

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇEVİRİBİLİM

DOKTORA TEZİ

ÇEVİRİBİLİM AÇISINDAN KAVRAMLAR TARİHİ:
TÜRKÇE YAZINDA “AZINLIK” VE “ETNİK GRUP”

Gözde SERTESER BAŞTUĞ

2502140042

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Mine YAZICI

İSTANBUL - 2021

ÖZ

ÇEVİRİBİLİM AÇISINDAN KAVRAMLAR TARİHİ: TÜRKÇE YAZINDA “AZINLIK” VE “ETNİK GRUP”

GÖZDE SERTESER BAŞTUĞ

Bu çalışma, günümüz siyasetinin çokça tartışılan anahtar kavramlarından “azınlık” ve “etnik grup” kavramlarının Türkiye bağlamındaki ithal ve transfer süreçlerini konu eder. Bu amaçla, Osmanlı’nın son on yıllarından günümüze kadar getirerek kavramların artsüremli ve eşsüremli bir analizini yapar. Çalışmanın kuramsal dayanağını betimleyici çeviri kuramlarının sunduğu perspektif ile kavramlar tarihinin yöntemleri oluşturur. Somut ifadesiyle, anılan kavramlar, kavramlar tarihinin yöntemlerinin bir parçası olarak sözlükler, dergi ve gazeteler ile temel eserlerde taranırken, bunların farklı dönemlerin kültür repertuvarları içerisinde hangi hamiler ve ideolojik konumlanmalar üzerinden nasıl ithal ve transfer edildiklerini ve ithal edildikleri dizgenin söylem evrenlerine nasıl eklemelendiklerini inceler. Bu bağlamda önce kuramsal çerçeveyi sunarak yöntem tartışması yapar, ardından Osmanlı’nın Tanzimat Fermanı ile başlayan köklü toplumsal ve kavramsal değişimlerini konu edinir. Söz konusu değişimlerin ve dillerarası çeviri faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir dönemde anılan kavramların hangi gerekçelerle ve hangi çeviri işlemleriyle ithal edildiklerine odaklandıktan sonra, erken Cumhuriyet dönemi kültür repertuarı kapsamında dil reformunun ve diliçi çeviri faaliyetlerinin neticesinde kavramlarda yaşanan kırılmalara yer verir. Son olarak, 1960’lı yıllar, ancak bu tarihten de çok kavramlarla ilgili çeviri eserlerde görülen artış bakımından 1980’lerin sonları itibarıyla toplumsal ve siyasi gelişmelerin ışığında, kavramların izlediği seyri bu kez de çeviri eserler üzerinden takip eder. Çalışmanın sonucunda, sıralanan bu çok katmanlı çeviri etkinliğinin kavramların ithali ve transferinde kritik roller üstlendiği ve bu bakımdan kavramların kazandıkları ya da kazanacakları anlam çerçevesinin belirlenmesinde etkin olduğu gözler önüne serilmiştir. Aynı zamanda ithal ve transfer süreçlerinin erek dizgenin kabul ve direnç koşullarıyla koşut bir ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır, zira incelenen kavramlar özelinde yerleşik devlet söylemi ve kültür repertuarının çeviri eserlerin yayımlanmaya başladığı tarihlere kadar neredeyse bütün kapıları

kapatarak, 90'lar sonrasında ise alternatif söylem evrenlerinin görünürleşmesiyle kırılmalar yaşasa da, çok ciddi bir direnç gösterdiği ve bu durumun kavramların dolaşımını sınırladığı gözlemlenir. Ancak elbette bilhassa çeviri eserlerin sembolize ettiği alternatif söylem evrenleri de kendilerine alan açabilme gücü gösterebildiğinden, ithal ettiği yeni kavram setleriyle birlikte erek kültür dizgesinde gündemleştirilmekte, tartışılmakta, referans çerçeveleri olarak kabul edilmektedir. Çalışma ayrıca ithal edilen bu kavramların erek dizgedeki diğer kavramlarla ilişkiler ağına da değinerek Türkiye'deki toplumsal tarihin ana uğrak noktalarına da işaret eder. Son olarak, çalışmanın önemli bir sonucu çeviribilim ile kavramlar tarihi alanlarının disiplinlerarası bir etkileşim içerisinde olmasının zengin inceleme olanakları sunabileceğidir.

Anahtar Kelimeler: Kavram çevirisi, kavramlar tarihi, azınlık, etnik grup, kavim, ekalliyet

ABSTRACT

THE HISTORY OF CONCEPTS FROM THE PERSPECTIVE OF TRANSLATION STUDIES: ‘MINORITY’ AND ‘ETHNIC GROUP’ IN THE TURKISH LITERATURE

GÖZDE SERTESER BAŞTUĞ

This study focuses on the concepts of “minority” and “ethnic group”, one of the most discussed key concepts of today's politics, and their import and transfer processes in Turkey. To this aim, the concepts were both diachronically and synchronically analysed from the last decades of the Ottoman Empire to the present. The theoretical basis of the study was grounded in the perspective presented by the descriptive translation theories (DTS) and the methods of the history of concepts. In more concrete terms, the above-mentioned concepts were searched and traced back to in dictionaries, magazines and newspapers as well as key texts in accordance with the methods used in the history of concepts while their import and transfers into the universe(s) of discourse in the target society were analysed in relation to the changing cultural repertoires. In this regard, having firstly elaborated on the theoretical framework, the study depicted the fundamental social and conceptual changes in the Ottoman Empire after the Tanzimat Edict (The Edict of Reorganization), and scrutinized how and with which translation procedures and strategies the concepts were imported into Turkish in such a period when those great changes and interlingual translation activities occurred at their highest levels. After that, presenting the cultural repertoire of the early Republican period in Turkey, the study focused on the critical changes in the concepts as a result of the language revolution and intralingual translation activities. As a final point, the course of the concepts was observed through translations in the light of social and political developments as of the 1960s, but rather the late 1980s in terms of the increase in translated works on the concepts. Consequently, the study revealed that these multi-layered translation activities played critical roles in the import and transfer processes of the concepts, and in this respect, they were effective in framing the meanings of the concepts. Additionally, it concluded that the import and transfer processes went parallel with the acceptance and resistance conditions of the target

system, because the established state discourse and the cultural repertoire specifically appear not to allow the exact import of the concepts until the translated works began to be published, and although the alternative universes of discourse became visible after the '90s, it was observed that the established cultural repertoire has seriously continued to resist to such imports and thus in a way has succeeded to restrict the circulation of the concepts. However, of course, since the alternative universes of discourse symbolized by translated works could also attain the power to open up space for themselves, their main issues with their imported concepts have been brought to the agenda, discussed and accepted as reference frames in the system of target society. The study also indicated the fundamental conceptualizations and the core points comprising the mindset of the social history in Turkey by referring to the network of these imported concepts with other concepts in the target system. Last but not least, another result of the study is that the interdisciplinary interactions between translation studies and the history of concepts could provide rich opportunities for new researches.

Keywords: conceptual translation, history of concepts, minority, ethnic group, qawm, aqalliyat

ÖNSÖZ

Dilin tarihsel gelişimi, insanı daima şaşırtabilen ve büyüleyici bir seyre sahip. Çalışma da bu büyüleyiciliğin peşine takılarak sadece küçük bir kısmına tanıklık edebilmeyi hedefliyor. Ayrıca tarihsel gelişime eşlik ederek bütün bu tanıklıkları birbirine bağlayan, hatta gelişim ve değişimde doğrudan etkin bir rol oynayan çeviri de bu çalışmanın en mühim diğer ögesi. Tez, en genel ifadeyle, çeviriler ışığında kavramların tarihini, ancak daha da somut bir hale getirip söylersek, Osmanlı'nın son dönemlerinden günümüze "azınlık" ve "etnik grup" kavramlarının yolculuğunu ele alıyor.

Bu tezin en büyük zorlukları bilmediğim ya da sınırlı bildiğim tarihi olayların izinde tarihçilerin eserlerinde yoğun bir mesai harcamak, geniş tarih aralığından ötürü bilgileri derleyip toparlayabilmekte yaşadığım güçlüttü. Şayet bunların layığıyla altından kalkabildiysem, bu şimdi anacağım isimler sayesinde.

Lisans ve lisansüstü eğitim süreçlerim boyunca kendisinin çalışma azmi ve disiplininden çok şey öğrendiğim ve tezi olgunlaştırmaya, sonrasında da yazmaya çabaladığım dönemlerde desteğini daima yanımda hissettiğim değerli tez danışmanım Prof. Dr. Mine YAZICI'ya teşekkürü bir borç bilirim. Gerek lisans gerekse lisansüstü eğitimimde kendisinden birçok ders aldığım ve üzerimdeki emeği tartışmasız olan, ayrıca tez izleme süreçlerimde kritik noktalara dikkatimi çekerek değerli bilgilerini benimle paylaşan Prof. Dr. Alev BULUT'a ve yorumları ve yapıcı eleştirileriyle tezimin olgunlaşmasına katkı sağlayan Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül ANGI'ya teşekkür ederim. Her ne kadar tezin sonraki aşamalarında yer alamamış olsalar da, bu çalışmanın temellerinin atılmasında çok büyük katkıları olan hocalarım Prof. Dr. Betül PARLAK'a ve Dr. Öğr. Üyesi Yeşim TÜKEL KANRA'ya sonsuz teşekkür ederim.

Anlattıklarıyla, sorularıyla, farkına vardırıklarıyla hem dünyaya bakışında hem de bu tez çalışmasının ilk sorgulama aşamalarında bana yol göstermiş olan merhum akademisyen Veysel ATAYMAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Çeviribilim alanında edindiğim bilgi ve deneyimin mimarları olan değerli hocalarım Prof. Dr. Turgay KURULTAY'a, Prof. Dr. Ayşe ECE'ye, Prof. Dr. Emel ERGUN'e ve Öğr. Gör. Taner KARAKOÇ'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca kıymetli annemi de anmak

gerekiyor, onun sonsuz desteği ve sabrı olmadan bu tezi sonlandıramazdım. Daima yanımda olan diğer pek sevgili aile üyelerime ve can dostlarıma da teşekkür ederim. Son olarak bana her konuda olduğu gibi bu çalışmada da yoldaşlık eden ve desteğini hiç esirgemeyen sevgili eşim Murat’a müteşekkirim.

Bu çalışma sayesinde tanıdığım ve yüz yüze tanışabilme fırsatına erişemediğim için üzüldüğüm merhum akademisyen Elif DALDENİZ BAYSAN’ın anısına saygıyla...

Gözde SERTESER BAŞTUĞ

İSTANBUL, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar LİSTESİ	xi
RESİMLER LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇEVİRİ VE TARİHİN KESİŞİMİNDE KAVRAMLAR

1.1. Düşünce ve Kavramların Göçü	12
1.2. Kültür Planlama Aracı Olarak Çeviri	14
1.2.1. İcat, İthal ve Transfer	15
1.2.2. Hamilik, İdeoloji ve Söylem Evreni	19
1.3. Kavramların Tarihselliği	21
1.3.1. Koselleck: Kavramlar Tarihi	23
1.3.2. Çeviri Perspektifinden Kavramlar Tarihi	26
1.4. Kavram Çevirileri ve Çeviri İşlemleri	32
1.5. Çalışmanın Kapsamı, Kısıtları ve Yöntemi	35
1.5.2. Kapsam ve Kısıtlar	37
1.5.3. Çalışmanın Yöntemi	38
1.6. Sonuç Değerlendirmesi	39

İKİNCİ BÖLÜM

MODERNİTEYE GEÇİŞ DÖNEMİ (SATTELZEIT): OSMANLI İMPARATORLUĞU VE TÜRKİYE

2.1. Osmanlı Toplum Yapısının Anahtar Kavramları: Ümmet, Millet, Zimmî ve Reâyâ	46
2.2. Değişimin Sembolleri: Tanzimat ve Islahat Fermanları	52
2.3. Kavramların Dönüşüm Süreci: Osmanlı Milleti, Müsavat ve Vatan	58
2.4. Dilde Sadeleşme Hareketleri ve Çeviri Politikaları	68

2.5. Sonuç Değerlendirmesi	80
----------------------------------	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ETNİK GRUP VE AZINLIK KAVRAMLARININ İTHALİ:

“KAVİM” VE “EKALLİYET”

3.1. Kavim Kavramı	82
3.1.1. Kavrama Dair Ön Açıklamalar	83
3.1.2. Kavramın İthali: Ziya Gökalp	86
3.2. Ekalliyet Kavramı.....	93
3.2.1. Kavrama Dair Ön Açıklamalar	94
3.2.2. Kavramın İthali: İsmet İnönü ve Rıza Nur.....	102
3.3. Erken Cumhuriyet Dönemi Politikaları.....	105
3.3.1. Antropoloji Çalışmaları: Irk Kavramı	106
3.3.2. Dil Devrimi ve Diliçi Çeviriler	109
3.4. Kültür Repertuarı ve Komşu Kavramlar	117
3.5. Sonuç Değerlendirmesi	125

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1960’LAR SONRASI TÜRKÇE YAZINDA KAVRAMLARIN SEYRİ

4.1. İkinci Dünya Savaşı’ndan Postmodern Siyasete	129
4.2. Türkiye’de Toplumsal ve Siyasal Gelişmeler	137
4.3. Kavramlar Bağlamında Türkiye’de Çeviri Yazının Panoraması	143
4.3.1. Hamilik ve İdeoloji Bağlamında Çeviri Yazın.....	147
4.3.2. Çeviri Yazının Söylem Evreni	153
4.3.2.1. Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması.....	153
4.3.2.2. Ulusların Etnik Kökeni ve Mili Kimlik	154
4.3.2.3. Irk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler	159
4.3.2.4. Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi	162
4.3.2.5. Türkiye’de Etnik Gruplar.....	164
4.3.2.6. Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler.....	166
4.3.2.7. İdeoloji ve Kültürel Kimlik: Üçüncü Dünya Gerçeği.....	167
4.3.2.8. Kürtlük, Türklük, Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadelesi	168

4.3.2.9. İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)	169
4.3.2.10. Etnik Gruplar ve Sınırları: Kültürel Farklılığın Toplumsal Organizasyonu.....	171
4.3.2.11. Evrensellik, Kimlik ve Özgürleşme.....	172
4.3.2.12. Etnisite ve Milliyetçilik: Antropolojik Bir Bakış	173
4.4. Erek Kültür Tartışmalarında Çeviri Yazın Kavramları	176
4.4.1. Etnik Gruplar Türkiye'si	179
4.4.2. Hayali Cemaatler ya da Etnikleşen Sermaye	185
4.4.3. Liberal Azınlık Hakları, Etnik Sınırlar ya da Etno-Sembolist Çerçeve	187
4.5. Sonuç Değerlendirmesi	192
SONUÇ	194
KAYNAKÇA	208
EKLER	236
ÖZGEÇMİŞ	258

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Çeviri Eserlerin Bibliyografik Listesi (EK-1).....	235
Tablo 2: Çeviri Eserlerin Atıf Alma Sayıları (EK-2).....	242
Tablo 3: Özgün Eserlerin Bibliyografik Listesi (EK-3).....	247

RESİMLER LİSTESİ

Resim 2.1.:	62
Resim 3.1.:	111
Resim 3.2.:	112

GİRİŞ

Çalışmanın çıkış noktası, en genel ifadesiyle, çeviri yoluyla aldığımız fikir ve yaklaşımların ülkemiz tartışma kültürüne dahil oluşunu kavramlar odağında araştırma isteğidir. Bu amaçla çalışma düşünce tarihi çerçevesinde “azınlık” ve “etnik grup” kavramlarının Türkiye’deki kültür repertuvarına ithal süreçlerini, bu kavramların hangi aktörler ve eserlerle nasıl dolaşıma sokulduğunu ve erek kültür dizgesinde uğradığı dönüşümü konu eder. Bu doğrultuda, betimleyici çeviri çalışmalarının (Toury, Even-Zohar ve Lefevere) sunduğu çerçeve ile Koselleck’in kavramlar tarihi yaklaşımının yöntemlerini bir arada kullanarak kavramların ithal edildikleri Osmanlı’nın son dönemlerinden günümüze kadar uzanan süreçte siyasi, toplumsal ve ekonomik dinamiklerin biçimlendirdiği kültür repertuarı çerçevesinde hamilere, ideolojilere ve söylem evrenine odaklanır. Sözü edilen tarih aralığında artsüremli analizi gerçekleştirebilmek için anılan kavramları sözlükler, gazeteler, dergiler ve çeviri eserlerde tarayarak dillerarası ve diliçi çeviri faaliyetlerini irdelemeyi hedefler.

Bu tür bir çalışmayı olanaklı kılan temel iki sebep şudur: 1) Çeviribilim alanında, kavramlardan ziyade terimlerle ilgili çeviri stratejileri ve işlemlerine ilişkin tartışmalar yürütülmekte, kavram çevirilerine ilişkin bütünlüklü bir kuramsal çerçevenin ya da araştırma yönteminin sınırlı bir kesim tarafından dile getirildiği görülmektedir. 2) Toplumların düşünce tarihlerinin izini sürmede temel göstergelerimiz olan kavramların ithalinde ve kavramların tarihsel izlekte yaşadığı dönüşümlerin izinin sürülmesinde çevirinin etkisi genel bir eğilim olarak gözardı edilmektedir. Oysaki çeviri düşünce ve kavramların göç süreçlerinin en başından en sonuna değin varlık gösteren ve etkisi yadsınamayacak bir etkinliktir. Her ne kadar diğer disiplinlerde metaforik göndermeler üzerinden “çeviri” nitelermeleri yapılmaktaysa da, bu kez de çeviribilim perspektifi göz ardı edilebilmektedir. Dolayısıyla bu çalışma, kavramların ithal, transfer ve değişimlerini içeren aşamalarda tarihselliği gözardı etmeden çevirinin rolünü gözlemlemenin yanısıra, kavram çevirilerine yönelik kuramsal bir tartışma zemini sunarak bir yöntem önerisinde bulunma, diğer taraftan da kavramlar tarihi çalışmalarında çeviribilimin sunduğu perspektiften yararlanılabileceğini ileri sürmeyi de amaçlamaktadır.

Çeviri insanlık var olduğu müddetçe her zaman yeniliğin taşıyıcısı konumunda olarak, toplumlar arası köprü kuran, toplumları değiştiren, çelişkiye düşüren, sorgulatan, yeni üretimlere kapı aralayan ve benzeri eylemlere sevk eden etkileşimin başlatıcısı ve ilerleticisi işlevi taşımıştır. Söz konusu işleve odaklanan ve fikirler, akımlar, kavramlar ve kültürel kodların çeviri etkinliğinin gölgesinde gerçekleştiğini gösteren çalışmalar halihazırda yapılmış ve yapılmaktadır. Bu çalışmaları kabaca iki başlıkta toplayabiliriz: ilki Hilmi Ziya Ülken gibi düşünce insanların daha ziyade bibliyografik bir çalışmayla hangi dönemde hangi çevirilerle nelerin tartışılmaya başlandığına ilişkin çalışmaları (bkz. **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü** (1935) ve **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi** (1965)); ikincisi ise çeviribilim alanı içerisindeki betimleyici çeviri çalışmaları ya da çeviri tarihi bağlamında yürütülen çalışmalar. Bilhassa son dönemlerde çeviribilim alanında toplumların tarihlerini biçimlendiren düşünsel aktarımlara ilişkin akademik çalışmalar yürütülmektedir. Sayıca az olduğu söylenebilecek bu çalışmaları da kendi içerisinde kabaca ikiye ayırmak mümkündür: erek odaklı, betimleyici çeviri kuramları çerçevesinde temel fikir ve yaklaşımların bir kültürden ötekine ithal ve transferini irdeleyen çalışmalar ile kavram çevirisine odaklanarak kavram tarihiyle toplum tarihini ilişkilendiren çalışmalar. Daha ziyade bunlardan ilkinin rastlanmaktadır ve bu tür çalışmalarda betimleyici çeviri kuramları bağlamında belli bir düşünce akımı ya da yaklaşımın, sözgelimi Sartre’ın “varoluşçuluk” akımının ya da “göstergebilim”in (bkz. Koş, 2004; Susam-Sarajeva, 2006) kültürlerarası ithali sonucunda yeni mekanında uğradığı dönüşüme odaklanılmaktadır. Bu çalışmalar ele aldıkları akımı ya da kuramı geniş bir perspektifle irdelemekte ve söz konusu kuram ya da akımı inceleyip aktardıktan sonra daha çok erek kültürde hangi aktörlerce, hangi dönemlerde, hangi koşullar altında, nasıl stratejilere başvurularak ithalinin gerçekleştirildiği ve yerli üretimdeki yansımalarını tartışmaktadır. İkinci sırada belirttiğimiz kavram çevirisine yönelik çalışmalarda ise diğeriyle benzerlik göstermekle beraber bir kavram (ya da kavramlar dizisi) odağa alınarak artsüremli ve eşsüremli bir incelemeyle çeviri tercihleri saptanmakta ve böylelikle kavramla birlikte söz konusu yaklaşım ya da düşüncenin alımlanışı gözler önüne serilmektedir. Sayıca az olan bu çalışmalarda Reinhart Koselleck’in “Kavramlar Tarihi” yaklaşımı bağlamında kavramların analiz edilebileceği ileri sürülmektedir (bkz. Burke & Richter, 2005/2012; Daldeniz, 2010 ve

2014; Tükel, 2010; Bozkurt, 2017 ve 2018). Bu çalışma ise inceleme parametresi olarak kavramları seçtiği ve tarihsel bir perspektifte kavramların tarihiyle çevirinin kesişimini konu edinmeyi amaçladığı için ikinci türde çalışmalar arasında yer almaktadır. Dolayısıyla, kavram çevirilerine odaklanan çalışmalarda çeviribilimin kavramlar tarihinin sunduğu yöntemden yararlanabileceği düşüncesi yeni değildir. Koselleck'in kavramlar tarihiyle çeviribilim perspektifini bir araya getirmeyi amaçlayan ilk önemli çalışmayı, 2005 yılında bir konferansta bir araya gelen çeviribilimci ve kavram tarihçilerinin sundukları bildirilerin Martin J. Burke ve Melvin Richter tarafından derlenerek 2012 yılında **Why Concepts Matter** başlığıyla yayımlanan eserdir. Derlemenin giriş yazısını kaleme alan Richter (2012: 2) disiplinlerarası bir etkileşimin mümkünlüğü üzerine şunları söylemektedir:

Kavram ve düşünce sistemlerinin bu tür büyük ölçekli transferleri hem siyasi ve toplumsal düşünce tarihçilerinin hem de kültür tarihçilerinin ilgi alanına girer, ancak bu araştırmaların geniş ölçüde çeviribilim alanının, süregelen ihtilaflı konuları da dahil olmak üzere, sunduğu bilgi birikiminden geniş ölçüde yararlanabileceğine kani olmak için yeterli sebep bulunmaktadır. Peter Burke'in de apaçık şekilde gözler önüne serdiği gibi, "tarih çeviribilimde, çeviribilim ise tarih alanında geniş bir yer edinebilmeyi hak eder".¹

Derleme çeviribilimcilerle, başta tarih olmak üzere ilişkili disiplinlerden akademisyenleri bir araya getirerek disiplinlerarası karşılıklı bir etkileşime dair bir diyalog başlatması bakımından kıymetlidir. Makalelerdeki yoğun çeviri incelemeleri dikkate alındığında da, bu diyalogun doyurucu sonuçlar getireceği öngörülebilir, gelgelelim henüz görece yeni bir girişim olduğundan, farklı disiplinlerden araştırmacıların son kertede kendi alanları içerisinde kaldıkları gözlemlenebilir. Sözelimi, tarihçilerin kaleme aldığı yazılarda çeviriye sıklıkla atıf yapılıyor ve çeviri kararları odağa alınıyor olsa da, çeviribilim perspektifine (kavramlarından yararlandığı

¹ Tarafıma çevrilen alıntının özgün hali şu şekildedir: "While such large-scale transfers of concepts and systems of thought are the concerns both of the historians of political and social thought, and of cultural historians, there is good reason to believe that their research would be greatly aided by knowledge of work in translation studies, including ongoing controversies in that field. As Peter Burke has argued convincingly, "history deserves a large place in Translation Studies, and studies of translation deserve a large place in history.""

fark edilse dahi) doğrudan bir atıf yapılmamaktadır. Bu türden bir etkileşimin mümkünliğini tartışan çeviribilim araştırmacısı Elif Daldeniz “Kavramların Yolculuğu: *Kültür* Kavramının Türkçedeki Serüvenini Çeviribilimsel Bakışla Sorgulamak” (2010) makalesinde kültür kavramının ithalini, “From an Empire to a Nation State: Importing the Concept of Nation into Ottoman/Turkish Thinking” (2014) başlıklı makalesinde ise millet/ ulus kavramının ithal süreçlerini incelerken çeviribilim perspektifine kavramlar tarihinin yöntemlerini eklemeler. Bu türden çalışmaların ayrıca “kaynak ve erek dillerde neredeyse düşünülmeden birbirinin yerine (eşdeğer oldukları düşüncesiyle) verilen karşılıkların, ‘aynı’ kavramlara işaret etmeyebileceği, kavramların farklı kültürel, tarihsel ve siyasal geçmişe sahip coğrafyalarda ‘farklılıklara’ sahip olabileceği konusunda farkındalık yarat[bileceğini]” (Daldeniz, 2010: 105-106) dile getirir. Benzer şekilde “Nationalismus” kavramının Türkçede “ulusçuluk” ve “milliyetçilik” olmak üzere mevcut iki farklı çevirisini örnekleyerek ulusçuluk söylemlerini tartıştığı makalesinde Yeşim Tükel (2010: 40) ise şöyle yazmaktadır: “... kavram tarihine, kavram çevirisinin incelenmesinde yöntem olarak başvuracak çeviribilimsel bir yaklaşımın, aynı zamanda kültürel farklılıkları yorumlama ve anlama çabasında ufuk açıcı bir perspektif kazandırabileceğini düşünüyorum. ... Bu tür çalışmalar sadece tarihsel veriler sunmakla kalmayacak, kavramların içinde yer aldıkları söylemlerin kendileri ve düşünsel arka planlarının nasıl yorumlandığına ve dolayısıyla Türkçede bu söylemin hangi söylemlere eklenip hatta belki de eklenemediğine dair belgeler sunacaktır.”

Çalışmada ayrıca çeviri tercihlerini çeviri işlemleriyle adlandırmanın kavramların ithal edilme süreçlerini daha doğru bir biçimde saptayabilme ve anlamlandırabilmede faydalı olacağı düşüncesi oluşmuştur. Bu nedenle, Peter Newmark’ın “yeni sözcükler”le (**neologism**) ilgili saptamalarından ve bu sözcüklere ilişkin sıraladığı çeviri işlemlerinden de faydalanılacaktır. Çeviribilime dilbilimsel bakışın kazandırdığı çeviri işlemleri hem çevirmenlerin aldığı kararların saptanabilmesine hem de çevirmenlere yol gösterici ilkeler sunabilmeye yarar. Gelgelelim, bu türden saptamaların da bütünlüklü bir anlamlandırma sürecinde eksik kaldığını söylemek yerinde olabilir. Zira, örneğin, liberal kavramının ödünçleme işlemiyle alınmış olması, işaret ettiği anlamın da ödünçlendiği anlamına gelmeyebilir.

Bu nedenle, alınan çeviri kararlarını saptamada söz konusu çeviri işlemlerine atıf yapılırken, anlam alanlarını irdelemede Leonhard'ın bölümlemesinden de yararlanılacaktır.

Bu çalışma kapsamında birbiriyle ilişkili iki kavram “azınlık” ve “etnik grup” inceleme parametreleri olarak seçilmiştir. Bu iki kavramın seçilme sebeplerini şu şekilde sıralayabiliriz: 1) Anılan kavramların dünya genelinde gittikçe daha yaygın bir biçimde kullanılması ve bu kavramları temel alan çalışmaların artıyor oluşu, 2) Küreselleşme ile birlikte sanılanın aksine bir yol izleyerek dünya siyasetinde temel kavramlar olarak yer almaları, 3) Anılan kavramların Türkiye kültür repertuvarına ithal kavramlar olarak girmiş olmaları ve bu kavramların çeviri incelemesi bakımından elverişli olacağı inancı, 4) Anılan kavramların çeviri yolculuklarının izlerini takip ederek Türkiye'nin düşünce tarihinin izlerini sürebilmenin mümkün olduğu düşüncesi. Azınlık ya da etnik grup kavramlarını ayrı ayrı ele alan ve belli tarihsel süreçler içerisinde inceleyen çalışmalar olsa da, birbiriyle ilişkili bu iki kavrama aynı çalışmada yer veren ve kavramlar tarihiyle çeviribilim perspektifine başvurarak irdeleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma kavramları bazı sorular etrafında irdelemektedir: Anılan kavramlar nasıl ihtiyaçlar doğrultusunda, hangi zaman diliminde ve hangi eyleyiciler tarafından erek kültür dizgesine ithal edilmiştir? İthal kavramlar erek kültür dizgesine transfer edilebilmiş midir? Transfer süreçleri ne tür direniş mekanizmalarıyla kuşatılmıştır? Artsüremli ya da eşsüremli inceleme yapıldığında, çevirilerle birlikte kavramlarda dil ve anlam bakımından bir değişim söz konusu mudur? Siyasi, ekonomik ve toplumsal dinamikler anılan kavramların ilişkili diğer kavramlarla bağını ve anlamsal iç içe geçişleri nasıl şekillendirmiştir?

Artsüremli bir izlekte incelediğimizde anılan kavramların ithal edilişi daha eskilere dayanmaktadır. **Azınlık** kavramı ilk defa Protestanların varlık göstermesiyle “dini azınlıkların” haklarının güvence altına alınabilmesi ile ilgili gündeme gelmiştir. Aynı şekilde kavram erek kültür dizgesi için de Osmanlı'nın son dönemlerinde “dini azınlıkların” haklarının güvence altına alınmasını sağlayabilmek adına yapılan yasal düzenlemelerle gündeme gelmiştir (bkz. Oran, 2004/2010). Bu düzenlemelerde kavrama doğrudan bir atıf bulunmamaktadır, ancak doğrudan kavramın kendisi kullanılmasa da, kavramın anlamsal yükünün temellendiği noktanın burası olduğu

söylenir. Kavramın Osmanlıca karşılığı olan “ekalliyet” sözcüğünün Osmanlı’nın son on yılından daha gerilere gidildiğinde, esasen gündelik dilde ve mecliste sayıca azlığı ifade edecek şekilde kullanıldığı görülür. Kavramın yasal metinler ve tartışmalarda somut olarak kullanılması Osmanlı’nın son on yılındaki bilhassa Wilson İlkeleri’yle gündeme gelen tartışmalarla gerçekleşir. Kavramın günümüze dek ulaşan anlam alanı ise esas itibarıyla Türkiye’nin kurucu anlaşması olarak görülen Lozan Anlaşmasıyla çizilmiştir. **Etnik grup** kavramı da yine aynı dönemlerde erek kültür dizgesine ithal edilmiştir. Etnik grup kavramının Latincedeki tarihsel anlam yükü esasen antik çağlardaki “ethnos” sözcüğüne kadar uzanır ve o günden bugüne değin, anlamında köklü değişikliklerin yaşandığı da görülür. Erek kültür dizgesinde ise bu kavramın Ziya Gökalp’in kaleme aldığı yazılarında “ethnie”nin karşılığı olarak “kavim” kavramıyla ithal edildiğini fark ediyoruz. Dolayısıyla inceleme parametrelerini oluşturan her iki kavram da Osmanlı’nın son on yıllarında ithal edilmiş ve dönemi itibarıyla farklı kaygılar sebebiyle ve eyleyicilerin seçimleri doğrultusunda farklı işlevler taşımışlardır. Cumhuriyet dönemi Türkiye’de ulus-devletin patojen kavramları olarak görünmez bir şekle bürünmüşler, görece az da olsa 60’ların değişen siyasi iklimiyle belli kesimlerce yeniden dillendirilmeye başlamışlardır. Anılan kavramların tarihi anlam yüklerindeki değişimlerde ayrıca kavramların millet, ulus, budun, ırk ve cemaat gibi diğer kavramlarla ilişkileri ile dil çalışmaları ve dil devriminin doğurduğu diliçi çeviri olarak nitelendirilebilecek faaliyetlerin de önemli bir etkisi olduğu söylenebilir. Bu iki kavram özelinde Türkiye’de yayımlanan çeviri ve özgün eserler dikkate alındığında, 1980’li yılların sonlarına doğru bir hareketlenme göze çarpmaktadır. Bu tarihler Türkiye’nin siyasi atmosferi bakımından, çevirilerdeki değişimi de adlandırmak için bir veri sunabilir. Darbeyle birlikte kopma noktasına gelen bağlar, çok partili sisteme geçilen 1983 yılı itibarıyla yeniden kurulmuş, 1987 yılında ise Türkiye AB’ye tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. Anılan kavramların Osmanlı topraklarına ithal edilmelerinden bugüne dek hangi temel metinler ve aktörlerce nasıl aktarıldığı gözler önüne serilmeye çalışıldıktan sonra, Türkiye’de çeviri eserler dikkate alınarak 1980’lerin sonlarından bugüne nasıl bir kültürel repertuar oluşturulmaya çalışıldığı ve kavramların hangi anlamlarla ve çeviri işlemleriyle dolaşıma sokulduğu incelenecektir.

Bütün bu söylenenlerin ışığında, çalışmanın birinci bölümünde betimleyici çeviri kuramlarına değinilerek çalışmaya kaynaklık edecek olan “kültür repertuarı”, “ithal”, “transfer”, “ideoloji”, “hamilik” ve “söylem evreni” gibi kavramlar açıklandıktan sonra kavramlar tarihinin yöntemi üzerinde durulacaktır. Son olarak çeviribilim ile kavramlar tarihi perspektifinin kesişim noktaları gözler önüne serilecek ve kavram çevirilerine ilişkin bir tartışma yürütülerek çeviri işlemleri sıralanacaktır. İkinci bölümde Koselleck’in **Sattelzeit** kavramsallaştırmasından hareketle Osmanlı ve Türkiye bağlamında modernleşmenin etkisiyle kavramların büyük oranda siyasi bir içerik yüklendiği dönemin ya da dönemlerin bir panoraması sunulacaktır. Üçüncü bölüm incelediğimiz kavramların ithal edilme süreçlerini, bir önceki bölümde konu edilen tarihsel ve toplumsal dinamikler bağlamına oturtarak ayrıntılı bir şekilde tartışacaktır. Azınlık ve etnik grup kavramları Osmanlı’nın son on yıllarında modernleşme ve ulus-devletleşme sürecinin bir parçası olarak sırasıyla “ekalliyet” ve “kavim” karşılıklarıyla erek kültür dizgesine ithal edilmiştir. Bu bölümde kavramların Batıdaki anlam alanlarına değinildikten sonra, kavramların ithal edilmesinde öne çıkan isimlerin kaleme aldıkları eserlere ya da azınlık kavramı özelinde antlaşmalara başvurularak kavramların ne amaçlarla ve nasıl bir içerikle ithal edildiğine ilişkin saptamalara yapılacaktır. Bu ilk ithal süreçlerine dair somut kaynak metinlerle çeviri kıyaslaması yapmamız mümkün olmayabilir, zira böyle bir kaynak metnin aranması boşa vakit kaybına da dönüşebilir. Daldeniz (2014: 76-77) bunun yöntemle ilgili birtakım sorunlar doğursa da, bu türden kavram analizlerinde kavram ithalinin sözgelimi dergiler, gazetelerde yer alan yerli üretimler üzerinden gerçekleşebildiğini ve bu ithal süreçlerinin kavramla ilgili önemli metinlerin çevirisini ilerleyen aşamalarda gündeme getirebileceğini dile getirir. Benzer şekilde bu çalışmada da, incelenen kavramların ilk ithal süreçlerinde kaynak metin ve çeviri metin kıyaslamalı bir inceleme yapılmayacaktır. Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde ise değişen dünya ve Türkiye siyaseti bağlamında 1980’lerin sonları itibariyle incelediğimiz kavramları konu edinen çeviri eserlerde yaşanan hareketliliğe odaklanacaktır. Çeviri eserlerini hamilik ve ideoloji konumlanmalara bakımından irdeledikten sonra, bu eserlerin söylem evrenlerini ve sundukları kavram setlerini bu dönemde ithal edilen yeni sözcüklerle birlikte inceleyecektir. Bölüm son olarak, söz konusu söylem evreninin ve kavram setlerinin erek kültür dizgesinin akademik söylem evrenine

eklemlenişine, başka deyişle kavramların transferine ilişkin görünümlere yer verecektir.

Bu tez çalışmasının temelinde iki açıdan önem arz ettiği düşünülebilir: 1) çeviribilim alanında kavram çevirisine yönelik kısıtlı sayıda çalışma yürütülmektedir. Bu kısıtlı çalışmalara eklenip, bu türde çalışmaların artmasına ve geliştirilmesine yönelik bir adım olarak değerlendirilebilir; 2) çeviri kuramlarının sunduğu perspektif ile kavramlar tarihi perspektifini bir araya getirerek disiplinlerarası bir diyalogun geliştirilmesine katkı sunabilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇEVİRİ VE TARİHİN KESİŞİMİNDE KAVRAMLAR

Düşünme eylemi antik çağlardan bu yana dünyayı, etrafımızda olan biteni anlamlandırma çabamızın bir ürünüdür ve söz konusu eylem, deneyimlenen birtakım olay ve tecrübeler sonucunda, herhangi bir an ve mekânda filizlenebilir. Düşünme eylemi esnasında pratikte deneyimlediğimizi soyut bir düzleme aktarır ve düşünceleri daha anlaşılır kılabilmek, paylaşabilmek ve görece kolay aktarabilmek için belli birtakım kavramlara başvurarak bazı sonuçlar elde eder, genel yargılara varabiliriz. Dolayısıyla kavramlar düşünme eyleminin doğurduğu soyut tasarımlar ya da düşüncelerin özlü aktarımlarıdır. Kavramlar düşüncelerin evrildiği yaklaşım, akım ve teorilerin referans çerçeveleridir. Aslında hem düşünme eyleminin kendisinde hem de onun meyvesi olan kavramlarda belli ölçülerde teorik bir boyut olduğu yadsınamaz. Teoriler ise var olan gerçeklikten yola çıkar ve temelde gündelik yaşamda karşılaşılan sorunları anlama ve çözümler üretebilme amacı taşır diyebiliriz. Bunu daha ileri bir boyuta taşıyan Marksist filozof Georg Lukacs’a göre teoriler daima bilincin devrede olduğu üretimlerdir ve değişimi talep ettiklerinden devrimsel niteliktedirler (aktaran Said, 1991: 234). Lukacs’ın altını çizdiği devrimsel niteliğin her teori için geçerli olmadığını, teorilerin daima kesin olarak büyük etkilere yol açmayacağını belirtmek gerekse de, şunu da teslim etmek gerekir ki, teoriler düşünsel gelişimi ileriye taşıma iddiasına sahip ve içinde şu ya da bu şekilde yeniliği barındıran üretimlerdir. Edward Said (a.e.: 241) teorilerin niteliğine ilişkin şöyle yazmaktadır:

Kısacası teori hiçbir zaman tamamlanamaz; tıpkı gündelik yaşam içerisinde bir kimsenin ilgi duyduğu şeyin, onun taklit (simulakr), model ya da teorik soyutlamalarıyla giderilemeyeceği gibi. Kişi elbette teorik bir şema doğrultusunda hareket etmekten keyif alır ve keza “olgular” ya da “temel eserler”in herhangi bir teorik çerçeveye sahip olmadığını ya da doğru biçimde okunması ve hakkının teslim edilmesini sağlayacak bir metodolojisinin bulunmadığını ileri sürmek mantıksız olur. Hiçbir okuma nötr ya da masum değildir; aynı şekilde her metin ve her okur da, açık veya örtük, belli ölçüde teorik bir perspektifle çevrilidir.

İnsanlardaki merak etme, anlamlandırma ve dile getirme arzusu sürdüğü müddetçe, teoriler de sonsuzluğa uzanmaya devam edecektir. Bu bize teorilerin kesinleyici olmadığını, belli dönemlerde belli durumlar bakımından kavramayı, saptama yapabilmeyi, çözüm üretebilmeyi sağlayan yol göstericiler olduklarını gösterir. Bu tamamlanamazlık niteliği insan faktöründen kaynaklanır. Alıcı olarak insan aktif bir şekilde sürece dahil olur ve her okumada teoriler farklı tarihsel ve mekânsal dinamiklerin etkisiyle yeni boyutlar kazanabilir ya da kişi okuyup anlamlandırıdığı teoriye eksik olduğunu düşündüğü yeni maddeleri ekleyebilir. Ancak bu alıntıda bilhassa üzerinde durmamız gereken nokta, her metnin ve metnin alıcısının şöyle ya da böyle teorik bir perspektifle çevrili olduğu saptamasıdır. Çünkü böylelikle düşünce ve düşüncelerin kısa ve öz aktarıcıları olarak kavramların teorik bir perspektifle sunulduğu ve alımlanma süreçlerinin de birtakım teorik perspektiflerle anlam kazanacağı düşünülecektir.

Ek olarak Goldman belli bir kültürde üretilen metinlerin tek başlarına belli bir insan topluluğunun entelektüel ve toplumsal yaşamını çevreleyen ve maddi ve toplumsal yaşamlarının bir ifadesi haline dönüşen dünya görüşlerinin dile dökülmüş biçimleri olduğunu belirtir (aktaran Said, 1991: 234-235). Dolayısıyla metinler içinde üretildikleri toplumdan, ekonomik ve siyasi ilişkiler açısından soyutlanamadığı gibi, farklı kültürlerle de uyurlanabilecek evrensel nitelikler taşır. Gündelik yaşama ilişkin düşünme pratikleri çeşitli yollarla geniş kitlelerin alımlama dünyasına sunulabilir. Böylelikle alıcı kitle kendi düşünme pratikleriyle, çeşitli kanallardan kendisine sunulan farklı statülerdeki kişi ya da grupların düşünme pratiklerini karşılaştırma, iç içe geçirme ve sorgulama fırsatı bulur. Bu tür fırsatlar esas itibarıyla kritik bir önemdedir, çünkü birey, grup ya da kitleleri geliştirerek besleyen süreçleri de beraberlerinde getirebilirler. Antik çağlardan günümüze yaşanan kültürlerarası etkileşimler bunun en güzel örneğidir. Günümüze değin farklı sebeplerle irtibata geçen kültürlerin birbirlerinde yarattığı perspektif değişimlerinden, belli bir akımın bir kültürde filizlenip başka kültürlerle geçiş yaparak söz konusu kültürleri olumlu ya da olumsuz dönüştürmesinden bahsetmek mümkündür. Ancak elbette böylesi etkileşimlerden söz ederken çeviri eylemini göz ardı etmemek gerekir.

Toury'e göre (1995: 34) kültürler esas itibariyle gözle görülür bir boşluk ortaya çıktığı zaman bu boşluğu doldurmak amacıyla çevirilere başvurur. Dolayısıyla çeviri eylemini her şeyden evvel başlatan erek kültürdür, erek kültürün ihtiyaçlarıdır. Erek kültürdeki mevcut boşluğun fark edilmesi, anılan kültürde muhakkak bulunması gereken bir şey(ler)in “eksik” olduğunun ve bu şey(ler)in başka bir kültürde var olduğunun keşfedilmesi anlamına gelir. Metinler erek kültürde bir boşluğu doldurmak üzere seçildiğinden, çevirilerin kendilerine “ev sahipliği yapan” kültürlerin “gerçekleri” olarak görülmesi ve işlevleri ya da kimlikleri ne olursa olsun, yine o kültürde oluşturuldukları ve o kültürdeki topluluğu yansıttıklarının göz ardı edilmemesi gerekir (a.e.: 31). Boşluğu doldurma işlevinden kastedilen çevirinin o kültürde yüklendiği değerdir. Kültürden kastedilen ise çeviri etkinliğini etkileyen toplumun normları, ideolojileri, değerleri, vb. tüm unsurlarını kapsayan bütün bir sosyal bağlamdır (Snell-Hornby, 2006: 49). Toury'e göre kaynak metinler, belli bir kültürde anılan işlevi yerine getirmek üzere seçildikten sonra, çeviriye yönelik bir politika geliştirilir ve çeviri sürecini de içine alan sonraki süreçler bir normlar dizgesi çerçevesinde yürütülür. Bu, en basit şekliyle metin birimleri üzerinden gerçekleştirilir. Bu metinler kendilerinden önceki modellerle ilişkili olmasının yanında yeniliği de içinde taşır ve erek kültürde bariz değilse bile bir değişikliğe yol açar. Toury'e göre “çeviriler kendilerinden doğdukları kaynak metinlerin rolüne bürünmekle kalmaz, aynı zamanda bu rolü yeni bir alıcı dizgenin gerekliliklerine göre oynar” (a.e.: 34). Böylelikle çeviri etkinliği ve sonucunda ortaya çıkan ürünler erek kültürde değişiklikler yaşanmasına neden olabilir. Öyleyse, kültürlerarası etkileşimlerde şu iki soru gündeme gelebilir: 1) Çeviri eserler erek kültürde nasıl bir boşluk doldurur? 2) Çeviri eserler erek kültürde ne tür değişikliklere yol açarlar? Çalışma kapsamında bu soruları daraltarak kavramlara odaklanacak ve kavramların ithalindeki siyasi, ekonomik ve toplumsal dinamikleri irdeleyip çeviri kavramların yeni bağlamlarında edindikleri konuma, yarattıkları etkileşim ve değişikliklere yer vereceğiz.

Kültürlerin yoğun bir etkileşim içerisinde olduğu günümüz dünyasında çok sayıda çeviri yapılmakta ve kısa süre zarflarında bilgi aktarım ve paylaşımları gerçekleşebilmektedir. Bilhassa düşünsel metinlerin çevirisinde, her zaman açıklıkla dile getirilmese de, erek kültür alıcı kitlesinin düşünsel dünyasında veya erek kültür

tartışma kültüründe bir etki yaratabilme iddiası vardır denilebilir. Ayrıca başkaca kültürlerin seviyesine erişebilme, tartışılan konuların takibini yaparak kendi yaşam alanında benzer tartışmalar yürütebilme isteği de söz konusudur. Günümüz dünyasında her ne kadar bilgi akışı farklı kanallardan neredeyse aynı zamanlarda gerçekleşebilse de, bilgi akışı gerçekleşen kültürler arasında mevcut toplumsal, tarihsel ve düşünsel farklılıkları ve bununla beraber aktarılan bilgilerin toplumsal, tarihsel ve düşünsel bir süzgeçten geçtiğini yadsımamak gerekir. Dolayısıyla bu yine de erek kültür sınırları içerisinde hangi düşünce ve kavramların nasıl dolaşıma sokulduğu ya da sokulacağı meselesini gündeme getirecektir. Buna eklenen bir başka husus da söz konusu düşünce ve kavramları dolaşıma sokmayı planlayan kişi ya da kurumların zihinlerindeki olası alıcı kitle tasavvurudur. Böylelikle olası alıcı kitlenin tarihsel ve düşünsel arkaplanı ve onda nasıl bir değişiklik beklendiği gibi hususlar öne çıkar.

Türkiye'nin çağdaşlaşma projeleri bağlamında ilk yıllarda çeviri faaliyetlerinin azami hassasiyetle yürütüldüğü söylenebilir. O zamandan bu zamana değin, çeviri faaliyetleri, farklı dönemlerde hızı ve sayısı değişiklik gösterse de, durmaksızın devam etmiştir. Bilhassa son dönemde birçok yayınevinin faaliyet göstermesiyle birlikte, her geçen gün hacmini büyüten çeviri piyasasında her bir konu alanıyla ilgili düşünsel metinlerin çevirileri göz doldurmaktadır. Çok sayıda ve yeni kavram gündeme gelmekte ve tartışmalarda yer bulmaktadır. Bu bağlamda öncelikle düşünce ve kavramların göç ederken izlediği seyre odaklanacağız.

1.1. Düşünce ve Kavramların Göçü

Said'e göre (a.g.e.: 226) sadece kişiler değil; fikirler, akımlar da kişiden kişiye, durumdan duruma ya da bir dönemden ötekine göç eder. Bu durum elbette düşüncelerin özlü aktarımları kavramlar için de geçerlidir. Düşünce ve kavramların aktarılması, sistem içerisinde var olmasıyla birlikte kültürel ve entelektüel yaşam beslenir ve süreklilik kazanır. Bu bilgileri ya da fikirleri, zaman zaman bilinçli bir şekilde ya da bilinçsizce kabul eder ve özümseriz; kimi zaman yaratıcı bir biçimde ödünç alırız ya da kimi zaman da bir bütün olarak beğenir ve kullanırız. Bir dönemden ötekine ya da bir ülkeden diğerine bir düşünce ya da teorinin önemi de değişiklik

gösterir. Doğup filizlendiği topraklardan farklı bir temsil ve kurumsallaşma süreci yaşar göç ettiği toprakta. Bu süreçler de düşünce ve teorilerin aktarım, dolaşım ve alışveriş süreçlerini karmaşılaştırır.

Düşüncelerin göçünde üç ya da dört aşama göze çarpar:

- İlk olarak, fikrin doğduğu ya da var olan söylemlerin içine dahil olduğu koşulların ortaya çıktığı bir çıkış noktası (tek bir yer gibi görünebilir) olması gerekir.
- İkinci olarak, kat edilen bir mesafe söz konusu olmalıdır. Düşünce daha önce bulunduğu yerden çeşitli bağlamların baskısı aracılığıyla yeni bir önem kazanacağı başka bir zaman ve mekâna hareket eder.
- Üçüncü olarak, bir dizi koşul gerekir; bunları içerisinde kaçınılmaz bir biçimde kabul ya da dirençleri barındıran “kabul koşulları” olarak adlandırabiliriz. Yeni bir kuram ya da düşünce, ne kadar yabancı görünürse görünsün, yeni alıcı kitleye tanıtılarak ve kitle tarafından hoşgörü gösterilmesi olanaklı kılınarak aktarımı gerçekleştirilir (**transplant**).
- Dördüncü olarak, bütünüyle veya kısmen uyum sağlamış (ya da dahil edilmiş) düşünce yeni kullanımlarla, yeni bir zaman ve mekânda aldığı yeni konumla bir dereceye kadar değiştirilip dönüştürülür (a.e.: 226- 227).

Düşüncelerin kökenine indiğimizde çok eskilere uzanan bir yolculuğa çıkabiliriz, çünkü daha önce başka şekillerde ya da benzer biçimde dile getirilmiş fikirler ya olduğu haliyle kalmış ya da birikimli bir külliyatın peşi sıra eklemellenmiştir. Ancak yine de belli bir düşüncenin filizlendiği, eklemellenildiği ve geliştiği bir çıkış noktası daima bulunur. Bu çıkış noktasından esas itibariyle başka kültürlerin talepleri nedeniyle, ancak filizlendiği topraklardaki siyasi, ideolojik, toplumsal dinamiklerin yönlendirmesiyle de göç gerçekleşir. Said’in dile getirdiği son iki aşama doğrudan düşüncenin yeni mekanında öncelikle nasıl karşılanacağı, ardından söyleme nasıl dahil olduğuyula ilişkilidir. Yeni mekanda aktarılan düşünce dirençle karşılaşmayabilir, ancak dirençle karşılaştığında, bununla başa çıkma stratejilerine başvurulur. O halde her kültür için birtakım kabul ve direnç koşulları söz konusudur ve bu koşulları

değiştirmeye yönelik stratejiler de öncelikle yine erek kültüre söz konusu düşünceyi aktaranlar tarafından uygulanır. Aktarımın bir ölçüde gerçekleştiği son aşamada ise düşünce ve dolayısıyla kavramlar artık farklı aktörlerin ürettiği eserlerde yeni kullanımlarla, yeni anlamlar yüklenebilir.

Düşünce ve teorilerin farklı farklı kültürler ve koşullar altında yeniden ve yeniden aktarılabilir ve tekrarlanabilir olmaları söz konusu düşünce ve teorilere ilişkin bize ne anlatır? Aktarım ve tekrarlama süreçleri elbette şeffaf değildir, artık farklı koşullar ve yeni sebepler devrededir. Bu nedenle söz konusu süreçler düşüncelerin “sınırları, olanaklılıkları ve özsel sorunları” hakkında bize veri sunabilir. Başka deyişle, “aktarılan düşünce ve teoriler yeni mekânlarında nasıl bir değişime uğrar?” sorusuna bir cevap bulunabilir.

Düşünce, teoriler ve onların soyut tasarımları kavramlar bir yerden ötekine göç ederken Said’in gözden kaçırdığı önemli bir nokta vardır: çeviri ve çevirmen faktörü (bkz. Liu, 1995; Susam-Sarajeva, 2006). Teorilerin tek başına, doğrudan doğruya diğer kültüre ve dile aktarıldığını düşünmek olası değildir. Ayrıca çeviri aracılığıyla göçü sağlanan düşünceler, çeviri sürecinde dilsel aktarımda farklılık görülmesi de, yeni mekanlarında çevrildikten sonra bir biçimde değişip dönüşecektir. Böylelikle düşünce ve kavramların göçünde çeviri unsurunu yadsımadan, çevirinin etkisine odaklanmak yerinde olacaktır.

1.2. Kültür Planlama Aracı Olarak Çeviri

Çeviriler düşüncelerin göçü sürecinde iki işlev üstlenir: hem “gösterir/ işaret eder” (**indicative**) hem de “biçimlendirir” (**formative**). Gösterdiği ya da işaret ettiği, bir bütün olarak çevirinin üretildiği sistemin kendisidir. Çeviri “kültürel ve tarihi bir olgu” (Hermans, 1999) olarak “sistemin kendisini nasıl gördüğünü açığa çıkarır” (Susam-Sarajeva, 2002). Çevrilmek üzere seçilen metinler, bu metinlerin nasıl çevrileceğine ilişkin alınan kararlar, belli zaman ve mekânlarda çevirilerin alımlanması ve üretilmesi gibi süreçler aslında bize kaynak metinden çok erek kültüre, erek kültürün kendisini nasıl tanımladığına dair bir şeyler söyler (Hermans, 1999).

Ayrıca düşünce ve teoriler hiçbir zaman kendi başına göç etmez, mutlaka iyi bilinen bir yazarla birlikte göç eder (Susam-Sarajeva, 2002). Bu iyi bilinen yazar, erek dizgede zaman zaman iyi bir çevirmenle, sağlam bir yayıneviyle ve en çok okunan gazete ya da dergilerde çıkan yazılarla topluma tanıtılır, toplumda bir yer edinmesi sağlanabilir. Doğrusu burada dile getirilenler Said'in üçüncü aşamada belirttiği kabul koşullarıyla ilişkilidir ve görüldüğü üzere aktarım aşamasında yazarın belirlenmesinden çevirmen seçimine ve tanıtım yazılarına değin bir planlama söz konusudur. Bütün bunların gösterdiği üzere, bir bütün olarak çeviri etkinliği bir kültür planlama aracı olarak irdelenebilir.

1.2.1. İcat, İthal ve Transfer

Toury (2002: 150-151) 'kültür' kavramını "sınırsız seçenekler arasından seçilip belirlenerek oluşturulan yapılandırılmış bir repertuar" olarak tanımlar. Benzer şekilde Itamar Even-Zohar da 'kültür repertuarı' kavramını "bir grubun ve bu grubun üyelerinin yaşamın düzenlenişinde kullandığı seçenekler bütünü" (1997/2002: 166) olarak ifade eder ve bu repertuarın genler yoluyla aktarılmadığına değinir. Dolayısıyla bu tanımlara göre kültür verili ve değişmez değildir; aksine oluşturulmuş ve yapılandırılan, belli birtakım sınırlara sahip bir yapıdır. Bir kültürün parçası olan bireyler o kültüre ait seçenekler repertuarından yola çıkarak kültürel davranış biçimleri sergiler. Başka deyişle, toplumsal etkileşimi düzenleyen ve her türlü tutum ve davranışa hem grup içerisinde hem de grup adına anlam ve önem atfeden repertuar, sunduğu (sınırlı) seçenekler bağlamında bireylere hareket alanı tanır. Dolayısıyla belli bir zamansal ve uzamsal bağlılığı bulunan ya da belli bir kültüre dahil olmak isteyen birey de repertuarın nitelik ve gerekliliklerini öğrenmelidir. Sözgelimi böylelikle bir kültürde herhangi bir dönemde ya da herhangi bir alanda oluşacak boşluğu doldurabilmek için öteki kültür repertuarlarında yer alan seçeneklerden hangisi ya da hangilerinin kendi kültür repertuarına eklemlenebileceği ya da eklemlenemeyeceğini bilebilir. Gürçağlar (2008/2018: 35), Even-Zohar'ın "seçenekler" terimini geniş bir anlamda kullandığını ve böylelikle kültürün "hem kitaplar ve sanat eserleri gibi nesneleri hem de toplumsal beceriler veya davranış normları gibi hayatın

organizasyonuna ilişkin daha soyut araçları” içerecek şekilde bir içeriğe sahip olduğunu dile getirir.

Bir kültür repertuarı oluşturmaya veya bir kültürde herhangi bir toplumsal grubun mevcut kültür repertuarında değişiklik yaratacak müdahalelerde bulunmaya yönelik eylemler “kültür planlama faaliyetleri”dir (Even-Zohar, a.g.e.: 45; Toury, a.g.e.: 152). Bu faaliyetler sorunsuz ve çatışmasız gerçekleşmez ve başarıya ulaşabilmeleri eyleyicilerinin belli düzeyde bir nüfuza sahip olmasını gerektirir. Planlama her zaman aynı sıralamayla ve bilinçli bir biçimde gerçekleşmeyebilecek üç aşamadan oluşur: hedeflerin belirlenmesi, ihtiyaç duyulacak araçların saptanması ve bu doğrultuda eyleme geçme. Kültür planlama belirli bir anda bütün kültürel alanları kuşatacak biçimde geniş ölçekli ya da daha belli başlı alanlarda küçük ölçekli ve kademeli olarak gerçekleşebilir (Toury, a.e.: 152).

Planlamayı gerekli kılan koşullar bir grubun içerisinden doğup gelişebileceği gibi dışarıdan da gelişebilir; ancak her iki durumda da planlama bir toplumsal grubun mevcut gidişatını biçimlendirmek üzere yapılan bir tür müdahaledir. Müdahalenin boyutları ve kapsamı ise kültürden kültüre farklılık gösterecektir. Henüz yeni kurulan ya da inşa edilen bir kültürden söz ediliyorsa, planlama “alternatif davranış biçimleri listesini, yapılandırılmış bir yazılı seçenekler dizgesine dönüştürmek” (a.e.: 151) ile denk tutulabilir. Gelgelelim hâlihazırda repertuvara sahip kurumsallaşmış kültürlerden söz ediyorsak, bu durumda planlama “yeni seçenekler sunma ve/ veya önceki seçeneklerden kurtulma girişi” (a.e.: 151) olarak düşünülebilir. Gerçekleştirilmesi arzu edilen değişikliklere karşı koyan yaklaşım ve tutumlar da zaman zaman ortaya çıkar elbette; bunlar, sonuç elde etsin ya da etmesin, kültür planlama faaliyetlerinin bir parçası olarak değerlendirilir.

Peki bu değişiklikleri arzu eden ya da planlayan aktörler kimlerdir? Toury’nin (a.e.: 151) tasavvurunda repertuar bir grup tarafından bu işi yapmakla görevlendirilen ya da kendi kendilerine bu işi üstlenen sayıca az bir kitle tarafından oluşturulur. Bu kitlenin dışında kalan kesim ise repertuarın bir parçası ve metinsel üretimleriyle pekiştiricisi olmaktan öteye geçemez. Even-Zohar (a.g.e.: 168) ise etkin konumdaki sayıca az kitleye karşılık edilgin bir konuma itilmiş geniş bir kitlenin yerine, kasıt

güdülse de güdülmese de repertuvar oluşturma sürecinin daimî olarak sürdüğünün altını çizer. Yoğunluğu ve hızı değişiklik gösterse de, repertuvar iki şekilde oluşturulur: “1) adı sanı bilinmeyen kişilerce bir kasıt güdülmeden, 2) kendilerini bu işe adanmış tanınmış kişilerce bilinçli olarak.”

Repertuvar oluşturulurken “icat” ve “ithal” olmak üzere iki temel yola başvurulur (a.e.: 169). İcat dediğimiz bir kültür dizgesi içerisinde üretilen her türlü özgün esere atfen kullanılabilir, ithal ise başka bir kültür dizgesinden alınan esere ya da ögeye gönderme yapar. Ancak icat süreçleri başka bir dizgeden ithal edilen eser ya da öğelerin model olması, yönlendirmesi ve etkilemesiyle de gerçekleşebilir, dolayısıyla icat ve ithal işlemlerini birbirine karşıt olarak düşünmemek gerekir. Gelgelelim insanlık tarihi boyunca sessiz sedasız ve durmaksızın gerçekleşen ithal süreçleri repertuvar oluşumunda çok daha kritik bir rol oynar.

Kültürlerin çeşitli düzlemlerde mevcut boşlukları doldurabilmek üzere başvurduğu yollardan biri bu ithal süreçleri, başka deyişle çeviridir ve söz konusu boşluklar en karmaşık şekliyle sonraki üretimlere kılavuz olması için başka bir kültürden bir modelin alınıp aktarılmasıyla, en basit şekliyle ise metinsel düzlemde yapılan aktarımlarla doldurulmaya çalışılır. Normların yönlendirdiği bir etkinlik olarak çeviri zamansal ve uzamsal bir eylemdir. Dolayısıyla belli bir tarih aralığında ve belli bir mekâna bağlı olarak gerçekleştirilir. Bu durum çeviriyi salt tek başına sürdürülen bireysel ve bağımsız bir süreç olmaktan çıkarır. Böylelikle çeviri etkinliği hem farklı konu ve bağlamlarda “planlama” süreçlerinin önemli bir aracı olarak, hem de kendi bağlamı içinde “planlama” süreçlerinin bir parçası olarak karşımıza çıkar (Toury, a.g.e.: 153). Sözgelimi bir metni çeviri yoluyla bir kültüre aktarma arzusu daima birbiriyle bağlantılı bir dizi kararın alınmasını gerektirir. Bu kararlar hangi metinlerin çevrileceğinden, çeviri sürecinde alınan sözcük düzlemindeki kararlara değin geniş bir yelpazede uzanır.

Repertuvarın kaynağı ne olursa olsun, asıl önemli olan nokta ise erek kitlenin yaşamlarını düzenlerken söz konusu repertuvarı benimseyip benimsemeyeceğidir. Toury (a.e.: 155) çeviriler mevcut kalıplardan bir hayli uzaklaşsa bile, çeviri ürünlerdeki farklılık ve değişikliklerin erek kültürde üretilen eserlerdekine kıyasla

daha hoş görülebilir ve kabul edilebilir olduğu düşüncesindedir. Gelgelelim Even-Zohar (a.g.e.: 168) için bu süreçler çok daha karmaşık ilerler: repertuvarın benimsenip benimsenmemesi piyasa koşulları, gücü elinde bulunduran kişiler ve muhtemel kullanıcılar arasındaki hassas ilişkiler ağına göre şekillenir. Öyle ki repertuvarla birlikte sunulan çok sayıda olası öğeden yalnızca küçük bir bölümü erek kültür tarafından benimsenir ve erek kültürde yerleşik bir konum elde eder. “İthal edilen” ürün ve/veya eserler erek kültür pazarında başarılı olursa, zamanla erek kültür repertuvarının ayrılmaz bir parçası haline gelir. Başka deyişle, erek kitlenin yaşamlarının düzenlenişi için vazgeçilmez olduğu gözlemlenebilir, hatta yerleşiklik kazanarak yeni sonuçlar üretmeye başlar. Böyle bir durumda artık “transfer”den söz ederiz (a.e.: 169).

İthal edilen bütün öğeler erek kültürde “transfer” düzeyine geçmez; benzer şekilde bütün transferlerin de erek kültür repertuvarında çok önemli bir rol oynayacağını söyleyemeyiz. Tarihsel süreçte bir dönemden ötekine “transfer”in sahip olduğu rol de değişiklik gösterir. Dahası aynı durum farklı alanlar için de geçerlidir; transfer edilen öğe bir alanda kritik bir önem teşkil ederken, başka bir alanda neredeyse hiç önem taşımayabilir. Gelgelelim başarılı bir transfer gerçekleştiğinde, yalnızca ürünler yerlileştirilmez; aynı zamanda ürüne duyulacak ihtiyaç da yaratılmaya başlar (a.e.: 170).

Hem “ithal” hem de “transfer” aşamalarında erek kültürde direnişle karşılaşılabilir, bu etkin ya da edilgin bir biçimde gerçekleşebilir. Etkin direnişte hedeflenen repertuvara karşı açıkça bir mücadele sergileme söz konusuyken, edilgin direnişte sunulan yeni seçenekler insanlar tarafından görmezden gelir (Even-Zohar, a.g.e.: 48- 49). Ancak kimi zaman direnişin uzun sürmediği ve kırıldığı görülür. Sözgelimi ithal edilen bir öğeye karşı direniş mekanizmalarının erek kültür repertuvarında bulunmayışı ya da yetersiz oluşu buna sebep olabilir. Ya da erek kültür repertuvarının artık arzu edilmemesi sonucunda kademeli bir şekilde düzenlemelerin yapılmasına fırsat kalmadan söz konusu repertuvarın alternatifine ulaşılarak erek kültüre transferi gerçekleştirilebilir. Sözgelimi, mevcut kanun metninden bütünüyle farklı bir metin erek kültüre aktarılabilir. Öte yandan transferler bazen yalnızca diğer kültürlerle irtibata geçilmesi sonucunda da başarıya ulaşabilir, zira bu türden irtibatlar,

öteki kültürün repertuarı daha zengin ve prestijliyse erek kültürde bir yetersizlik düşüncesi oluşturabilir. Kimi zaman da erek kültürde ihtiyaç duyulmamasına karşın, pazarlama stratejilerine başvurularak, aktarılmak istenilen repertuvara ilişkin ihtiyaç yaratılabilir (a.e.: 171).

Kültür planlama faaliyetleri ya da başka deyişle kültür repertuarı oluşturma, ortaya koyulduğu üzere, birçok dinamiği içinde barındıran süreçlerle gerçekleştirilir. Dolayısıyla, her bir grubun kültür planlama, ithal ve transfer süreçleri kendi tarihsel, siyasi, toplumsal dinamikleri çerçevesinde ve diğer gruplarla ilişkileri göz önüne alınarak irdelenmelidir. Bir sonraki başlıkta bu iki iç içe geçmiş perspektifi bir adım daha ileriye götürerek somutlaştıran bir diğer çeviri kuramına değineceğiz.

1.2.2. Hamilik, İdeoloji ve Söylem Evreni

Çeviri çalışmalarında ibreyi erek kültüre çeviren bir diğer kuramcı da, karşılaştırmalı edebiyat alanında çeviri incelemelerinin önemini vurgulayarak yeniden yazma kuramını ortaya atan André Lefevere'dir. Bir önceki başlıkta da tartıştığımız gibi, çeviri etkinliği dil ve metin bağlamı dışında onu kuşatan birçok başka öğeyle birlikte gerçekleşir. Lefevere, Toury ve Even-Zohar'dan farklı düşünmemekle birlikte, bilhassa alanın araştırmacıları için tam da bu öğelere ilişkin daha somut inceleme parametreleri sunmaktadır denilebilir. Munday (2001: 127-28) **Introducing Translation Studies** kitabında, benzer bir referansla, Lefevere'in "edebi eserlerin alımlanması, kabulü ve reddi süreçlerini sistematik olarak yöneten "güç, ideoloji, kurum ve manipülasyon" gibi "en somut öğeler"e odaklandığını" dile getirir.

Lefevere kuramında bakışı öncelikle eserlerin üretildiği kültür ortamına çevirir. Bir metnin üreticileri belli bir dil ve kültür ortamına doğarlar ve ürettikleri eserler de doğal olarak bu ortamın izlerini taşır. Ancak Lefevere belli bir dil ve kültür ortamını, içinde hiç farklı sese yer vermeyen yekpare bir bütün olarak düşünmez ve böylelikle hem kişi ve kurumların hem de eserlerin tek bir bütünün tekdüze parçaları olduğunu da dile getirmez. Dil ve kültür ortamı içerisinde çatışmalar, alternatif yaklaşımlar, karşıtlıklar olacaktır; burada kilit nokta, metin üretme süreçlerinin, dolayısıyla çeviri süreçlerinin de, tek bir kültür ortamının mekanik uygulayıcıları olmadıkları, farklı kültürel dinamikler içerisinde gerçekleştiklerine yapılan vurgudur. Böyle bakıldığında,

biri kaynak kültüre diğeri de erek kültüre atfen kabaca iki ayrı sistematığın varlığından söz edebiliriz (Lefevere, 1992: 86).

Lefevere “yeniden yazma” diyerek, en basit ifadeyle, bir kimsenin kaleminden ve bakışından çıkmış bir metnin yayımlandıktan sonra başkalarının bakışlarında ve kalemlerinde yeniden üretimine gönderme yapar. Aslında ilk metin de kendinden öncekilerin bir tür yorumu ve kendince algılayışı üzerine kuruludur ve böylelikle sonsuz bir yeniden yazma sürecine işaret eder. Aynı zamanda bu söz, belli bir kültürün/ topluluğun, belli bir ideoloji doğrultusunda “yeniden yazılması”, şekillendirilmesi anlamına gelecek şekilde geniş okunabilir. Lefevere edebiyatı odağına alarak yeniden yazmayı tanımlarken tanıtım yazıları, eleştiri yazıları, özetler, antolojiler ve çevirilerden söz eder. Tanıtım ve eleştiri yazıları, eserleri kendilerince süzgeçten geçirip belli noktalara odaklanırlar. Dolayısıyla bir eserin salt görünür kılınması ve daha çok okunmasına sebep olmazlar, diğer yandan da bir yazın dizgesinde neyin güzel olduğuna, neyin nasıl okunması ve yazılması gerektiğine de yön verirler. Antolojiler, hazırlayanların tercihleri doğrultusunda şekillenir, böylelikle belli yazarlar ve eserler dolaşıma sokularak okur kitlesine sunulmuş olur. Bir önceki paragrafta sözü edilen iki ayrı sistematığın arasında köprü işlevi görerek, belli bir kültürde baskın öğeleri değiştirmekte, çatışmaları doğurmakta ve yeniye yer açmakta olan çeviri ise yeniden yazmanın en yoğun yaşandığı etkinliktir. Çevirisi yapılırken, bir kaynak metin belli bir amaç doğrultusunda bir kitleyi hedeflenen tarafa çekebilmek üzere manipülasyona uğratılır.

Hem çeviride yeniden yazmaya götüren, hem de çeviriler aracılığıyla kültürün/ toplumun bir kesiminin dönüşmesine uzanan süreçte, belli başlı kısıtlayıcı öğelerin varlığından söz etmek gerekir: hamilik, ideoloji, poetika ve söylem evreni. Hamilik edebi eserlerin seçiminden, yazımından, toplumdaki yayımına değin süreçlere etki edebilecek düzeyde güce sahip kişi, kurum, hükümet, siyasi parti, yayınevi, vb.’ne atıfla kullanılır. Hami konumundaki kimse veya kurumlar hakimiyet alanlarına ve nüfuzlarına göre değişecek şekilde bir toplumun edebiyatını olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebilir. Hamiliğin ideolojik, ekonomik ve statüyle ilintili olmak üzere üç ayrı boyutu söz konusudur. İdeoloji, bu kuramda olabildiğince geniş bir anlamda kullanılarak, salt siyasi bir içerikle değil, kişi ya da kurumların parçası oldukları her

meselede takındıkları tavrı belirleyen dünya görüşlerine gönderme yapar. Poetika iki alt başlığa sahiptir: bir taraftan, edebi türler ve özelliklerinden, metnin kompozisyonuna, prototiplere, sembol ve motiflere dek detaylara kadar edebiyatın nasıl olması, nasıl yazılması gerektiğine; diğer taraftan edebiyatın bir toplumda nasıl bir işlev taşıması gerektiğine odaklanılır (Lefevere, 1982/2000: 234-236). Lefevere “belli bir dizgenin dışında üretilmiş bir edebiyat eserinin, çevirisine eşlik eden eleştirel yeniden yazmalar (giriş yazıları, notlar, yorumlar, hakkında yayımlanan makale ve yazılar) ile “yeni” dizgede kendisine bir yer edindiğini” (a.e.: 246) dile getirir. Son olarak, söylem evreni ise bir kültür ortamını meydana getiren kavrayışlar, duyuşlar, gelenek ve değerler bütünüdür. Bu öge çeviride bir kısıt olarak karışımıza çıkabilir, çünkü bir kültürün söylem evreniyle aktarım yapılan kültürün söylem evreni birbiriyle örtüşmeyecektir, hatta kimi zaman kaynak kültürün söylem evrenine ait bir öge, ifade ya da kavrayış erek kültür için kabul edilebilir bir boyutu da aşabilecektir. Çerçevesini çizdiğimiz çeviri kuramlarından sonra, çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturan bir diğer temel yaklaşıma geçilerek kavramlar tarihine yer verilecektir.

1.3. Kavramların Tarihselliği

“Kavram” **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**’ndeki ilk iki tanıma göre şu şekillerde ifade edilmektedir: “1) Bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı, mefhum, fehva, konsept, nosyon; 2) (felsefe) Nesnelerin veya olayların ortak özelliklerini kapsayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarım, mefhum, konsept, nosyon.” Buradan hareketle, kavramların yaşanan somut gerçeklikleri ya da üzerine kafa yordığımız metafizik olayları soyut bir düzlemde öncelikle kavrayıp adlandırmamızı, ardından da iletme, çözme ve geliştirmemizi sağlayan tasarımlar olduğunu söyleyebiliriz. Bu tasarımlar, tekil bir örnekten yola çıkmaz, tekil örneklerin bir araya gelmesiyle oluşan bütüne verilen “genel” bir addır. Reinhart Koselleck (2006/2013: 58) kavramlara ihtiyaç duyma nedenlerimizi şu şekilde sıralar:

Kaybolma eğilimindeki tecrübeleri tutmak, gerçekleşmiş olayın ne olduğunu bilmek ve geçmişi dilimizde saklamak için kavramlara ihtiyaç duyuyoruz. Geçmiş tecrübeleri hem dil hazinemize, hem de davranışlarımıza entegre etmek için kavramlar zorunludur. Ancak bu entegrasyon gerçekleştikten sonra olup bitenler anlaşılabilir ve insan geçmişin meydan okumalarıyla yüzleşecek duruma

gelebilir. Olabilecek olaylara ve muhtemel sürprizlere hazırlanma ya da onları engellemeye çalışma yeteneği de ancak böyle edinilebilir. Ancak ondan sonra insan neler olmuş olduğunu ya da kendi tecrübelerinin tarihini anlatabilecek duruma gelebilecektir.

Öyleyse kavramlar geçmiş tecrübelerimizi kayıt altında tutmanın bir yolu olur iken, ileride yaşanacak olaylarda yol gösterici olma niteliği de taşır. Böyle bakıldığında, kavramlar salt tecrübelerin kavranabilmesini sağlamaktan öte, yaşananlara etki edebilen bir niteliğe bürünür. Bu, dilin yaşanan gerçeklikle nasıl bir ilişki içerisinde olduğu sorusunu akla getirir. Kavramların tarihsel bir düzlemde izi sürülürse, toplumların tarihine dair bize bir şey söyler mi? Kavramların tarihlerinden yola çıkarak, toplumsal tarihi kavramımız mümkün mü? Kavramlar yaşanan gerçekliğe nasıl etki edebilir? Koselleck kavramların tarihsel bir çizgide yaşadığı değişim ve dönüşümleri incelemenin toplumsal tarihi kavramının ön koşullarından biri olduğunu belirtir; kavramlar olmadan ve kavramların içlerinin farklı dönemlerde farklı kişiler tarafından nasıl doldurulduğunu bilmeden, yaşanan ve yaşanılmış olan tarihi anlamamız, anlatmamız mümkün değildir (a.e.: 9-12). Tarihi anlamak, aktarmak ve öğretmek için dile ihtiyaç olduğu yadsınamaz bir gerçekliktir. Bu bakımdan kavramların tarihi ile sosyal tarih arasında bir karşılıklık ve muhtaçlık ilişkisi olduğunu ve yakın bir alışverişin söz konusu olduğunu söylemek gerekir. Ne var ki, dil ve kavramlar somut gerçekliklerle bir tutulamazlar. Koselleck (a.e.: 14-15) bununla ilgili olarak şöyle demektedir:

Toplum ile toplumun değişimi ve değişimin dilsel açılımı ve işlenmesi arasındaki gerilimin kendisini hep yeniden üretmesi, tarihsel zamanın bir özelliğidir. Her tarih bu gerilimden beslenir. Toplumsal ilişkiler, çatışmalar, bu çatışmaların çözümleri ve değişen koşulları, sayelerinde toplumların eyleme geçtiği, kendilerini kavradığı, yorumladığı, değiştirdiği ve yeniden şekillendirdiği dilsel ifadelerle hiçbir zaman örtüşmezler. ... fiilen vuku bulan şey, belli ki, ona neden olan veya onu yorumlayan dilsel ifadeden daha fazlasıdır. Öldürme emri veya öldürmek için alınan ortak karar ya da ilkel öldürme çılgılığı, öldürmenin kendisinin içerdiği şiddetle aynı değildir.

Dolayısıyla somut gerçeklikler ve onların dilsel ifadelerle kavranmış biçimleri birbirlerine indirgenemez. Bu anlamda dilsel ifadeleri somut gerçeklikten farklı kılan

yanlar ve bunların getirdiği sınırlar söz konusudur. Bütün bunların ışığında, kavramlar tarihi 1950 yılından bu yana varlığını sürdüren ve dili “yokluğunda dünyaya veya topluma dair bir tecrübenin veya bilimin olamayacağı, yöntemsel açıdan indirgenemez bir son kerte kabul eden bir tarihibilimsel araştırma anlayışı”dır (a.e.: 101).

1.3.1. Koselleck: Kavramlar Tarihi

Kavramlar tarihi yaklaşımı “temel kavramları” artsüremli ve eşsüremli olarak inceleyerek, kavramlar ile anlam alanları arasındaki her türlü değişimi saptar ve analiz eder. Kavramların, nasıl kullanıldıklarına odaklanarak, hangi dönem ve durumda, neden, kim için ve kimler tarafından nasıl kavrandıklarını irdeler. Bu kavramlar birtakım yapıların toplumsal bilince girmesi, anlaşılır kılınması ve değişip dönüşmesini sağlayan öğelerdir. Böylelikle kavramları ayrıntılı analiz ederek, belli bir kültüre, belli bir döneme ışık tutulabilir.

Burada sözü edilen “temel kavramlar” açık ve sarıh bir şekilde ortak bir tanımda buluşulamayan, daima ihtilaflara yol açan karmaşık kavramları nitelemektedir. Bu tür kavramlar, bir güç elde etmek isteyen ya da nüfuz sahibi olmak isteyen kişi ya da kurumlarca sloganlaştırılmış ya da rakip gördükleri kişilere karşı kullandıkları bir kavram haline gelmiş vazgeçilmez öğelerdir. Bu kavramların bir diğer niteliği ise yenilenen yapı ve koşullara uyarlabilir oluşlarıdır; hem bu kavramlar yeni oluşan yapı ve koşulları etkiler hem bu koşullardan etkilenir (Richter, 2012: 10). Kavramların gerçekliklerle tam anlamıyla örtüşmediğini daha önce belirtmiştik; kavramlar ya gerçeklikleri önceler ya da onlardan sonra gelir. Aralarındaki bu zamansal farklılığın yanısıra kavramlar kendilerine özgü zamansal yapılara da sahiptir. Bu zamansal yapılar geçmiş örüntüleri, şimdiyi ve gelecek beklentilerini içinde barındırır. Çünkü yaşanan olaylar uzun yıllar boyunca oluşturulmuş bir tarihselliğe aittir; dolayısıyla daha önce yaşanmamış yeni bir olaymış gibi görülse bile, geçmiş yaşanmışlıklardan bütünüyle farklı bir tecrübe olduğundan söz edemeyiz. Aynı şekilde bu olayı nitelemek için oluşturulacak kavram da bütünüyle yeni olamaz. Bu nedenle farklı şekilde kademelendirilmiş zamansal yapılara sahip kavramları kullanırken “keyfi ve hakimane tasarruflarda bulunmak” çok olası değildir. Koselleck (a.g.e.: 43) “politik tartışmanın merkezinde bulunan somut kavramlar[ın], bir kez bu kavramlara

girmiş olan tarihsel bilgi/ tecrübe içeriklerine bağlanmış” olduklarını belirtir. Zaman zaman bazı sözcükler mevcut beklentileri ve yeni gelişmeler sonucu yaşanan tecrübeleri bünyesinde toplamakta yetersiz kaldığından temel kavram olma niteliğini yitirebilir. Bu durumda, sözcüğün yerini başka bir sözcük alabilir; sözcüğü ‘köylü’ sözcüğünün yerini ‘çiftçi’nin alması ya da ‘işçi’ sözcüğünün bazı dönemlerde ‘emekçi’ ile karşılanması gibi (a.e.: 69).

Heiner Schultz’un dile getirdiği üzere, kavramlar, anlam alanları ve kavradıkları içerikler arasındaki ilişki dört şekilde karşımıza çıkabilir: 1) Kavramın anlamı ile kavradığı içerik hiçbir değişikliğe uğramamıştır, 2) Kavramın anlamı aynıdır, ancak kavradığı içerik değişmiştir, 3) Kavramın anlamı değişirken, kavradığı içerik aynı kalmıştır, 4) Yaşananlar ve kavramın anlamı birbirinden tamamen farklılaşır. İkinci ve üçüncü durumlarda söz konusu değişimleri gerçekliğe uydurabilmek için yeniden dilsel formlarla ifade etmek gerekir (a.e.: 61-62). Koselleck ise kavramları üç kategoriye ayırır: 1) Anlamları yeteri kadar değişikliğe uğramamış, böylelikle de günümüz okurları tarafından anlaşılabilir olan kavramlar; sözcüğü ‘demokrasi’, 2) İlk anlamlarını tamamen yitirmiş ve ilk dönemlerde kaleme alınmış metinlerdeki kullanımları artık yalnızca akademik düzlemde anlaşılabilen ‘devlet’ ya da ‘sivil toplum’ gibi kavramlar, 3) Biçimlenmesi ve yorumlanmasına yardımcı oldukları devrim niteliğindeki dönüşümler esnasında üretilen ‘faşizm’ ya da ‘Marksizm’ gibi yeni kavramlar (Richter, 2012: 11).

Koselleck, Batı Avrupa devletlerindeki moderniteye geçiş evrelerini göz önünde bulundurarak **Sattelzeit**² kavramını ortaya atar. Bu dönem, aydınlanma çağıyla birlikte kavramların yeni içerikler yüklenerek giderek daha siyasi bir boyut kazanmasına gönderme yaptığı yaklaşık olarak 1750 – 1850 yılları aralığını içerir. Koselleck’e göre, **Sattelzeit** diye adlandırdığı dönemde döngüsel zaman anlayışı yerini çizgisel zaman anlayışına bırakarak geçmiş deneyimler ile gelecek beklentileri arasındaki doğrudanlık ilişkisini de değiştirir. Bu kavram, tarihsel süreçte moderniteye geçişi işaret eder. Bu geçişin hangi aşamaları içerdiği, modernitenin dört tipik

² Koselleck, **Sattelzeit** sözcüğünü coğrafi bir ifade olarak “Bergsattel”e, yani iki dağ veya tepe noktası arasındaki eyeri andıran alana ya da geçide gönderme yaparak türetmiştir.

niteliğine değinilerek açıklanabilir: sekülerleştirme (**Verzeitlichung**), demokratikleştirme (**Demokratisierung**), soyutlayarak ideolojik bir boyut kazandırma (**Ideologiesierbarkeit**) ve son olarak siyasileştirme (**Politisierung**) (Hampsher-Monk and et al; 1998: 2). Öncelikle olayları ve olguları tarihsel ve zamansal bir süreç içerisindeki gelişmeler bağlamında değerlendirmek, başka deyişle dünyevi bir perspektifle ve dini referanslarından arındırarak anlamlandırma süreci gelmektedir. Sonrasında kavramlar sadece belli sosyal grupların kullanımında olmaktan çıkarılarak, her sınıftan herkes için ulaşılabilir olmakta ve böylelikle demokratikleşme süreci yaşanmaktadır. Ayrıca kavramlar giderek daha soyut bir görünüm kazanarak, ideolojik içerikler yüklenip her geçen gün daha fazla siyasi anlamlar yüklenmektedirler. Böylelikle günümüz kavramları sözü edilen tarih aralığında büyük oranda gündeme gelmiş, halihazırdaki içeriklerine kavuşmuştur. Gelgelelim, Koselleck başlangıçta bu geçiş dönemiyle birlikte kavramların günümüz anlamlarına ulaşarak artık çeviri gerektirmeyeceklerini ileri sürse de, sonraları anlamların bu biçimde sabitlendiğine ilişkin düşüncesinden vazgeçmiştir (Palonen, 2012: 76). Zira daimi bir değişim ve dönüşüm süreci söz konusudur. Kavram tarihçileri, kavramların değişim ve dönüşüm süreçlerinin izini sürebilmekte birtakım yöntemlere ve bir dizi kaynağa başvurur. Nitelikleri üzerinde durulan temel kavramların artsüremli ve eşsüremli olarak izlerini belli bazı kaynaklarda sürer. Koselleck (2013: 99) başvurulan kaynakları üç başlık altında toplar:

... kaynak olarak kabul edilen, her biri farklı bir zamansal yapıya sahip üç farklı metin tipi olduğu görülmektedir. Bir defada tüketilip sonra bir kenara bırakılması öngörülen bir defalık metinler mevcuttur; değişen gerçekliklere hızlı ya da yavaş uyum sağlayan, yavaş değişen metin grupları mevcuttur ve son olarak da, başlangıçta yenilikçi olan, ancak sonradan benimsenen ve bu bakımdan orijinal, değiştirilmemiş formlarıyla zamansız bir anlama (veya gerçekliğe) sahip olma iddiasını taşıyan metinler mevcuttur.

Bir defalık metinlerden kast edilen gazete, dergi, kısa rapor, vb. gibi ömrü kısa süren, söz konusu dönemin ihtiyacını karşılamaya dönük, gündem maddeleriyle ilişkili konuların ele alındığı, hızlıca tüketilmelik metinlerdir. İkinci sırada değinilen metinler ansiklopedi ve (çok dilli) sözlüklerdir. Bu metinler eski ifadeleri koruduğu gibi, yeni gelişme ve değişmelerin de kaydını tutar. Böylelikle sözcük ve kavramların uğradıkları

anlamsal değişimlerin izi sürülebilir. Üçüncü sırada ise değişen durumlara göre yenilenen değil, herhangi bir zamana ait olmama iddiası taşıyan klasik metinler yer alır. Bu metinler sonsuz kez tekrarlanabilir ve daimi bir başvuru kaynağıdır. Daldeniz (2010: 89) ise bu kaynak türlerine dördüncü olarak çevirileri eklemekte, hatta halihazırda bu türden çalışmalarda, karşılaştırmalı analizler içerisinde başvurulacak kaynaklar arasında çevirilerin de olduğunu dile getirmektedir.

Kavramlar tarihi siyasi ve toplumsal söylemlerde, bilhassa kavram yaratımı, aktarımı ve alımlanmasında, dil ve çevirinin kritik bir önemi olduğunu vurgular (Richter, a.g.e.: 1). Bunun iki boyutu olduğu söylenebilir: ilki kavram tarihçisinin yaptığı çeviri(ler), ikincisi siyasi ve toplumsal düşüncenin bir kültür içerisinde veya kültürlerarasında aktarımı olarak çeviri. İlk boyuttan söz etmek gerekirse; geçmiş ile şimdi arasında mevcut olan farklılıktan dolayı, geçmişi kavrayabilmek bir bakıma çeviriyi elzem kılar. Bu da bir anlamda metaforik bir çeviri işlemine gönderme yapar, ancak bunu metafor olarak değerlendirmek, çeviriye atfedilen kritik rolü göz ardı etmek olur. Çeviri sayesinde kavramlar tarihsel bir süreçte, zaman aralıklarına rağmen aynı ölçekte değerlendirilebilir kılınır ve böylelikle tarih yazımında yararlanılacak olası öğelere dönüşürler. Eski kaynaklar hakkında konuşmak ya da yazmak için söz konusu kaynaklarda yer alan kavramları arkaik biçimleriyle günümüz tartışmalarına aktarmamız mümkün değildir. Bu nedenle akademik dille kaleme aldığımız bir yazıda bu kavramların yeniden çeviri yoluyla açıklanarak aktarılması gerekir (Palonen, a.g.e.: 80-81).

Tez boyunca esas odağa alacağımız ikinci boyut ise siyasi ve toplumsal düşünceyi çevirmekle ilgilidir. Siyasi ve toplumsal düşüncenin yapıtaşlarını oluşturan ve referans çerçevelerini sunan kavramlar bir dilden ötekine, bir kültürden diğerine çeviri yoluyla aktarılır ve aktarılan biçimleriyle yeni mekanlarında alımlanma süreçlerine dahil olur. Bu durumda kavramların aktarım ve yaratım aşaması ile kavramların çevirisinde izlenen işlemler kritik bir nokta olarak öne çıkar.

1.3.2. Çeviri Perspektifinden Kavramlar Tarihi

Koselleck çeviri göndermesini sadece kavram tarihçilerinin eski bir kavramı günümüze aktarma çabası bağlamında daha ziyade metaforik anlamıyla kullanmaz.

Kültürlerarası aktarımda çevirinin rolünün gözardı edilemeyeceğini vurgulayan somut örnekler üzerinde de durur. Sözelimi Koselleck'in (a.g.e.: 95) "**Bildung**" kavramının çevirisi üzerine yürüttüğü tartışma buna güzel bir örnektir:

İlk bakışta 'Bildung' ile 'kültür'ün anlamları arasında çok yakın bir ilişki varmış gibi görünebilir. Ancak daha yakından incelendiğinde, bu benzerliğin insanı hataya sevk ettiği görülecektir. 'Bildung', her biri özgül bir Alman geleneğine dayanan çok sayıda zamansal anlam katmanları içerir. Ortaçağa, erken yeniçağa ve modern çağa ait ikincil anlamlarıyla Bildung, tedricen Alman kimliğinin merkezi bir kavramına dönüşmüştür. Bildung'un baskın anlamlarından biri dindarlıktır. 'Bildung' sahibi olmak, dindar olmak anlamındadır. Ancak burada söz konusu olan, mezhepsel değil, seküler doğal bir dindarlıktır. Bu seküler dindarlık tipi, 'Bildung'un çok önemli bir parçası olarak 1770 dolaylarında gelişmiştir. 'Bildung'un dinsel anlamının semantik kökenleri tabii Alman ortaçağındadır. Din unsuru, bu kavramın 'kültür'le arasındaki ilk anlam farkını ortaya koyar. Bir tarafta İngilizce ve Fransızca kültür kavramları, diğer tarafta Almanca 'Bildung' kavramı arasındaki bir başka farklılık, kültür esas olarak eğitime bağlı iken, 'Bildung'un esasen insanın kendini uygarlaştırmasına dayanmasıdır. Ancak 'uygarlık' da 'Bildung'un uygun bir tercümesi olmazdı. Uygarlık, kendisini şu ya da bu şekilde daima 'burjuva toplumu'yla ilişkilendirir. İngilizce ve Fransızca dillerindeki 'uygarlık' kavramının tarihinde 'civis' varsayımı her zaman hazır ve nazırdır. 18. yüzyılın Aydınlanma dilinde 'uygarlık' kavramı yeni bir ağırlık bile kazanmıştır. 'Bildung' öte yandan bir bireyin uygarlıkla bağının ötesinde, onun ahlaki özerkliği açısından çok büyük önem taşıyan bir kavramdır. . . . 'Bildung' ve 'uygarlık' belirli anlam boyutlarında birbirleriyle örtüşebilirler, ancak kesinlikle özdeş değildirler.

Buradaki tartışma sonucunda Koselleck öneri bir çeviri sunmaz okura, çünkü bu tartışma bir kavramı belli bir kültürde uzun bir zaman dilimi boyunca yüklendiği anlam alanlarıyla kavrayıp diğer bir kültüre bu anlamlarıyla taşıyacak şekilde çevirebilmenin olanaksızlığına da göz kırpar gibidir. Ancak aynı zamanda bu tartışma herhangi bir kavram derinlemesine irdelendiğinde erek dile aktarımının, aksi halde yanlış olabileceken, bilinçli bir şekilde yürütülebileceğini gösterir. Çünkü böylelikle herhangi bir kavramın bir kültürde yüklendiği anlam alanlarının hangisi ya da hangilerinin aktarılan kültürde öne çıkacağı, hangilerinden feragat edilebileceği, bu anlam alanlarını karşılayacak sözcüklerin erek kültür sözcük dağarcığında mevcut olup olmadığı, bir sözcük türetilmesi gerektiğinde, mevcut sözcükler arasındaki ilişki ağının nasıl olduğu ve türetilcek sözcüğün nasıl konumlanacağı gibi sorular gündeme gelebilecektir. Dolayısıyla kavramların farklı kültürlerde aynı gerçekliğe gönderme

yapmayabileceği daima dikkate değer bir husustur. Samim Akgönül (2011: 38) buna ek olarak anlamsal dönüşümlere de dikkat çeker:

Bu farklı toplumlarda aynı ismi taşıyan, ama farklı gerçekleri temsil eden kavramlar sorununa, bir de kavramsal dinamizm problemi eklenmektedir. Çünkü söz konusu olan anlam değişimlere kapalı değildir, dinamik ve esnektir. Yani bu çok anlamlılıkla beraber, bir de belirli bir kavramın belirli bir toplumda geçirdiği anlam evrelerini de—olgunlaşma, dejenere olma ve hatta yok olma—dikkate almak gerekir.

Alıntıdan görülebileceği üzere, kültürlerarası kavram aktarım sürecinin birçok yönü ve çehresi olduğu ve sorunsuz bir süreç olmadığı söylenebilir. Ek olarak Koselleck kavram çevirisinde diller arasındaki ilişkinin ve çeviri geleneğinin önemine işaret eder. Köklü bir çeviri geleneği bulunan İngilizce, İtalyanca, İspanyolca ve Fransızca gibi çoğu Avrupa dilleri arasında kavram çevirisinin görece daha kolay gerçekleştirilebileceğini belirtir. Oysaki Almanca gibi Latince'den ziyade Cermen veya Slav dillerinden gelen dillerden kavram aktarımı zorlu bir süreçtir. Çünkü Yunan dilindeki pek çok kavram önce Latinceye aktarılmış, Latince ise 18. yüzyıla değin akademik dile hakim olmayı sürdürmüştür. Bu nedenle Koselleck'e göre (a.g.e.: 95) “bazı sosyal ve politik kavramların bilinçli bir müdahaleyle yeniden şekillendirilmeleri gerekiyordu, yoksa kendiliğinden—sessiz sedasız—tercüme edilemezlerdi”. Türkiye bağlamında ise kavram karşılığı üretme ve erek dile aktarma süreçleri şu şekilde örneklenebilir:

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk meclisin kuruluşundan bu yana otuz yılı aşkın bir zaman geçmesine rağmen, siyasî terimlerin büyük çoğunluğunun hâlâ Fransızcadan ya da İngilizceden gelen kelimelerden oluşması ilginçtir. Ve bu 1930'lu yıllarda harcanan önemli dili “arındırma” çabalarına rağmen böyledir. Halbuki, belki de Osmanlı aydınlarının parlamenter demokrasiyle 1867'de tanışıp, onu Osmanlı bünyesine katma ve uyarlama süresi boyunca kavramlar üzerinde yeterince düşünmemiş olması nedeniyle, sistemli bir politika izlenerek, bu terimlerin yerlerini alması planlanan yüzlerce yeni sözcük üretilmiştir. Bazı kavramların Türkçe- Osmanlıcaya uyarlanışına yönelik tartışmalar ilk defa Tanzimat döneminde gündeme geldi. Bunun sebebi, Türkçe, Farsça, Arapça karışımı olan, içinde Yunancadan da izler taşıyan bu dilin, dil bilimsel olarak tutarlılık gösteremiyor olmasıydı. Örneğin, 19. Yüzyılın sonu boyunca, “özgürlük” kavramını ifade etmek için üç olasılık mümkündü: *serbesti* (Farsça: Raşit Paşa), *azad* (Farsça: Şinasi) ve *hürriyet* (Arapça: Rifat Paşa). Türkçe “özgürlük” kelimesinin yaygınlaşması ve benimsenmesi için ta 1960'lı yılları beklemek gerekti. Aynı şey “kültür” kavramı için de geçerli. Osmanlılar bu

kavram için ilk olarak *maarif* sözünü kullandılar. Fakat sonradan bu sözcüğün anlam değiştirip “eğitim” kavramını ifade etmeye başlaması üzerine *irfan* kelimesi yürürlüğe girdi. Ardından, 1910’lu yıllarda, toplumbilimci Ziya Gökalp’in yazılarıyla yeni bir kelime ortaya çıktı: *hars*. Bu terime o dönemden itibaren dolaylı anlamlar yüklenmeye başlandı ve milliyetçi sözcük dağarcığında yerini aldı. *Kültür* kelimesi ise Cumhuriyet’in ilanından bu yana kullanılmakta ve oldukça belirsiz bir anlam içermektedir” (Akgönül, a.g.e.: 39-40 (vurgular yazara ait)).

Alıntının işaret ettiği üzere, kavramlara farklı kültürel ortamlarla uyuşacak ölçüde hem sessel hem de içeriksel karşılıklar üretmek ve bu karşılıkların kabul süreçleri sorunludur. Kavramların kabul sonrası farklı aktörlerin kullanımlarıyla biçimlenen tarihsel yolculukları ve böylelikle değişen anlam alanları da gözardı edilemez. Ancak bu noktada esas önemli olan tüm bu sözü edilenlerin ve kavramların tarihsel yolculuğunun çeviri eyleminden bağımsız gerçekleşmediğidir. Dolayısıyla herhangi bir kavramın tarihsel analizini yapabilmek için aynı zamanda çeviri analizi de yapmak gerekecektir. Böylesine karmaşık ve zorlu bir süreci nasıl inceleriz? Kavramlar tarihi perspektifi içerisinden sunulan bir yaklaşıma göre inceleyebilmemiz için kabaca iki yol mevcut gibi görünmektedir: Bir kavramın a) belli bir kültür içerisindeki tarihsel gelişimine ya da b) farklı kültürlerdeki anlamsal farklılıklarına odaklanmak. Jörn Leonhard 1800 ile 1830 yılları arasında “liberal” kavramının Avrupa dillerine aktarımını incelediği makalesinde bu sorunlar üzerinde durur, hatta incelemeye dönük iki model sunar. Leonhard’a göre (2012: 93) belirli bağlamlar çerçevesinde, geçmişe ait özel deneyimler ve gelecek beklentileriyle kuşatılmış farklı tarihsel mekânlar, siyasi ve toplumsal anahtar kavramlarda anlamsal farklılıklar ortaya çıkarır. Bu kavramların karşılaştırmalı olarak izini sürerek bu mekânlarda yolculuğa çıkabiliriz. Diğer taraftan bu ideoloji mekânlarında yolculuk ederken, konuşmacılar arasındaki iletişimi ve yorumlanan bilginin aktarımını ve böylelikle argümanlara dahil edildikçe kavramlarda yaşanan anlam değişikliklerini gözlemleyebiliriz. Böyle bakıldığında, çeviriler bir yandan geçmişten şimdiye değin kavramda yaşanan değişimleri, diğer yandan da dışa ve içe olmak üzere çift yönlü aktarım süreçlerini irdeleyebilmemize olanak tanıyan artsüremli ve eşsüremli boyutlara sahiptir.

Leonhard “liberal” kavramı özelinde geliştirdiği ve eşşüremli ya da artsüremli boyutları incelerken başvurabileceğimiz iki model sunar. Bu iki model, her ne kadar tek bir kavram ve belli bir tarih aralığı göz önünde bulundurularak oluşturulsa da, kavram tarihi ve çeviri ilişkisini ortaya koyabilmek adına başka kavram analizlerine de uyarlanabilir. Artsüremli inceleme için ortaya koyduğu model kavramların anlamsal değişimlerini artsüremli olarak dört aşamayı göz önünde bulundurarak betimler. Bu model esas itibariyle çevirilerin söz konusu anlamsal değişim ve dönüşümlere etki ettiği anları belirlemeyi amaçlar. Modeli Koselleck’in **Sattelzeit** (1750-1850) olarak adlandırdığı dönemle ilgili saptamalarına dayandırarak oluşturur. Buna göre model şöyle bir görünüm çizmektedir:

1. Anlam düzleminde siyaset öncesi evre.
2. Yeni gelişen siyasi, toplumsal ve kültürel deneyimlerin yol açtığı, henüz dile getirilen ilgi ve yeni beklentiler doğrultusunda, geleneksel ve yeni anlamsal öğelerin iç içe geçtiği evre. Siyaset öncesi evredeki anlamlar ile siyasileşmiş anlamlar artık birbirine karışmaya başlar.
3. Geleneksel kavramların yan anlamları ile yeni kavramların ortaya çıkması aracılığıyla kavramların tartışmal olarak siyasileştirilmesi.
4. İdeolojik kutuplaşma ve çift kutuplu ya da çok kutuplu anlamsal yapıların gelişim göstermesi (Leonhard, a.g.e.: 96)

Leonhard’a göre (a.e.: 97) çeviri süreçleri bu dört evreden kavramın henüz sabit bir anlam yapısına sahip olmadığı ikinci ve üçüncü evrelerde kritik bir rol oynamaktadır. Bu iki evrede “kavramların aktarımı ve çevirileri siyasi söylemi harekete geçirici bir katalizör işlevi” görmektedir.

İkinci modelde ise doğrudan diller ve kültürlerarası çeviri süreçleri odağa alınarak üç çeviri işleminden, çeviri süreçlerinin çeşitli işlevlerinden söz edilir:

1. **Taklit çeviri (imitative translation):** Gazete köşe yazıları, denemeler ya da çağdaş sözlük girilerinden alınan Fransızca ifadelerin ya da metinlerin taklit yoluyla çevirisi. Bu türden çeviri genellikle yabancı olanın bir

konusmacı üzerindeki etkilerini doğrudan yansıtır; sözgelimi devrimin yaşandığı dönemde Paris’e seyahat eden ve siyasi yayınları orada takip eden Alman bir yazar liberalizm ilkelerini Alman siyasi koşullarına uyarlama olasılığından ziyade çağdaş Fransız kültürü bağlamını dikkate alarak çevirmiştir.

2. Uyarlama çeviri (**adaptive translation**): Dışarıdan alınan yabancı kavramlar, belirlenmiş anlamsal öğeleri üzerinden farklı bir toplumsal ve siyasi bağlama aktarılır. Aktarılacak anlamsal öğeler olası alıcı kitlenin belli başlı deneyim, ilgi ve beklentileri doğrultusunda belirlenir. Kaynak dilin özgünlüğünü hâlihazırda yansıtmaya devam ediyor olsa da, kavramın özgün anlamında mevcut olan yan anlamı değişir. Sözgelimi Fransızca **idées libérales** yalnızca taklit yoluyla Almanya ve İtalya’ya aktarılmadı, aynı zamanda anılan ülkelerin siyasi deneyimleri ve anayasal ihtiyaçları olduğu kadar ulusal beklentilerine de uygun bir hale getirilerek çevrildi.
3. Söyleme eklemlenme (**discursive integration**): Erek toplumun farklı siyasi ve toplumsal bağlamlarına uygun hale getirilen kavramlar ve anlamsal yapıları toplumun söylemine entegre olur. Öyle ki erek kitle, hangi kültürden aktarıldığının farkında olmaksızın, kavramlara yeni ulusal bağlamı içerisinde başvurur. Sözgelimi bu herhangi bir kavramın, doğduğu toprağa gönderme yapmadan, yeni mekânındaki siyasi ve toplumsal dinamikler çerçevesinde ele alınan ansiklopedi girilerinden takip edilebilir (a.e.: 99).

İkinci model bu çalışmada yol gösterici olmakla beraber, çeviribilimsel perspektiften çeviri strateji ve işlemlerini gözardı ettiği için eksik bir model sunmaktadır. Dolayısıyla, bir sonraki başlıkta kavram çevirilerine ilişkin çeviribilimdeki tartışmalara ve çeviri işlemlerine değinilmeye çalışılacaktır.

1.4. Kavram Çevirileri ve Çeviri İşlemleri³

Kavramlar bir toplumdaki ötekine ithal edilirken bilinçli ya da bilinçsiz birtakım çeviri yöntemlerine ve yöntemler çerçevesinde de bazı çeviri işlemlerine başvurulur. Çeviri yöntemlerini ve bu doğrultuda benimsenen çeviri işlemlerini belli tarihsel ve siyasi pratikler şekillendirdiği gibi, ortaya çıkan çeviri kavramlar da düşünsel ve siyasi pratikleri etkiler. Uygulanan çeviri işlemi kavramın söz konusu dizge içerisinde nasıl alımlanacağını, tartışma çerçevelerinde kazanacağı anlamı da belli ölçülerde yönlendirmiş olur. Çeviribilim alanı içerisinde kavram çevirilerinde izlenen yöntem ve işlemleri saptayabilmemizi ve derinlikli olarak tartışabilmemizi mümkün kılan kuramsal tartışmaların son derece kısıtlı olduğu söylenebilir. Çeviribilim alanı dilbilim odaklı, başka deyişle kaynak odaklı yaklaşımları geride bırakıp kültürel bir dönemeçten geçerek erek kültür odaklı yaklaşımları benimsemesiyle bakışını daha ziyade büyük ölçekte metinlere yöneltmiş, metinleri siyasi, toplumsal ya da kültürel bir sistem içerisine konumlandırarak irdelemeyi ilke edinmiştir. Bu noktadan itibaren de büyük ölçekli çeviri incelemeleri ve bunlara ilişkin kavramsallaştırmalar merkeze geçmiştir. Dolayısıyla, kavram çevirileri gibi tekil öğelere odaklanan ve çeviri yöntem ve işlemlerini saptamak üzerine kurulu kuramlar daha ziyade çeviriye dilbilimsel bakışın bir parçası olarak kalmaktadır. Öte taraftan, her ne kadar teknik çeviri çalışmaları bağlamında terim çevirileri ve çevirilerde uygulanabilecek stratejiler tartışılıyor olsa da, kavram çevirileri üzerine yürütülen tartışmalar son derece kısıtlıdır. Belki bu bağlamda halen pek çok çalışmaya kaynaklık teşkil eden en önemli çalışmayı Wallerstein'in sosyal bilimler metinlerinde kavram çevirileri sorununu tartıştığı "Concepts in the Social Sciences: Problems of Translation" (1981) başlıklı makale oluşturur. Bu makale karşılaşılan sorunları ortaya koyup nasıl çözümler getirileceğine ilişkin yol gösterici örnekler sunar. Gelgelelim bu daha ziyade didaktik bir içeriğe sahip olduğu gibi, çeviri incelemelerinde başvurulabilecek kuramsal bir çerçevesi de bulunmamaktadır. Öte yandan bazı çeviri araştırmacıları zaman zaman ideoloji ve çeviri tartışmaları bağlamında siyasi

³ Bu başlıkta yer verilen çeviri işlemlerinin Türkçe karşılıkları için Mine Yazıcı'nın kaleme aldığı **Yazılı Çeviri Edinci** eserinin terimce bölümü ile Özlem Berk'in hazırladığı **Kuramlar Işığında Açıklamalı Çeviribilim Terimcesi**'nden yararlanılmıştır.

kavramların çevirisine eğilmektedir (bkz. Munday, 2012). Hatta çok daha eski bir tarihte Newmark **About Translation** başlıklı eserinin bir bölümünde siyaset dilinin çevirisini tartışmakta ve siyasi kavramların çevirisinde gözlemlediği sorunlara yer vermektedir. Newmark’a göre (1991: 149) siyasi kavramlar bir bakıma kültür-bağımlı ve büyük ölçüde değerlerle yüklüdür, tıpkı bütün kavramlarda olduğu gibi soyut kalmayı sürdürür ve tarihsel süreçlerle biçimlenirler. Siyasi kavramlar çok daha yoğun bir şekilde bütünlüklü, daha büyük metin yapılarından ziyade sloganlarda, marşlarda, başlıklarda bağlamların ötesine taşmış halde karşımıza çıkar. Kültür bağımlı ve değerlerle yüklü bu kavramlar sözgelimi doğrudan aktarımlar yoluyla (sosyalizm, demokrasi, devrim, vb.) kolayca çevrilebilirmiş izlenimi yaratırlar. Oysa bu birbirine tarihsel, toplumsal ve dilsel bakımlardan yakın kültürlerde dahi son derece aldatıcı olabilir (a.e.: 147-148). Newmark bu durumu daha anlaşılır kılabilmek için başarılı bir çeviriye atıf yapar: Londra’da bulunan Wiener Holokost Kütüphanesi’nde gerçekleştirilen Nazilerle ilgili bir sergide partinin baş gazetesi **Völkischer Beobachter** adının doğru bir biçimde **The Racialist Observer** [ırkçı gözlemci] olarak çevrildiğini belirtir. Zira sözlükteki “halka dair, halka ait” tanımlarının aksine **völkisch** kavramı ilk defa 1875 yılında Almanya’daki ulusalcı hareketlerin bir parçası olarak dile getirilmiş ve 1900 yılında iyiden iyiye “ulusal” anlamına gelecek biçimde Almandaca benimsenmiştir. Söz konusu kavram daha sonra Nazilerce kullanılagelmiştir. Dolayısıyla Newmark’a göre kavramın “ırkçı” ya da “antisemitik” şeklinde çevrilmesi çok doğru bir karardır.

Çalışma kapsamında izlenen çeviri işlemlerinin saptanabilmesi için, azınlık ve etnik grup kavramlarının Osmanlı’nın son dönemlerine ait çeviri kavramlar ve yeni sözcükler olmalarından ve hatta süreç içerisinde yeniden başka bağlamlarda yeni anlamlar yüklenmeleri ve yeni sözcüklere kapı aralamalarından hareketle, Newmark’ın “yeni sözcükler” (**neologisms**) tipolojisinden faydalanılacaktır. Yazıcı ve Pekcoşkun-Güner (2016: 193) kavramın bir dilde yeni dile getirilmiş sözcük ya da ifadelerle sınırlandırılmayacağını, aynı zamanda aynı dil içerisinde halihazırda kullanılan bir sözcük ya da ifadenin de ortaya çıkan koşullar veya yeni durumlar neticesinde yeni anlamlar kazanabileceğini ve bunun da “**neologism**” kapsamına girdiğini vurgular. Dikkat çektikleri bir diğer nokta ise dile dökülen her yeni kelimenin

bu bağlamda değerlendirilemeyeceğidir. Tek seferlik ya da birkaç seferlik gündeme gelip sonra dile yerleşmeyen sözcükler (**nonce words**) değil, “**neologism**” denildiğinde zaman içerisinde yaygın bir kullanıma ulaşan yeni sözcüklerden söz edilmektedir. Kriz anlarında ya da geçiş dönemlerinde dillendirilen yeni sözcüklerin bir başka dile genellikle doğrudan aktarıldığı gözlemlenir. Bu sözcükler süreç içerisinde ödünç sözcük olarak kalabileceği gibi, kavram dilde kendine bir yer açmaya başladıkça yeni bir karşılık da edinebilir (a.e.: 194-195).

Newmark **A Textbook of Translation** başlıklı eserinde ayrıntılı bir biçimde çeviri yöntem ve işlemlerine yer vermektedir. Yeni sözcüklerle ilgili sunduğu çerçeveden çalışmamızla ilgili maddeler şöyle sıralanabilir: Yeni anlamlar kazanan eski sözcükler (**old words with new senses**), mevcut köklerden türetilen sözcükler (**derived words**), iki ismin ya da bir sıfatla ismin yanyana gelmesiyle oluşan eşdizimli sözcükler (**collocations**) ya da son olarak doğrudan aktarılan sözcükler (**transferred words**) (1988: 141-147). Newmark yeni sözcüklerin ne şekillerde karşımıza çıkabileceğini tek tek irdeledikten sonra, her biri için uygulanan yaygın çeviri işlemlerine değinir. Bunlardan bu çalışma kapsamında başvurulacak olan işlemler şunlardır: ödünçleme (**transference**), sözcüğü ödünçlemekle kalmayıp “sesletime uyarlama” (**naturalization**), erek dilde yeni bir sözcük türetme (**TL derived word**), resmi olarak ya da yaygın şekilde kabul görmüş karşılığına başvurma (**recognized translation**), kelimesi kelimesine çeviri (**literal translation**) ve son olarak anılan işlemlerin birden fazlasının yardımıyla çeviriyi gerçekleştirme (**translation procedure combinations (couplets, etc.)**) (a.e.: 81-91)⁴. Bütün bu sıralananlara ek olarak, öyküntü yoluyla yeni sözcük yaratma (**calqued neologism**) (bkz. Munday, 2005/ 2012: 57) da dahil edilebilir. Bu işlem, Vinay ve Darbelnet’nin çeviri işlemlerinden biri olan ve “kaynak dildeki bir sözcüğün ya da ifadenin erek dile söz konusu sözcük ya da ifadeyi oluşturan öğelerin sözcüğü sözcüğüne ve sırası

⁴ Newmark’ın yeni sözcükler ve onların çevirilerinde uygulanan işlemlere ilişkin sunduğu maddelerin her biri için Türkçede örneklerini görmek ve ek okuma için bkz. Mine Yazıcı, Sevda Pekçoşkun-Güner, “A Tentative Study on the Translation of Neologisms”, **Cultural and Humanities Research: New Reviews and Perspectives**, yay. haz. Eyüp Sarıtaş, Indiana, Trafford Publishing, 2016, s. 193-205.

bozulmadan çevrilerek aktarılması” (Berk, 2005: 142) anlamına gelen öyküntüden (**calque**) türetildiği söylenebilir.

1.5. Çalışmanın Kapsamı, Kısıtları ve Yöntemi

Bu bölümde, önceki başlıklarda çizilen kuramsal çerçeveyi kaynak alacak olan çalışmanın hipotezleri, kapsamı, kısıtları ve yöntemine yer verilecektir.

1.5.1. Araştırma Soruları ve Hipotezler

Bu tez çalışmasını aşağıda maddeler halinde sıralanan araştırma soruları ve bu soruların biçimlendirdiği hipotezler yönlendirmektedir:

Araştırma Soruları:

- Azınlık ve etnik grup kavramları ne tür bir boşluğu doldurmak üzere erek kültür dizgesine ithal edilmiştir? Başka deyişle, kavramların ithalini hangi toplumsal süreçler gerekli kılmıştır?
- Kavramların ithal edilme aşamalarında belli dönemlerdeki kültür repertuarlarının rolü nasıldır? Azınlık ve etnik grup kavramları hangi kişi ya da kurum, ideoloji ve söylem evreni doğrultusunda erek kültür dizgesine ithal edilmiştir?
- Azınlık ve etnik grup kavramları erek kültür dizgesine ithal edilirken hangi çeviri işlemlerine başvurulmuştur?
- Başvurulan çeviri strateji ve işlemleri kavramların anlam katmanlarını ne ölçüde etkilemiştir? Azınlık ve etnik grup kavramları uygulanan çeviri işlemleri doğrultusunda hangi anlamları kazanmıştır?
- Anılan kavramlar tarihsel süreç içerisinde hangi kavramların yakın, zıt anlamlısı ya da komşusu olagelmıştır? Bunların önemi ve işlevi nedir?
- Anılan kavramların ithal süreçlerinde Osmanlı’nın son dönemlerindeki dillerarası kavram ithalleriyle, Cumhuriyet dönemi dil çalışmalarının bir parçası olarak diliçi çevirilerin rolü nasıl olmuştur?

- Kavramların ithali ve transferinde çeviri yayınların rolü nedir? Azınlık ve etnik grup üzerine yazılmış eserlerin çevirileri üzerinden hangi kavramlar ve hangi anlamlar dolaşıma sokulmuştur?
- Azınlık ve etnik grup kavramlarını odağına alan çeviri yayınların sunduğu kavram seti özgün akademik eserlerde yürütülen tartışmalarda yer almakta mıdır?
- Çeviri yoluyla ithal edilen düşünceler ve bunların taşıyıcısı kavramlar erek kültürdeki ilgili tartışmalarda nasıl bir anlam kazanır?
- Kavramlar tarihinin başvurduğu inceleme yöntemi kavram çevirilerinin incelenmesinde tamamlayıcı bir rol üstlenebilir mi?
- Kavramlar tarihi yaklaşımıyla çeviribilim arasında disiplinlerarası bir köprü kurabilmek mümkün müdür?
- Kavramlar tarihsel süreçte incelenirken çeviribilim kuramları tamamlayıcı bir rol üstlenebilir mi?

Hipotezler:

H1: Dünyadaki siyasi, ekonomik, dini ve toplumsal gelişmelerin azınlık ve etnik grup kavramlarının ithal süreçleri üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H2: Kültürlerin içsel (siyasi, toplumsal, vb.) dinamiklerinin ve kültür repertuvarlarının, kavramların ithalinde anlamlı bir etkisi vardır.

H3: Azınlık ve etnik grup kavramlarının çevirisinde izlenen stratejiler ve uygulanan çeviri işlemleriyle kavramların erek kültürde kazandığı veya kazanacağı anlam çerçevesi arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H4: İthal edilen kavramların transferinde ithalin gerçekleştiği dizgenin kabul ve direnç koşullarının anlamlı bir etkisi vardır.

H5: Azınlık ve etnik grup kavramlarının ithal edilmesinde ve dolaşıma sokularak transfer edilmesinde çeviri eserlerin anlamlı bir etkisi vardır.

H6: Kavramlar tarihinin inceleme yöntemi kavram çevirilerinin bütüncül bir bakışla değerlendirilmesine anlamlı bir ölçüde etki eder.

H7: Çeviribilimin sunduğu perspektifin kavramların tarihsel değişimlerini incelerken bütüncül bir bakış kazandırmada anlamlı bir etkisi vardır.

1.5.2. Kapsam ve Kısıtlar

Bu çalışma kapsamında, daha önce de belirtildiği üzere, birbiriyle ilişkili iki kavram “azınlık” ve “etnik grup” inceleme parametreleri olarak seçilmiştir. Çalışma, artsüremlili ve eşsüremlili bir analiz yaparak, anılan kavramların erek kültür dizgesine ithal ve transfer süreçlerini bütünlüklü bir bakışla ortaya koyabilmek amacıyla geniş bir zaman dilimini inceler. Çalışmanın kapsadığı zaman dilimini kavramların ilk ithal süreçlerinin gerçekleştiği Osmanlı’nın son on yıllarından günümüze (çeviri eserlerin taramasını sonlandırdığımız 2018 yılına kadar) uzanan tarih aralığı oluşturur. Bu tarih aralığı kendi içerisinde şu üç ana döneme ayrılarak incelenecektir: 1) Osmanlı’nın son dönemleri, 2) Erken Cumhuriyet dönemi, 3) 1960’lar sonrası Türkiye’si.

Anılan kavramların ithal süreçlerinde karşımıza çıkan karşılıkları “ekalliyet” ve “kavim” ayrıntılı incelenecektir. Kavramların tarihsel süreçte izini sürebilmek için reâyâ, zımmî, *millet*, ulus, ümmet, anasır, budun, ırk, cemaat gibi ilişkili diğer kavramlara da yer vermek gerekecektir. Ancak ilişkili kavramlar, çalışmanın sınırlarını aşmayacak şekilde derinlemesine bir incelemeyle değil, anılan kavramları daha iyi kavrayabilmek üzere ana hatlarıyla ele alınacaktır. Kavramların analizinde sözlüklerin yanı sıra Osmanlı’nın son dönemlerinde yayımlanan yerel gazetelerden erişilebilir olanlarında, erken Cumhuriyet döneminde yayımlanan gazetelerde de kavram taramaları yapılacaktır. Kavramların ilk ithal süreçlerine ilişkin birinci elden kaynakları incelemek üzere etnik grup için Ziya Gökalp’in çeşitli dergilerde kavramla ilintili kaleme aldığı yazılara, azınlık için ise bilhassa Lozan antlaşmasıyla İsmet İnönü ve Rıza Nur’un hatıralarına başvurulacaktır. Öte yandan, kavramların günümüz söylem evrenini yansıtacak olan çeviri eserler inceleme, araştırma, tarih, sosyoloji, antropoloji, hukuk vb. sosyal bilimler alanında yayımlanan ve başlık ya da alt başlığında anılan kavramlara yer veren metinler taranarak seçilmiştir. Dolayısıyla çalışmada edebî eserler dışarıda tutulmuştur. Ayrıntılı olarak incelenecek (çeviri ve

özgün) eserlerin seçilmesinde ise çokça atıf yapılan ve böylelikle daha çok dolaşımda görünen eserlere odaklanılmıştır.

Çalışmanın kısıtlarını ise şu şekilde sıralayabiliriz: 1) Kavramların ilk ithal süreçlerine dair doğrudan inceleme yapabilmenin Osmanlıca engelinden ötürü mümkün olmayışı (Çalışma kapsamında yalnızca transkripsiyonu yapılmış olan anlaşma metinlerinden ilgili maddelere, Ziya Gökalp'in günümüze eski Türkçe ile aktarılmış yazılarına ve yine transkripsiyonu yapılmış Osmanlı yerel gazetelerinden erişilebilenlere bakılmıştır), 2) Kavramların çeviri eserler yoluyla ithali ve transferini incelerken, İngilizce dili haricindekileri dışarıda tutmak gerekebileceği, 3) Kavramların tarihsel dönüşümünü irdelerken, öncelikle ilk ithal esnasında anlaşma metinlerinin ya da dönemin önemli düşünürlerinin kaleme aldığı yazıların yanı sıra çeviri eserlerin incelenmesinde, kapsamın son derece geniş olmasından ötürü, yalnızca belli türde metinlere odaklanılacağı.

Çalışmanın kapsamını oluşturan bütün bu içerik aynı zamanda kavramlar tarihiyle çeviribilim arasında karşılıklı bir etkileşim ve disiplinlerarası bir çalışmanın mümkünüğünü tartışmaya açma arzusundadır. Bu bağlamda her iki alanın yaklaşımlarını bir araya getirerek kavramların ve çevirilerinin incelemeleri yapılmaya çalışılacaktır.

1.5.3. Çalışmanın Yöntemi

Bu araştırma için ilk aşamada kavramların ithal edilme süreçlerini izleyebileceğimiz şekilde eşsüremlı ve artsüremlı olarak ansiklopedi ve sözlüklerde taramalar yapılacak ve kavramların eski ya da alternatif karşılıkları saptanacaktır. İkinci aşamada kavramların çıkarılan haritasına göre betimleyici bir listeleme yapılarak söz konusu kavramları konu alan çeviri eserlerle (aynı zamanda özgün eserlerle de) ilgili bibliyografik listeler hazırlanacaktır. Bu listeler hazırlanırken, anı ya da biyografi türleri de dahil olmak üzere bütün edebi eserler dışarıda tutulacak, yalnızca sosyal bilimler alanında yayımlanmış düşünsel metinlere yer verilecektir. Listelerdeki kitapları belirleyecek tarama esnasında, internet üzerinden kitap satışı yapan sitelerin sayfalarından, üniversite kütüphanelerinin çevrimiçi veritabanlarıyla yayınevlerinin katalog listelerinden yararlanılacak ve anahtar kelimeler olarak “etnik”

ve “azınlık” ya da sırasıyla ilişkili kavramlar olan “kavim”, “etnisite”, “ekalliyet”, “azlık”, “budun” gibi sözcüklere başvurulacaktır. Listede yalnızca eser adı, yazar, çeviri, çeviri tarihi gibi temel bilgiler yer almayacak, aynı zamanda yayınevi, çevirmen adı ya da adları gibi bilgilere de yer verilecektir; böylelikle kültürel repertuvarın oluşturulmasında etkin eyleyenler olarak yayınevleri ve çevirmenleri de saptamak mümkün olacaktır. Benzer bir tarama telif eserlerle ilgili de gerçekleştirilecek ve çeviri eserler telif eserlerle istatistiki veriler üzerinden kıyaslanarak anılan kavramlara ilişkin erek çoğuldizgedeki çeviri dinamiklerine dair geniş bir çerçeve çizilebilecektir.

Öncelikle anlam alanlarını şekillendiren temel eserler ve kilit kişilere odaklanılarak kavramların ithal süreçlerine ve bu süreçlerdeki kültür repertuvarlarıyla çeviri stratejilerine değinilecek, sonrasında bilhassa dönemin önemli gazeteleri taranarak ve dil devrimine giden yolda hazırlanan kılavuzlar dikkate alınarak kavramların erek kültür dizgesi içerisinde ilişkili kavramlarla bağı ve diliçi çevirilerin etkisi üzerinde durulacaktır. Ardından anılan kavramlarla ilişkili çeviri eserler arasından “google akademik” üzerinden atıf yapılma sıklıklarına göre bir seçim ve daraltma yapılarak, bir çeviri eser bütüncesi oluşturulacaktır. Bütüncede izlenen çeviri strateji ve işlemleri ile alınan kararlar doğrultusunda dolaşıma sokulan “azınlık” ve “etnik grup” tanımlamaları, ilişkili yeni kavram setleri saptanacaktır. Son olarak, saptanan kavramların erek dizgedeki dolaşımını gözlemleyebilmek için yine google akademik üzerinden söz konusu eserlere atıf yapan makalelerden erişilebilir olanlar arasından incelediğimiz kavramlarla ilişkili olanlar belirlenecek ve çeviri eserlerin sunduğu kavramların izleri sürülerek alternatif kültürel repertuvarların bu eserlerdeki yansımaları irdelenmeye çalışılacaktır.

1.6. Sonuç Değerlendirmesi

Düşünceler ve onların özlü aktarımları kavramların göçünde çeviri yadsınamaz ve değerlendirmeye alınması elzem bir gerçekliktir. Toplamların tarihsel ve düşünsel etkileşim ve değışimlerini ortaya koymada, kritik önemdeki çeviri pratiklerini toplumların çeşitli hamilerce oluşturulmak istenen kültür repertuvarları, farklı ideolojiler ve söylem evrenleri çerçevesinde ithal ve transfer süreçleri olarak analiz edip daha doyurucu bir sonuç elde edebiliriz. Toury, Even-Zohar ve Lefevere’in

birbirleriyle ilintili kuramsal çerçeveleri, alanın daha ziyade edebiyat çalışmalarıyla iç içe olduğu ve kültürel bir dönemeçe girdiği eski bir dönemine ait olsa da, bu çalışmanın amaçlarıyla örtüşen en geniş, bütünlüklü ve uygun perspektifi sunmaları bakımından çalışmaya kaynaklık etmektedirler. Bu yaklaşımlar, inceleme parametrelerimizi çeviriler bakımından tarihsel, dönemsel ve mekansal bir çerçeveye oturtturarak kültür repertuvarlarını, nasıl bir sistematikte işlediklerini, icat ve ithal süreçlerini, farklı eyleyenlerin etkisini, ideolojileri, söylem evrenini, vb. öğeleri irdeleyebilmemizi sağlayacaktır. Böylelikle düşüncelerin özlü anlatımları olan kavramların ithal ve transfer süreçlerinin erek kültürdeki yaşamların düzenlenişine nasıl bir etkide bulunduğu odaklanılabilir. Diğer taraftan, her üç kuramcı da kuramlarını edebiyat üzerine temellenmiştir, ancak perspektifleri edebiyat dışı eserlere ve yazın dizgelerine de pekala uyarlanabilir. Dolayısıyla, bu çalışma bağlamında düşünsel metinlerde kavramların izini çeviri etkenini gözardı etmeden, hatta merkeze koyarak inceleme yapabilmekte bu yaklaşımlardan yararlanır.

Ayrıca inceleme parametresi olarak kavramları seçen bu çalışma kavram çevirilerini, salt çeviri işlemlerini saptama ve/ veya çeviri kararının olası sebeplerine değinmenin ötesine geçerek incelenen kavramların söylem evrenindeki karşılığını, kullanımını, diğer kavramlarla kurduğu bağıni geniş ölçekli bir toplumsal tarih içerisine oturtturarak incelemeye çalışır. Bu amaçla da Koselleck'in birinci bölümde çerçevesi çizilen kavramlar tarihi yaklaşımından faydalanır. Kavramlar tarihi kavramların yeni mekanlarında yaşadıkları tarihsel değişim dönüşüm süreçlerini sistematik olarak inceleyebilmeyi olanaklı kılar. Bu noktada çeviri işlemlerini ortaya koymak da elbette önemlidir, zira kavramların ithalinde pek çok farklı çeviri seçeneği gündeme gelebilir. Üstelik, kavramlar ithal edilirken izlenen çeviri stratejileri kavramların yeni mekanlarında nasıl alımlanacağını, belli ölçüde nasıl bir etki yaratacağını da şekillendirir. Dolayısıyla kavram çevirilerinde hem dil düzleminde hem de anlam düzleminde çeviri yöntemlerini saptamak kavramların erek kültürde doldurduğu boşluğu, tartışmalarda edindiği yeri ya da dönemin dil ve çeviri politikalarını önemli oranda anlamlandırabilmeyi olanaklı kılacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

MODERNİTEYE GEÇİŞ DÖNEMİ (SATTELZEIT): OSMANLI İMPARATORLUĞU VE TÜRKİYE

Koselleck'in **Sattelzeit** kavramı, daha önce de belirtildiği üzere, aydınlanma çağıyla birlikte ihtiyaç duyulan yeni kavramların çeşitli evrelerden geçerek veya halihazırdaki kavramların yeni içerikler yüklenerek zamanla daha siyasi bir boyut kazanmalarına gönderme yapar ve yaklaşık olarak 1750 – 1850 yılları aralığını içerir. Bu tarih referansı köklerini, 15. yüzyıl sonlarının Balkanlar ve Rusya, başka deyişle Doğu Avrupası için değil, salt Batı Avrupa için yeniliği ifade eden yeni çağın başlangıcında bulur (İnalcık, 2013b: 6). Halil İnalcık (a.e.: 4) yeni çağın hangi temellerin üzerinde yükseldiğini şu sözlerle anlatır:

15. yüzyılın sonlarına doğru ... bireyselliğin ön plana çıkması, insanlığın özgürlüğü [Avrupa milletlerinin hayatındaki] değişikliğin derin nedenidir. Artık birey, bütün Ortaçağ boyunca kendisini bağlayan otoritelerin zincirini kırmakta, tam bir özgürlük içinde kendi yeteneklerini kullanmak istemektedir. Tanrı'yı kendi hür vicdanı ile bulmaya çalışıyor, kilisenin aracılığını reddediyordu. Bu yeni birey Reform'un, yeni büyük dini hareketlerin de etkisiyle evreni hür akıl ile açıklamak, güzellik dünyasını insani varlığının bütün hürriyeti ile duymak istemekte, skolastiği yıkmaktadır. Modern bilim ve sanatın doğmasına yavaş yavaş zemin hazırlanmaktadır.

Alıntının da işaret ettiği üzere, eskinin dini referanslarıyla kuşatılmış kapalı ve otoriter yaşam tarzı geride bırakılarak bireyin özgürlüğü ve akıl merkeze alınmaya başlar. 15. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıl ortalarına kadar Batı Avrupa'daki toplumsal yaşamı bütünüyle dönüştüren bu eksen kayması, tahmin edilebileceği gibi, dilde ve kavramlarda da köklü bir değişikliği beraberinde getirmiştir. Moderniteye geçiş dönemi olarak ifade edebileceğimiz **Sattelzeit** kavramıyla Koselleck tam da bu değişikliklerin izini sürerek kavramların hangi evrelerden geçtiğini, kavramlardaki değişimleri irdeler. Ona göre, kavramlardaki değişim evreleri modernitenin temel özellikleri olan “sekülerleştirme”, “demokratikleştirme”, “soyutlayarak ideolojik bir boyut kazandırma” ve “siyasileştirme” olmak üzere dört nokta göz önünde bulundurularak incelenebilir. Bu evreler, Batı Avrupa genelinde kavramlardaki köklü

kırılmayı ve dönüşümü anlamada temel referanslardır, ancak bu noktada önemli bir hususu da gözden kaçırmamak gerekir: Her ne kadar sözü edilen zaman aralığı Batı Avrupalıların toplumsal, kültürel ve düşünsel tarihleri için son derece mühim bir kesişme noktasını, bir ortak paydayı oluşturuyor olsa da, Koselleck'in bilhassa Almanca üzerinden sunduğu örneklerle açıklamaya çalıştığı gibi, bütün bu coğrafi mekân için kavramsal bir eşdeğerlik ya da kavramların anlam alanları ya da içerikleri bakımından bir yekparelikten söz etmek elbette mümkün değildir.

Kaldı ki bütün bu gelişmeler yalnızca Batı Avrupa ile sınırlı kalmamış, daha ileri bir tarihte Doğu Avrupa'yı ve Osmanlı'yı da dönüştürücü bir rüzgârın etkisi altına almıştır. Bu bölüm esasen bu tarihsel değişime de ışık tutabilmek için şu soru üzerinden şekillenmektedir: Tarihsel ve toplumsal dinamikleriyle farklılık arz eden Osmanlı İmparatorluğu'nun moderniteye geçiş sürecinde **Sattelzeit** kavramının ifade ettiği şekliyle kavramların izini sürebilir miyiz ve bunu yaptığımızda karşımıza nasıl bir tablo çıkar? Osmanlı ve daha sonraki süreçte Türkiye'de modernitenin varlığı, moderniteye geçişin mümkün olup olmadığı, ne ölçüde bunun başarılabilirdiği konuları bu çalışmanın dışında kalmaktadır, ancak bu çalışmanın temel aldığı ve önemseddiği nokta, Batı Avrupa'daki bu geçiş sürecinin söz konusu coğrafi bağlam üzerinde ciddi boyutta etkileri olduğunun su götürmezliğidir. Dönemin toplum hayatını imleyen kavramlarına bakıldığında, son derece yoğun bir değişim göze çarpar. Bu nedenle, kavramların anlam içeriklerinde hakikatli bir dönüşümün gerçekleştiği geçiş dönemini saptadığı ve bu döneme dair temel evreleri ortaya koyduğu için kavramların tarihsel analizlerinde önemli bir referans noktası teşkil eden **Sattelzeit** kavramsallaştırması bu çalışmada yeni bir bağlama uyarlanmaya çalışılacaktır. Ancak bu çalışma, kavrama dair Palonen'in de ifade ettiği ve Koselleck'in sonraları fark ettiği üzere, kavramların anlam değişimlerini belli bir tarih itibarıyla tamamladığına yönelik ilk çıkarımı kesinlikle temel almamakla birlikte, kavramlardaki köklü kırılmaları belli bir çerçeve içerisinde saptayabilmek adına tarih aralıklarına başvuracaktır.

Batı Avrupa'da yaşanan kavramsal dönüşüme benzer bir sürecin Osmanlı toplumu için Tanzimat ile birlikte ve böyle bakıldığında da Koselleck'in **Sattelzeit**'in tamamlandığını söylediği 1850 yılı itibarıyla başladığı ileri sürülebilir. Osmanlı devleti 17. yüzyılı duraklama dönemi olarak geçirdikten sonra, ilk kez büyük bir toprak

kaybettiği 1699 yılı Karlofça Antlaşması itibariyle de gerileme dönemine girmiştir. Dolayısıyla, Koselleck'in Batı Avrupa'daki gelişmeler üzerine tanımladığı **Sattelzeit** zaman dilimi Osmanlılar için pek çok bakımdan aksaklık ve bozulmaların yaşandığı ve içsel yapısının bu kötü gidişata dönük bir çözüm sunmaya yetmediği bir dönemdir. Bütün bu yetersizlikler ve gerileme sürecine girilmiş olması, Osmanlı'nın Avrupalı devletlerden geri kaldığını kabul ederek yüzünü ilk defa Batıya dönmesi sonucunu doğurmuş ve bazı Avrupa kentlerine geçici elçiler gönderilerek bu ülkelerin başarılı oldukları noktaları öğrenebilmek hedeflenmiştir. İnalcık'a göre (2013c: 228) aydınlanma hareketinin Osmanlı topraklarına getirilmesi 18. yüzyılda Balkanlarda yaşamakta olan aydın kesimle İstanbul'daki Rum aydınları sayesinde gerçekleşmiştir. Gelgelelim her ne kadar bu dönemde Fransa ile kültürel etkileşimler artmış olsa da, bu topraklardaki reform hareketleri söz konusu yüzyıl için sadece ordu ve donanmanın yenilenmesini ve teknik bakımlardan ilerleme kaydedebilmeyi içermiştir. Bu türden reform ve ıslahatlar bir taraftan Osmanlı'nın dağılma dönemine girmesini engelleyememiş, diğer taraftan da Osmanlı'yı Batıdaki gelişmeleri takip etme ve örnek alma konusunda geri dönüşü olmayan bir yola sokmuştur.

Dağılma dönemine girildikten sonra, devleti bu müşkül durumdan kurtarabilmek isteğiyle başkaca yolların da denenmesi zarurietini doğması sonucunda, esaslı değişimlerin 1839 yılında Gülhane meydanında Tanzimat Fermanı'nın okunması ardından gerçekleştiği söylenebilir. Bu fermana daha sonraki başlıklardan birinde detaylı değinileceğinden, şu aşamada onun içeriği itibariyle evvelki ıslahatlardan farklı olarak toplum yapısına ilişkin kodları ya da idari anlamdaki dinamikleri doğrudan etkileyebilecek güçte bir dönüşümü başlattığını söylemekle yetinebiliriz. Bu, modernleşme yönünde atılan en belirgin adım olarak değerlendirilebilir, zira salt tekniğe değil, bilakis zihniyete yönelik bir değişimi içinde taşır. Dolayısıyla, Osmanlı bağlamında Koselleck'in sözünü ettiği modernleşme evrelerini, fermanı hazırlayan süreçleri de göz önünde bulundurarak, yaklaşık bir tahminle 1830 yılından başlatabilir ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu ve artık kavramların belirtilen aşamalardan geçerek dönüşümünü tamamladığını ileri sürebileceğimiz 1930 yılı ile de sonlandırabiliriz.

Gelgelelim bu süreç Avrupa devletlerinde gerçekleşenden farklı olarak, kendine özgü bir yapıya sahiptir. Çünkü hem dış kaynaklı siyasi ve ekonomik gelişmeler hem de iç kaynaklı ciddi boyuttaki idari ve ekonomik sorunlarla işleyiş bozuklukları Osmanlı'da değişimi zaruri kılmış olsa da, Avrupa devletlerinde olduğu gibi, doğal akışında, kendi diyalektiği içerisinde gelişen düşünsel, kültürel ve toplumsal bir sıçrama ve içsel talep hali bu bağlamda görülmez. Başka deyişle, reform ve rönesansın, aydınlanma çağının, Fransız Devrimi'nin içerisinde doğduğu ve geliştiği bütün dinamikler ve referans çerçeveleri, Osmanlı'daki tarihsel sürece denk düşmediği gibi, bu saydıklarımızın doğurduğu birçok yeni kavrayış da Osmanlılar için son derece yabancı kalmaktadır. Bunun bir getirisi olarak da Osmanlılar bütün bu gelişmeleri gerektiği kadarıyla kendince yorumlamış ve anlamlandırmıştır. Kaldı ki, kavramsal dönüşüm **Sattelzeit** dediğimiz zaman diliminden yaklaşık bir yüzyıl sonra gerçekleştiğinden, o zamana değin Batı Avrupa'da çoğu kavram türetilmiş, yeni içerikler kazanmış, siyasi niteliklere bürünmüştür bile. Osmanlı için bu durumda ve böyle bir toplum yapısında, geriye kalan tek yol bu yeni fikir ve kavrayışların çeviri yoluyla aktarımıdır. Sözgelimi, İncılık Tanzimat fermanının “yani devletin Batılı nizamlarla yapılanması olarak bilinen liberal reformlar[ın], Fransızcadan çevrilen birçok idarî kanunun uygulanmasından ibaret” (2011/2013b: 320) olduğunu dile getirir. Çeviri yoluyla aktarımlar sonraki süreçlerde taklit ve kötü bir kopya olmayı reddeden ve içsel dinamiklere göre hareket etmeyi savunanlarla, kökten bir dönüşümün gerekli olduğunu ve bunun da bütün açılardan Batıdan fikir ve kavrayış aktarımlarıyla, yani bir bakıma onlara benzemekle mümkün olabileceğini savunanlar arasında bitmek bilmeyen tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Özetle, bu süreci Osmanlı için yoğun bir çeviri etkinliği ve bu etkinliğe dair süregiden tartışmalarıyla ve bu türden aktarımların doğurduğu değişimlerle tanımlayabiliriz.

Bütün bu dile getirilenler de akılda tutularak, bu kavramsal dönüşüm sürecinin en nihayetinde Osmanlı'da köklü diyebileceğimiz bir değişime yol açtığını vurgulamak gerekir. Bu zaman diliminde eski kavramlar giderek daha seküler bir içerik yüklenmiş ve siyasi bir anlam kazanmış ya da Batı kültürünün bir parçası olarak ödünç alınan kavramlar da belli ölçekte tamamladığı dönüşüm üzerinden erek kültür dizgesinde kendine yer açmıştır. Bu zaman dilimini incelemeye değer kılan bir başka

husus da aslında altı asır boyunca hüküm süren ve bu sürenin önemli bir kısmında Balkanlardan Arap yarımadasına uzanan oldukça geniş bir alanda hakimiyet sahibi olan Osmanlı'nın bu geniş topraklarda kültürel, toplumsal ve kavramsal bakımlardan ciddi etkiler bırakmış olmasıdır. Bilhassa gerileme ve dağılma süreci bir yandan bağımsızlıkların ilanına olanak tanırken, diğer yandan ciddi yıkımların başlamasına sebebiyet vermiştir. Böyle bir ortamda gerçekleşen kavramsal etkileşime örnek vermek gerekirse, sözgelimi, “kavmiyet” kavramının siyasi bir içerik kazanarak “milliyetçilik” anlamıyla Arap devletlerine geçişi Osmanlı üzerinden belirtilen zaman diliminde gerçekleşmiştir. Ya da Yunanistan'da **ethnie** sözcüğünün günümüzdeki anlamıyla siyasi bir içerikle ulusa atfen kullanımının Osmanlı'daki **millet** kavramından kaynaklandığını ileri süren çalışmalar da mevcuttur.

Bu noktada değinilmeden geçilemeyecek bir başka husus ise Türkiye'de Latin harflerinin kabulüyle başlayan ve hazırlanan sözlükler ile Güneş-Dil teorisine ilişkin çalışmaların gündemleştirilmesi sonrasına kadar götürebileceğimiz, kısacası dil devriminin gerçekleştiği zaman dilimidir. 1928 ile 1935 yılları arasına tekabül eden bu dönem Türkiye'nin modernleşme sürecinin devamı ve bir bakıma başka bir yüzüdür. Aslında bu süreç Osmanlı'nın son dönemlerinde ilk olarak gündeme gelen Türkçenin Arapça ve Farsçadan arındırılarak sadeleştirilmesi çalışmalarının son halkasıdır. Bu dil devriminin, o zamana dek dönüşüme uğramış kavramları ikinci bir değişime, yalnız bu kez de köklerini Arapça ve Farsçada değil de, eski Türkçede bulacak şekilde bir değişime uğratma, bir tür asıl köklere dönüş yaparak milli temelleri olabildiğine güçlendirme süreci olduğu açıktır. Bu doğrultuda, eski Türkçe sözcük ve kavramlara dönülerek, o günün şartlarında yeniden canlandırılmaya çalışılmış ya da Türk dil kurallarına uyacak biçimde diliçi çevirilere başvurulmuştur. Dolayısıyla, 1960'lara kadar götürebileceğimiz bu türden bir ikinci kırılma ve değişim dönemini de bu yeni bağlamındaki **Sattelzeit**'a eklemlenen ilişkili bir süreç olarak düşünebiliriz.

Bir sonraki başlıkta Osmanlı'daki **Sattelzeit** dönemini başlatan süreçlere değinmeden önce, çalışmanın inceleme parametrelerini oluşturan kavramlarla ilişkileri ölçüsünde, Osmanlı toplum yapısının temel niteliklerini gösteren bazı önemli kavramlardan söz edilecektir. Bu amaç doğrultusunda, öncelikle Osmanlı'daki “**millet** sistemi” gerekli görüldüğü kadarıyla aktarılıp, bu sistemin içerisinde grupların nasıl

adlandırıldığına örnek olarak ilişkili kavramlar “zımmî” ve “reâyâ”ya odaklanılacaktır; ardından Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla birlikte yaşanan zihinsel dönüşüme değinilerek bu dönüşümün kavramlara nasıl yansıdığına ve yeni kavramsallaştırmaların Türkçe yazına girişine ilişkin detaylar paylaşılacaktır.

2.1. Osmanlı Toplum Yapısının Anahtar Kavramları: Ümmet, Millet, Zimmî ve Reâyâ

Osmanlı’ya hâkim İslam hukuku anlayışına ve bunun getirisi olan temelde Müslüman ve gayrimüslim olmak üzere hiyerarşik yapılanmaya kıyasla, fermanların ortaya koyduğu yeni yaklaşım, kılık kıyafetten hukuk önünde eşitliğe dair her bir konuda yenilik getiriyordu. Bunun sonucunda, Osmanlı toplum ve kültür yapısının eski halini muhafaza etmesi mümkün görünmüyordu. Eski düzenle yeniliğin sembolleri arasındaki gerilimli, çatışmalı ilişkiler ağını gözler önüne serebilmek için Osmanlı toplumunun temel öğelerini imleyen belli başlı kavramlara değinmek bu başlığın konusudur. Bunlara değinmek, aynı zamanda, çalışmanın odağına aldığı kavramlara uzanan yolun da yapıtaşlarını oluşturduğu için önemlidir.

Bu kavramlardan ilki, Osmanlı toplum yaşamını daha iyi anlamayı sağlayacak “ümme” kavramıdır. **Kubbealtı Lugatı**’na göre kavramın birinci anlamı “Bir peygambere îman edenlerin, onun getirdiklerine inanıp tâbi olanların meydana getirdiği topluluk”tur. **TDV İslâm Ansiklopedisi**’ne göre, buna ek olarak, “yönelmek, kastetmek; öne geçmek, imam olmak” mânâlarındaki emm kökünden türeyen” kavramın “literatürde ... birçok anlam[ının] büyük oranda Kur’an’da ve hadis rivayetlerinde yer al[dığı]” ve İslâm âlimlerinin bu kavramı iki anlamda kullandığı belirtilerek, söz konusu anlamlara şu şekilde yer verilmiştir: “Birinci anlamda, son peygamberin gelişi ve İslâmiyet’in doğup Arabistan yarımadasının dışında duyulmasından itibaren bundan haberdar olan bütün insanları ifade eder. ... ikinci anlam, “Hz. Muhammed’e iman edip tâbi olan kitleler” (ümme-i Muhammed) şeklindedir ve kelimenin yaygın kullanılışı da bu yöndedir” (Bulut, 2012: 308). Dolayısıyla kavram geniş ya da dar anlamıyla başkaca her türlü ayrımı görünmez kılarak, bütün Müslümanları ortak bir paydada bir araya getiren bir tür birliğe gönderme yapar. Gelgelelim “ümme” kavramı, Osmanlı’nın klasik döneminde burada

sözü edilen ikinci ve dar anlamıyla ele alınmaktadır ve günümüzde bambaşka bir anlam içeriği kazanmış olan “millet” kavramının bir alt zümresidir. “**Millet**” Osmanlı klasik döneminde **din, mezhep, bir dinde ya da mezhepte bulunanların tümü** anlamlarında kullanılır. Hatta Ortaylı’nın ifadesiyle bir bakıma “‘Tanrı’nın sözü’ ve ‘Tanrı’nın sözü etrafında toplanan grup’” (2007: 62) anlamındadır. Dönemin kavramlarına ilişkin bir inceleme kaleme alan İsmail Kara (2018: 191) bu kavramlara dair şöyle yazmaktadır:

-Kimin zürriyetindensin? - Hz. Âdem’in zürriyetindenim. - Kimin milletindensin? - Hz. İbrahim’in milletindenim. - Kimin ümmetindensin? -Hz. Muhammed’in ümmetindenim.” (...) bu ilmihi “tekerleme”sinde en küçük daire ümmet fakat en mütecanisi (homojeni) o. Zürriyet en geniş daire ve bütün insanlığı, *nev-i beşeri* içine alıyor. Millet ise ortada ve ikisine de bakan yüzü var; ümmete en yakın dinler (tabiri caizse kültürler) dairesini içine alan ve ümmetten çok büyük bir insanlar, cemaatlar mahşeri... Fakat şimdilik altı çizilmesi gereken nokta kavramların hepsinin “din” üzerinden tanımlanıyor olmasıdır; insanların, müminlerin aynı anda farklı mensubiyetlerle bağlandıkları her bir “ümmet, millet, cemaat/ toplum, insanlık” fikri ve halkası bir peygambere, ilâhî olanla irtibatlı bir büyük öncüye çıkıyor. Hem maddî hem de metafizik ve mânevî boyut peygamberler üzerinden kuruluyor (vurgu yazara ait).

Görüldüğü üzere, “ümmet” günümüzdeki kapsayıcı anlamının aksine bu dönemlerde toplumun en küçük birimi. Ayrıca, her ne kadar başka bileşenlerin Osmanlı toplum yapısını şekillendirmede etkili olduğundan söz edebilirsek de, Kara’nın toplumdaki temel hassasiyetlerin ve ayrımın din üzerinden şekillendiğine yönelik vurgusu önemlidir. Bernard Lewis (1993: 326) Araplar için soy ve akrabalık bağının sahip olduğu önemin İslam ümmetine bağlılıkla, “inanç özdeşliği”yle zaman içerisinde yer değiştirdiğini belirterek, Müslümanlar ve kafirler olmak üzere bir ikili ayrımın toplumda egemen hale geldiğini söyler ve şöyle yazar: “Dünya, *Dâr-ı islam* (İslam ülkesi) ve *Dâr-ı Harb* (savaş ülkesi ya da kâfir’in egemenliğinde ülke) olarak ikiye ayrılmıştı ve ikisi arasında, mütarekelerle kesintiye uğrayan ve bütün dünya *Dâr-ı islam* içine girince sona ereceği önceden takdire bağlanmış olan, sürekli bir savaş vardı.” Ortaylı (2007: 35) kendi içine kapalı bir imparatorluk olan Osmanlı’da da kendi toprakları dışındaki gayrimüslimlerin “harbî” olarak nitelendirildiklerini ve bu düşünceye göre harbînin özel ve garanti izin anlamına gelen “aman” almadan Osmanlı

topraklarına girmesinin kim olursa olsun kabul edilebilir olmadığına değinir. Osmanlılar için sınır ötesindeki gayrimüslimler “harbî” veya “kâfir” iken, kendi sınırları içerisinde yaşam sürmekte olan gayrimüslimler ise “kâfir” veya “kefere” olarak anılmaktan başka, bir de “zimmî” olarak adlandırılıyorlardı. Zira belli birtakım kurallar dahilinde Osmanlı toprakları üzerinde başka toplulukların, sözgelimi gayrimüslimlerin de yaşam sürdürmesi mümkündü. İslam hukukuna göre Osmanlı toplumunda yaşamakta olan gayrimüslimler için Tevbe suresi 29. ayet (“cizye âyeti”) esas alınarak “zimmet sözleşmeleri” imzalanmaktaydı ve bu doğrultuda da gayrimüslimler “ehl-i zimmet”, “zimmî” gibi kavramlarla anılmaktaydı. “Sahip çıkma, koruma zorunda olma, himaye” anlamlarına sahip zimmet kelimesinden türetilen “zimmî” kavramı, Ferit Devellioğlu’nun **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**’ına göre “İslâm Devleti tebaasından olan ve haraç veren Hristiyanlar, Yahudiler” anlamına gelir. Aynı şekilde Mehmet Kanar’ın **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**’nde söz konusu kavram “İslâm devletinin koruması ve uyruğu altındaki gayrimüslimler” olarak tanımlanır. Osmanlı topraklarındaki zimmî sözleşmeler kendilerinden önceki İslâm Devletleri’nde gerçekleştirilen uygulamanın devamı niteliğindedir. Zimmî sözleşmesi, Müslüman bir toplumda yaşamak isteyip, tebaadan olan ancak Müslümanlığı kabul etmeyen Ehl-i kitaptan kimselerin, başka deyişle ilâhî bir kitaba inanan Hristiyan ve Yahudilerin kendi can ve mal güvenliklerinin, dini özgürlüklerinin sağlanması karşılığında devlete vergi vermelerini şart koşar⁵ (Fayda, 2013: 428). Osmanlı Devleti’nde zimmîlerin halihazırdaki kiliselerde ibadet etmelerine izin verilmiş ve erkeklerine askerlik yaptırılmamıştır, diğer taraftan ise yeni kilise inşa etmelerine, camii ve türbe yakınlarında ikamet etmelerine, Müslümanlarla aynı kıyafetleri giymelerine, dini inançlarını sembolize eden herhangi bir şeyi üzerinde açık olarak taşımalarına izin verilmemiştir (Kenanoğlu, 2013: 439). Zimmîlerin farklı giyinmesi ya da belli mekanlar dışında kalan yerlerde ikamet etmeleri gibi zorunluluklar gayrimüslim gruplar tarafından da kendi din ve geleneklerini koruyup sürdürebilme arzusu sebebiyle benimsenmiş uygulamalardır (Ortaylı, 2005: 67).

⁵ Tevbe suresinde sözleşmeyi Ehl-i kitaptan kimselerle gerçekleştirmek gerektiği üzerinde durulsa da, İslâm tarihi boyunca Ehl-i kitap dışında kalan inanç sahipleriyle de cizye sözleşmeleri yapılmıştır. (bkz. Ahmet Yaman, “Zimmî” maddesi, **TDV ansiklopedisi**, 2013)

İlişkili bir diğer kavram olan “reâyâ” ise Ferit Devellioğlu’nun **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**’ına göre “otlatılan hayvan sürüsü” anlamına gelen **raiyye** ya da **raiyyet** sözcüklerinin çoğuludur, “bir hükümdar idâresi altında bulunan ve vergi veren halkın tamamı” anlamındadır. Romalılarda kalabalık kitleyi karşılamak üzere kullanılan “populus” sözcüğünün Osmanlı’daki karşılığı olan **reâyâ** (Ortaylı, 2008) askerlerin, din adamlarının, kadıların, vezirin dahil olduğu yönetici ve üst sınıfları dışarıda tutarak, dil veya din ayrımı yapmaksızın vergi veren halkı, daha ziyade esnaf ve çiftçileri ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bu bakımdan yönetilen kesime ve sınıfsal bir ayrıma işaret eder. Halil İncılık’ın (1959: 45) da belirttiği üzere, Osmanlı toplumu saray memurları, mülki memurlar ve ulemanın dahil olduğu askeri sınıf, yani yönetenler sınıfı ile idari işlerde söz sahibi olmayan ve vergi ödemekle mükellef reâyâ olmak üzere temel iki sınıfa ayrılmaktaydı. Vergi vermeyen yönetici sınıfa gayrimüslim ruhban sınıfı da dahildir (Ortaylı, 2007: 72). Dolayısıyla her iki sınıfta da din farkı söz konusu değildir. Toplumdaki sınıfsal ayrımı ortaya koyan bu kavram aslında son derece yoğun dini referanslarla çevrilidir. İncılık (2003/2013a: 73) bu kavrama ilişkin şunları yazar:

Eski Hint- İran “nasihâtname” edebiyatı, çoğu kez, hükümdârı bir çobana, uyruklarını ise sürüye benzetir. Tanrı, uyrukları korusun ve doğru yola gütsün diye çobana emanet eder; hükümdara mutlak itaat de uyrukların görevidir. Bütün İslâm hükümdârları gibi Osmanlılar da, uyruklarını, Müslüman olsun olmasın, “reâyâ” yani “sürü” sayar, fermanları reâyâyı Tanrı’nın emanet olarak verdiğini sık sık tekrarlar. Reâyâyı, Tanrı’nın buyurduğu şeriat yolunda gütmek, İslâm ümmetinin başı olarak sultanın ödeviydi.

Alıntıda da belirtildiği üzere, reâyâ yöneten kesimin yüksek sorumluluğu altındadır ve yönetenler kendilerine Allah’ın emaneti olan reâyânın can ve mal güvenliğini sağlamak zorundadır. Bu kavram kendi içerisinde “müslüman reâyâ” ile gayrimüslimlere atfen “reâyâ keferesi” ya da “zimmî reâyâ” diye de ayrılır (Öz, 2007: 490).

İslamiyet’teki zimmet hukukunun, Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u fethetmesinin ardından “**millet** sistemi”ne evrildiği söylenebilir. Daha öncede belirttiğimiz gibi, buradaki “**millet**” kavramı günümüzde içerimlediği anlamdan son

derece farklı bir içeriğe sahipti. İlk örneklerini Fatih Sultan Mehmet zamanında gördüğümüz, Osmanlı'ya özgü bir idari sistem olan “**millet** sistemi” bu tanımdan hareketle, gayrimüslimleri yönetebilmenin temel yoluydu. Hukukçu akademisyen Derya Bayır (2017: 38) bu sistemde “Padişah’ın tek taraflı buyruğu ile (berat) ver[erek]” farklı dinden toplulukları **millet** olarak tanıdığını ve bu **millet**lere hak ve özgürlüklerin “yenileme, fesih ve kısıtlamaya” tabi olmaksızın verildiğini dile getirir. Bu sistemde milletler, kültür ve din işleriyle alakalı olarak dahil oldukları grubun liderine bağlıken, sosyal ve ekonomik meselelerde devlet tarafından yönetiliyordu. Bayır’ın “yarı-özerk sivil birimler” olarak nitelediği **millet** toplulukları inançlarının temsilcisi kabul edilen din adamlarınca idare ediliyorlardı. Bu din adamları da görevlerini yerine getirirken elbette padişaha karşı yükümlüydü ve ayrıca devletin denetimi altında vergi toplama yetkisi de bulunuyordu. Buraya kadar dile getirilenler ışığında **millet** sisteminin, bilhassa birden fazla dini grubu bünyesinde barındıran Osmanlı’nın kendi iç yapısına, içsel dinamiğine özgü bir idari yönetim şekli olduğu açıktır. Bu idari yönetime göre, Osmanlı’da Müslüman **milletinin** yanı sıra Rum, Ermeni ve Yahudiler ayrı birer **millet** olarak kabul ediliyordu. Hatta Katolik Ermeniler ile Gregoryen Ermeniler de ayrı birer **milletti**. Dini ortaklıkları sebebiyle Bulgarlar ise Rum **milletinin** bir parçası sayılıyordu, bu durum Bulgarların kiliseleri Rum Patrikhanesi’nden ayrılınca kadar uzun bir süre bu şekilde devam etmiştir (Akgönül, 2011: 117). Bu sistemin dile dayalı olmadığına altını çizen Ortaylı (2007: 76) “Rum milleti, yani Rum Ortodoks dediğin zaman; bunun içine Yunanca konuşan girer, o inançtaki Arap girer, Bulgar girer, Sırp girer, Makedon girer ve Hristiyan Ortodoks Arnavut da girer,” demektedir. Reâyâ kavramındakine benzer biçimde, **millet** kavramı da toplumdaki hiyerarşik yapıya atfen iki alt adlandırmayla daha karşımıza çıkar: **Millet-i hâkime** (egemen millet) ile **millet-i mahkûme** (egemenlik altına alınan millet). Bu ikili ayrım, tahmin edilebileceği üzere, sırasıyla kabaca Müslümanlar ile gayrimüslimlere gönderme yapıyordu. Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşam süren dini toplulukların statülerinde zaman zaman değişimler gözlense de, sözgelimi millet-i mahkûmenin hiyerarşik yapısında Rumlar daima önde gelirdi (Akgönül, a.e.: 118-120). Bu sisteme ilişkin dikkati çeken bir diğer husus ise imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan bazı inanç sahiplerinin (sözgelimi, Yezidiler, Aleviler, Nusayriler, Dürziler) **millet** statüsü verilerek tanınmaması, öte taraftan Müslüman milletinin bir

parçası olarak da resmi olarak kabul edilmemesidir. Ancak kendilerinden cizye alınmamış ve askerlik hizmetlerini de yerine getirmişlerdir (Ortaylı, 2000: 339- 40).

Ortaylı (2005: 69) dini liderlerinin önderliğinde, padişaha karşı sorumlulukları baki kalmak kaydıyla, yarı- özerk bir işleyişe sahip farklı **millet**lerden oluşan bu sistemin Osmanlı toplumuna pek çok yönden fayda sağladığını, bunun yanında kültürel çeşitliliğin korunmasına da hizmet ettiğini belirtir:

Şüphesiz malî alanda millet yapılanması devletin malî işlemlerini kolaylaştırmıştır. Hatta siyasî hâkimiyetin kontrolü ve asayişin sağlanması bakımından bu sistemin idare cihazına kolaylık getirdiği açıktır ki bu da bir tür iltizamdır. Fakat öte yandan kültürel mirası muhafaza, kültürel kimliğin devamı açısından millet sisteminin bu mekanizmasının ötesinde özgün yönleri vardır. En büyük zenginlik de aile hukuku alanında her milletin kendi yapısını koruyup sürdürmesidir.

Sayılan gerekçelerle işlerliğini de uzun süre koruyan bu sistem, Ortaylı'nın belirttiği üzere (2007: 173) birbirleri arasında geçişliliğin (şayet bu Müslümanlığa geçiş değilse) pek mümkün olmadığı kapalı yapılardan oluşuyordu. Bu kapalı yapılar, alıntıda ifade edildiği gibi, sözgelimi aile hukukunun kendi inançlarına göre yürütülebilmesini ve kararların kendi inançları gereğince alınabilmesine olanak tanıyordu. Öte taraftan, toplumu ilgilendiren kararlar İslam hukuku üzerine temellense de, padişahın her kararı doğrudan şeriat hukukuyla sınırlı kalmazdı. Kendisine tanınan yetkiler itibarıyla padişah yasalar çıkarabilirdi. Bu konuda İnalcık (2013a: 76) şunları yazar:

15. yüzyıl sonlarında yazan Tursun Bey'e göre sultan, tamamen kendi yetkisiyle kural koyabilir ve yasa çıkarabilirdi. Şeriatı bağımsız olan ve kanûn diye bilinen bu yasalar, dinî değil, akılcı ilkelere dayanır ve öncelikle kamu ve yönetim hukuku alanlarında konurdu (...) Yasa, genellikle kamuca kabul edilen âdete, ya da kıyas için temel olabilecek ilkelere uymalı, İslâm ümmetinin iyiliği için gerekli olmalı, şerîata karşıt hiçbir şey içermemeli ve hükümdâr yasayı etkin biçimde uygulayabilmelidir.

Toplumun idaresinde akılcı yasaların varlığına da işaret etmesi bakımından önemli bir noktadır bu, ancak her ne kadar akılcı olarak nitelense de, yasalaşabilmesi için şeriatla çelişmemesi gerekliliğinin öncelikler ve hassasiyetler hususunda bir netlik

oluşturduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra, Osmanlı toplum yapısında ayrımı yaratan temel ögenin din olduğuna ve bu doğrultuda Müslümanlar ve gayrimüslimler olmak üzere bir ikiliğin toplum yapısını şekillendirdiğine ilişkin yaygın bir görüş hakimdir ve bu durum büyük ölçüde böyledir. Gelgelelim, toplumsal ve idari yapının başkaca gerçekliklere sahip olduğunu da göz ardı etmemek gerekir. Osmanlı İmparatorluğu’nda salt dini değil; “kültürel, etnik, dilsel, ekonomik, bölgesel ve diğer farklılıkların da devletin kişiler ya da değişik gruplarla ilişkisini belirlemede önemli bir yeri vardır” (Bayır, 2017: 39; benzer tartışmalar için bkz. Karpas, 2017; Adanır, 2009: 54). Sözelimi, vergi yükümlülüğündeki farklılıklar Müslüman ya da gayrimüslim olunmasına bakılmaksızın tebaanın yöneticiler arasından mı yoksa yönetilenlerden mi olduğuna göre değişiklik gösteriyordu. Ya da zimmet hukukuna dahil edilen kimselerin kimi zaman ehl-i kitaptan olmadığı da oluyordu. Bu bağlamda, reâyâ ya da zimmî kavramları sözlük anlamları dışında kendi içlerinde belli ölçüde kaygan bir zemine sahipti.

Ne var ki, Osmanlı’da ana hatlarıyla ele aldığımız bu işleyiş, Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı’nın ilan edilmesi ve değişikliklerin hayata geçirilmesi yönündeki adımlarla kökten bir değişikliğe uğrayacaktı. Bir sonraki başlıkta bu değişimi ve kavramsal dönüşümü irdelemeye çalışacağız.

2.2. Değişimin Sembolleri: Tanzimat ve Islahat Fermanları

1789 yılına gelindiğinde, Eric Hobsbawm’ın (1990/ 2009: 5) ifadesiyle, “bütün modern dünyanın tarihinde -her birimiz şahsen onun önemine ne ölçüde inanıyor olursak olalım- derin dönüşümlere yol açmış, benzeri görülmedik derecede önemli bir epizod” olan Fransız İhtilali gerçekleşmiştir. Bu, temel dayanağını aydınlanma felsefesinin ilkelerinde bulan ve mutlak monarşinin yıkılmasıyla sonuçlanan bir devrimdi. O dönemlerde aristokratlarla sıradan halk kesimi arasında ortaya çıkan yeni bir sınıfın, “orta sınıf”ın siyasal anlamda söz hakkı talebinin doğurduğu bir sonuç olduğu, bu nedenle de genellikle bir burjuva devrimi olarak nitelendirildiği de söylenebilir. Gelgelelim, bu dönemin en keskin yorumlarından biri, eski düzenin, başka deyişle krallıkların yerini ulusal yapılanmalara, bütünüyle yeni bir düzene bırakmaya başladığının kabulü olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu ise bu süreçte art

arda yenilgiler ve toprak kayıpları yaşayarak, artık bilhassa askeri üstünlüğünü yitirdiği bir dönemden geçmekte ve dağılma endişesinin doğurduğu sorunlara çözüm getirebilmek adına reform arayışlarına girmektedir.

Reform gerekliliğini doğuran temel sorunlardan biri de imparatorluğun ekonomik anlamda belkemiğini oluşturan tımar sisteminin bozulması ve vergilerin toplanmasıyla ilgili yaşanan ciddi aksaklıklardır. Kabaca ifade etmek gerekirse, tımar sistemi, bir kimseye askeri hizmeti karşılığında bir devlet arazisinin tahsis edilmesi ve bu arazi üzerinde reâyâdan kimseler çalıştırılarak buranın işletilmesi anlamına gelir. Tımar sahibi söz konusu araziyle ilgili vergileri toplamakla kalmaz, aynı zamanda güvenliği de sağlamakla yükümlüdür. Ancak ne var ki, bu sistem bir yerden sonra tımar sahiplerinin çalıştırdıkları köylü ve çiftçilere zulmetmeye başlamasıyla birlikte ciddi bir sorun haline gelmiştir (bkz. İnalçık, 2006; TDV Tımar maddesi 2012). Ayrıca bilhassa askeri yenilgiler Osmanlı'yı bir anlamda ekonomik bir çıkmaza da sokmaktadır. Batılı devletlerle temasın artması ve bu ülkelerden yayılan fikirlerin özellikle gayrimüslimleri etkilemeye başlamasının yanında, gayrimüslimlerin ticari hayatta daha ön plana çıkmalarına ve toplumun geri kalanına kıyasla ekonomik olarak daha fazla güçlenmelerine yol açmakta, bu da toplumdaki dengeleri değiştirmekteydi (bkz. Karpat, 2019: 35-36). İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Ticaret Sözleşmesi ve başka devletlerle imzalanan benzer sözleşmelerle gümrük vergilerinin azalması sonucunda yabancı tüccarların imparatorluk topraklarındaki faaliyetleri giderek artmış ve bu da ekonomik dengeleri değiştirmeye başlamasının yanında yeni sorunların çözümü için de karma ticari mahkemelere duyulan ihtiyacı gündeme getirmişti (Akyıldız, 2011: 1). Ek olarak, askeri yenilgilerle toprak kaybeden ve üstünlüğünü yitiren Osmanlı'nın Fransız İhtilali'nin yayacağı fikirlerden topraklarında yaşayan farklı milletlerin etkilenebileceği endişesini de göz ardı etmemek gerekir. Bütün bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda, imparatorluğu içinde bulunduğu durumdan kurtarmak ve halihazırdaki sorunları ortadan kaldırmaya yönelik adımlar atarak olası bir dağılmayı önlemek arzusunun dönem itibarıyla somut adımları zorunlu kıldığı söylenebilir.

Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi Canning ile kaleme aldığı ileri sürülen Tanzimat Fermanı üst düzey bütün yetkililerin onayından

geçerek, 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edildi. Halil İnalcık'ın ifadesiyle “imparatorluğun bütün XIX'uncu asır tarihini izah eden temel hadise” (2006: 14) olan ferman üç temel başlığa odaklanıyordu: Osmanlı tebaasının can ve mal güvenliğinin sağlanması, vergi sisteminin düzeltilmesi ve toplumdaki her kesimin gücü dahilinde vergiye tabii tutulması kararı, askerliğe alım işlemlerinin tarımsal üretimi ve soy devamlılığını sekteye uğratmayacak şekilde yeniden düzenlenmesi (özgün metnin sadeleştirilmiş versiyonu için bkz. Balcı, 2000: 43- 45). Fermanda yer alan maddelerin Osmanlı tebaasının tümünü kapsıyor olduğu vurgusu, her ne kadar uygulamada ciddi sorunlar yaşansa ve tam anlamıyla uygulanamasa da, fermanın getirdiği ya da getireceği toplumsal ve zihinsel ciddi bir kırılmayı gözler önüne serer. Kırılma ile kastettiğimiz nedir? Daha önce de belirtildiği üzere, Osmanlı toplumunun işleyişini kabaca temel iki ayırım oluşturur: birincisi hâkim millet ile mahkûm millet arasındaki ikilik, ikincisi ise yönetici konumundaki üst sınıflarla reâyâ denilen ve vergi ödemekle yükümlü halk kitlesi arasındaki sınıfsal ayırım. Ne var ki, bu fermanla birlikte vergilerin yeniden düzenleneceği ve herkesten maddi gücünün tespitine dayalı vergi alınacağına yönelik madde öncelikle Müslüman toprağında yaşayan ve dinini değiştirmeyi kabul etmemesi karşılığında zimmet vergisi ödeyen, böylelikle can ve mal güvenliği sağlanan gayrimüslimlerle ilgili önemli bir kırılmaya işaret eder. Bundan böyle can ve mal güvenliğinin korunması, Osmanlı tebaasından olan gayrimüslim ya da müslim herkes için, salt Osmanlı tebaasından oldukları için, istisnasız mümkün olacaktır. Ayrıca bu yeni düzenlemenin bir anlamda sınıfsal ayırım sebebiyle uygulanan vergi muafiyetini de kaldırdığı söylenebilir.

İnalcık (2013b: 320) Tanzimat Fermanı'nın çok sayıda Fransızca idari kanunun çevrilmesiyle meydana getirilen liberal reformlar olduğunu dile getirir ve bu reformların “Batılılara ve imparatorluğun gayrimüslim tebaasına, sanki laik bir hükümet sistemi içerisinde imiş gibi ticarî, idarî ve hukukî garantilerle liberal bir rejim getir[diğini]” belirtir. Buradaki “sanki laik bir hükümet sistemi içerisinde imiş gibi” ifadesi son derece önemlidir, zaten ferman ilanından sonra hem Müslümanlardan hem de gayrimüslimlerden çeşitli kesimlerin tepkisiyle karşılaşacaktır. Zira yüzyıllarca alışıp o güne taşıdıkları düzenin çok dışında bir anlayış ve değişiklik söz konusudur onlar için.

Osmanlı padişahının toplum yapısını ve düşünce dünyasını kökten bir biçimde değiştirebilecek bir içerikle ilan ettiği Tanzimat Fermanı’ndan on yedi yıl sonra, 1856 yılında ise bu değişiklikleri ileri bir seviyeye taşıyacak Islahat Fermanı ilan edildi. Hem Tanzimat Fermanı’nın hem de sonrasında ilan edilecek Islahat Fermanı’nın amaçladığı hedefler temelde, hukukçu akademisyen Derya Bayır’ın (2017: 46) açıkça ortaya koyduğu üzere, “tebaa için kanun önünde eşitlik, Osmanlı hukuk sistemini zamanın ticari talepleriyle uyumlu hale getirme amacıyla hukuk sisteminde merkezîleşme (*legal centralization*) ve sekülerleşme eğilimleri, ortak bir Osmanlı kimliği yaratılması”ydı. Islahat Fermanı, Tanzimat’ta dile getirilen maddeleri esas itibarıyla tekrarlıyor veya biraz daha genişletiyordu, ancak ilkinden farklı olarak doğrudan doğruya gayrimüslimlerle ilgili yeni düzenlemeler içeriyordu. Sözgelimi, “ahalisi bütünüyle bir mezhepte bulunan şehir ve kasaba ve köylerde ayin yapılmasına mahsus olan binaların ve gerek mektep ve hastahane ve mezarlık gibi diğer yerlerin asli özellikleri üzere tamir ve onarımlarına hiçbir şekilde engeller konulmay[acağı]” ya da “mezhep, lisan veyahut cinsiyet bakımından halkımın sınıflarından bir sınıfın diğer sınıftan aşağı tutulmasını çağrıştıran bütün resmi yazışma tabir ve kavramlarının sonsuza kadar ortadan kaldırılıp silinmesi” (bkz. Balcı, 2000: 48- 49) gibi maddeler buna örnek gösterilebilir. Gayrimüslimlerin ödemekle yükümlü olduğu zimmet vergisi (cizye) kesin bir biçimde kaldırılacak ya da gayrimüslimler de eşit vatandaş olarak muamelenin bir parçası olarak orduda görevlendirilebilecek ya da askere alınabilecekti. En önemli maddelerinden biri ise millet sisteminin yapısını değiştirecek, cemaat liderinin yetkilerini kısıtlayan ve kararların alınmasında söz sahibi olacak halktan kimselerin de dahil olduğu bir meclis yapılanması öngören maddeydi. Ayrıca cemaat liderlerine bundan böyle belli bir maaş ödemesi yapılacaktı. Tanzimat’ta olduğu gibi, bu fermanın ilanından sonra da her iki taraftan da memnuniyetsizlikleri dile getiren sesler yükseldi, hatta çeşitli isyanlar veya kanlı olaylar dahi gerçekleşti. Tanzimat’tan bu yana Müslümanlar mahkûm millet denilen gayrimüslimlerle eşit konuma getirilmekten, millet sistemi içerisinde gayrimüslimler arasında en üst konumda bulunan Rumlar da Ermeni ve Yahudilerle eşit tutulmaktan rahatsızlık içerisindeydi. Gayrimüslimler esas itibarıyla askere alınacak olmalarından hoşnut değillerdi, buna karşı çıkışlar sonrasında “bedel-i askeri” denilen bir vergi karşılığında askerlikten muaf tutuldular (bkz. Küçük, 2006: 382; Akyıldız, 2011: 3;

Gülsoy, 1999: 186- 189). Bütün karşı çıkışlara rağmen, Islahat Fermanı daha büyük bir kararlılıkla uygulamaya konulmuştur.

Tanzimat Fermanı'nın daha ziyade içeriden bir ihtiyaçla, içteki sorunlara cevap olabilmek amacıyla ilan edildiği söylenebilirse, Islahat'ın bir yandan Rusya'nın diğer yandan da Batı Avrupa devletlerinin dışarıdan müdahaleleriyle hazırlanan bir ferman olduğu dile getirilebilir (Gülsoy, 1999: 187). Ortaylı'ya göre de imparatorlukta yaşanan bu gelişmeleri salt dışarıdan müdahale ile açıklamak yanlıştır, çünkü “devlet hayatındaki kozmopolitizmin 18. yüzyılda özellikle laik eğitim kurumlarının yetiştirdiği gayrimüslim gençlerin tıpkı Müslümanlar gibi hizmete girip muhtelif yerlere tayin edilmesi söz konusudur” (2007: 74). Dolayısıyla, aslında hem devlet eliyle başlatılmış olan bir değişim (karşılaşılan tepkilerin gösterdiği üzere, farklı milletlerin sözgelimi eşitlik talebinin henüz bulunmayışı gibi); hem de batıyla temas, ekonomi, eğitim, vb. bakımlarından dengeleri değiştirmeye başlayan bir toplumun varlığı birlikte değerlendirilmelidir.

İki fermanın temel ortak noktası “eşitlik” vurgusudur. Her iki fermana da toplumdaki bütün bireyler arasında vatandaşlık bağı üzerinden her türlü hak ve hukuk ile ilgili olarak eşitlik sağlanacağı dile getirilir. Bayır (2017: 50- 51) bu eşitlik vurgusunun ayrıntılarına dair şunları yazar:

Dini ne olursa olsun bütün tebaanın eşitliği kavramı Osmanlı hukuk sistemine ilk kez 3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile girdi. (...) bütün Osmanlı tebaasına can, ırz, namus ve mülklerinin korunmasında, herkese suçluluğu saptanmayıncaya cezalandırılmama, ve geliri ile orantılı vergilendirilme bakımından eşitlik ve zorunlu askerliğe alınma usullerinde adalet ve eşitliğin sağlanması taahhüdünde bulunuyordu. Eşitlik açısından bir diğer önemli gelişme, birkaç yıl öncesinde, gayrimüslimlerin dinî farklılıklarını gösteren ayırt edici kıyafetler giymesine ilgili ayrımcı yükümlülüğün 1829 tarihli bir kanunla kaldırılmış olması ve aynı zamanda askerlerin ve bürokratların fes ve modern kıyafetler giymesini zorunlu kılmasıdır. (...) Islahat Fermanı'nda geçmişte gayrimüslimlere verilmiş bütün ayrıcalıkları ve dinsel imtiyazları onaylarken, diğer taraftan güçlü bir şekilde “eşitlik” kavramına vurgu yapıyor ve eşitsizliğin kaldırılması için bazı tedbirler alınmasını öngörüyordu. (...) Bu nedenle, ırk, dil ve din farklılıkları nedeniyle tebaanın bir kısmının aşağılanması ya da onlara karşı tahkir edici ifade, deyim veya sözlerin kişiler arasında veya devlet yetkilileri tarafından sözlü veya yazılı evraklarda kullanılmasını yasaklanıyordu.

Ne ölçüde uygulanabildiği tartışmalı olsa da, alıntıda görüldüğü üzere, alınan kararlar dönem itibarıyla son derece ilerici ve Osmanlı için bir nevi dönüm noktası oluşturur niteliktedir. Aslına bakılırsa, dönemin siyasi politikası olarak nitelendirilebilecek “ittihad-ı anasır” denilen Osmanlı milleti kavramsallaştırmasının bir parçasıdır bu eşitlik vurgusu. Osmanlılık düşüncesi, Bosna-Hersek ve Bulgaristan’da çıkan isyan hareketlerinin ardından Osmanlı iç siyasetine tam bir yön verilebilmesi adına 1876 yılında **Kanun-i Esasi**’nin ilan edilmesiyle somut haline kavuşmuştur. İnalcık’ın (2006: 31) aktardığı üzere, dönemin padişahı II. Abdülhamid **Kanun-i Esasi**’nin ilanı sonrasında şunları dile getirir: “...heyetimizi terkip eden akvamı muhtelifenin bir heyeti içtimaiyei medeniyeye lâıyk olan hak ve menfaat ki cümlesinin nimet hürriyet ve adalet müsavattan bilâistisna müstefil olmalarıdır” (halkımızı oluşturan çeşitli kavimlerin hepsi, medeni bir toplumun halkına yaraşır haklar olan özgürlük, adalet ve eşitlikten istisnasız bir şekilde faydalanacaktır). Bu türden düzenlemelerin elbette dönemin sistematığı içerisinde somut olarak nelere tekabül ettiği tartışmalıdır ve bu bağlamda eşitlik vurgusu ile “müsavat” kavramı çerçevesinde sözü edilen kavramsallaştırmalara bir sonraki başlıkta daha detaylı değinilmeye çalışılacaktır.

Sonuç olarak, Osmanlı toplumsal ve kültürel hayatının Tanzimat ile Islahat Fermanı’nın ilan edilmesi ve değişikliklerin hayata geçirilmesi yönündeki adımlarla ciddi bir değişikliğe uğramış olduğu ileri sürülebilir.⁶ Yine bu dönemde bazı kavram ve uygulamalar kullanımdan kalkmış, bazı kavramlar yeni bir içerik daha yüklenmiş,

⁶ Söz konusu fermanlar öncesinde de imparatorluk sınırları içerisine nüfuz eden düşünceler ve sınır içerisinde palazlanan birtakım akımlardan söz etmek mümkündür. Buna verilebilecek güzel bir örnek, Osmanlı uyruğundan olan Velestinli Rigas’ın Fransız İhtilali’nin yarattığı genel havadan etkilenecek Osmanlı’daki baskıcı yönetime karşı 1797 yılında özgürlükçü bir anayasa hazırlayarak bastırmasıdır. Ancak elbette dönem itibarıyla böyle bir düşünce ve anayasa kabul edilebilir değildir; bu nedenle kendisi tutuklanmış, bir süre sonra da öldürülmüştür. Bu metinle ilgili tezin bağlamını da ilgilendiren nokta Rigas’ın başvurduğu sözcük ve ifadelerdir. Bununla ilgili olarak Herkül Milas (2006: 22) şunları yazmaktadır: “Yunanca olarak yazılmış Anayasa’nın çevirisinde, Rigas’ın başarı ile üstesinden geldiği en önemli konulardan biri, metnin dili ve kavramların seçimidir. 18. yüzyılın sonunda siyaset biliminin kimi terimleri Yunanca’da henüz bulunmamaktaydı. Rigas, uyarlamasını hazırlarken “egemenlik”, “insan hakları”, “devlet”, “halk meclisi” vb. gibi anlamları aktaracak sözcükleri yaratmak ya da eski sözcüklere bu yeni kavramları katmak gibi zor bir sorunlar karşılaşmıştı. Örneğin, bilinmeyen “devlet” sözcüğü yerine, krallığa son vermek istemekle birlikte, zorunlu olarak “krallık” sözcüğü kullanılmaktadır. ... Fransız Anayasası, Avrupa’da yüzyıllardır sürmüş olan siyaset tartışmaları sonucunda halkın kolayca anlayacağı bir “siyaset dili” ile kaleme alınmıştı; Rigas ise söylediklerini anlatmak gereği duymaktadır. Kısa bir Fransız maddesine karşılık çok uzun, yeni ve açıklayıcı maddelere sık rastlanmaktadır.”

çok sayıda da yeni kavram ve anlayış Osmanlı toplum yapısına sızmıştır. Sonraki başlıkta inceleme parametrelerimizi oluşturan iki kavramı göz önünde bulundurarak bu yeni kavramların bir çerçevesini çizmeye çalışacağız.

2.3. Kavramların Dönüşüm Süreci: Osmanlı Milleti, Müsavat ve Vatan

Fermanlarla birlikte (Tanzimat'ta açıkça “müsavat” (eşitlik) ya da “müsavî tebaa” (eşit vatandaş) kavramları geçmese de) imparatorluğun dini farkları önemsiz kılarak tebaayı vergiler, askerlik, yargılanma süreçleri ve can ile mal güvenliğinin sağlanması bakımlarından “**müsavî**” bir konuma getirmeyi hedefleyen bir anlayış ortaya konmuştu. Böylesi bir anlayış bu topraklar için son derece yeniydi. Tanzimat Fermanı'ndaki vergi düzenlemesiyle, Osmanlı toplum yapısının anahtar kavramlarından biri olan “**zimmî**” de geçerliliğini yitirmeye başlamıştır. Öncesinde şer'i hukukun bir parçası olarak gayrimüslimlerden alınan zimmet vergisi (cizye), bütün Osmanlı tebaasının eşitliği temelinde ve herkesin maddi gücü oranında vergi ödeyeceği vurgusuyla, daha önce de belirttiğimiz gibi, geleneksel bakışta büyük bir kırılmaya işaret eder. Zira bu bir bakıma gayrimüslim olarak bu topraklarda yaşamının doğurduğu farklı bir gerekliliği ortadan kaldırmaktaydı ve bu anlamda Müslüman ve gayrimüslim arasındaki farkı da (görünürde, en azından resmî belgelerdeki ifadelerle göre bakıldığında) silmekteydi. Zimmet hukukunu ve cizyeyi geçersiz kılan fermanlarda, yine eşitlik anlayışı gereğince gayrimüslimlerin de askere alınacağını ilanı ise buna karşı çıkanların olması sebebiyle, askere gitmek istemeyen gayrimüslimler için bir süreliğine “bedel-i askeri” adı altında başka bir verginin gündeme gelmesine de neden olmuştur. Böylelikle, 19. yüzyıl itibarıyla “zimmet” ya da “zimmî” kavramlarının Osmanlı topraklarında kullanımdan kalktığı söylenebilir. Benzer şekilde, söz konusu iki fermanla birlikte, vergiden muaf olanlarla vergi ödemekle yükümlü halk anlamında kullanılan “**reâyâ**” arasındaki sınıfsal ayrımın da büyük oranda değiştiği açıktır. Önceleri bir milletin başı olan ve söz konusu milletin vergilerini toplayan bir dini lider, sözgelimi Islahat Fermanı ile artık kendisine maaş bağlanan bir memurdan farksız hale gelmiştir. Dolayısıyla kavramın içerdiği o keskin ayrım işlevini yitirmiştir. Öte taraftan, aslında “reâyâ” kavramının 19. yüzyılda bir

anlam kaymasına uğrayarak gayrimüslimlere atfen kullanılmaya başladığı da dile getirilir (bkz. Öz, 2007: 490). Kaldı ki kazandığı bu yeni anlamın izini 1930 yılına ait **Yeni Türk Lûgati**'nde de sürebiliriz: Sözlükte “raya”, “reaya” olarak geçen sözcüğün “tebaa ve bilhassa Müslüman olmayanlar” anlamına geldiği belirtilmektedir.

Osmanlı bu süreçte içinde bulunduğu durumdan kurtuluşu “ittihad-ı anasır” (unsurların birleşimi) kavramıyla özetlenebilecek bir görüşte arıyordu. Bu görüşe göre, Osmanlı’yı meydana getiren (Tanzimatta “tebe’a-i saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i İslâm ve milel-i sâire” [yüce saltanatımızın halkından olan İslam topluluğu ve diğer milletler] olarak, Islahat’ta ise “müşfikânemde müsavî bulunan kâffe-i sunûf-ı tebea-i şâhânemin” [şefkatli yönetimimde eşit konumda olan muhteşem tebaanın bütün sınıfları] şeklinde belirtilen) bütün “unsurlar”, “Osmanlı” olarak kabul edilip “müsavî tebaa” anlayışıyla yönetilmesi hedefleniyordu. Bu da fermanlarda açıkça ifadesini bulmasa da bir “Osmanlı milleti” tahayyülü ve kavramsallaştırmasını beraberinde getiriyordu. **Millet** kavramının Osmanlı klasik dönemindeki anlamı ve **millet** sistemi gerçeği sebebiyle, fermanlarda bir iki yerde geçen “millet” sözcüğünden neyin kastedildiği tam olarak bilinmemektedir. Fakat kavramın değişime gebe olduğu da açıktır. Keza reformlar sonrasında halihazırda yürütülen **millet sisteminin** sistematığı de değişmekteydi. Bilhassa Islahat Fermanı’yla birlikte milletlerin yönetiminde dini liderlerin dışında toplumun önemli kimselerinden oluşan karışık meclislerin bulunacağı ilan ediliyordu. “Millet sistemi”nde bundan böyle yaşanan değişimlere dair Ortaylı (2005: 70) şöyle yazmaktadır:

Osmanlı millet teşkilâtı altı asrı aynı yapı içinde geçirmemiştir. 1856 Islahat Fermanı’ndan sonra cemaatlerin her biri, laik unsurların da cemaat idaresine katılım talebiyle yavaş yavaş birer nizamnâme çıkarttırmış, patrik ve ruhanî kurulların yanında millet meclislerinin teşekkülü safhasına girilmiştir. Böylece millet teşkilâtı âdeta bir “şahsiyyet-i hükmiyye” kazanmış, cemaatlerin vakıf, okul ve içtimaî tesislerinin idaresi ve denetimi bu meclislerin eline geçmiş bulunuyordu. Patrikhânelerin yetkileri azalmış, ruhban dışı laik unsurların idarede ve fikir hayatında rolü artmıştı.

Nizamnamelerin çıkartılması ve yapılan değişikliklerle birlikte, **millet** sistemi eski işleyişinden uzaklaşarak çok daha laik bir görünüm kazanmaya başlamıştı. Zira öncesinde milletlerin başı olarak dini liderler her ne kadar padişaha karşı sorumlu olsa

da, vergilerin toplanmasında ya da bilhassa söz konusu milletin kültürel idaresiyle ilgili tam bir söz sahibiyken, bundan böyle kararları halktan kimselerin de dahil olduğu bir meclisle birlikte alması ve yetkisini diğerleriyle de bölüşmesi gerekecekti.

Bu dönemlerde “vatan” kavramı da siyasi bir içerikle dillendirilmeye başlamıştır. Hatta Tanzimat Fermanı’nda bu kavramın geçtiği, can ve mal güvenliği sağlanan tebaadan kimseler için şöyle bir ifade göze çarpar: “kendisinde gün-be-gün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp ona göre hüsn-i harekete çalışacağı şübheden âzâdedir.” Buradaki “vatan” ve “millet” kavramları Lewis’e göre (1993: 333) “eski İslâmî bağlılıkla yenisi arasındaki fikir karışıklığını ve eksik benimsenmiş vatancılığı dikkati çekici bir şekilde belli eder bir tarzda”dır. “Vatan” önceleri kişinin doğduğu ya da yaşadığı yeri ifade eden Arapçadan alınma bir kavram iken, 19. yüzyılda Fransızca “**patrie**” sözcüğünün etkisiyle siyasi bir içerik kazanmaya başlamıştır. Üstelik bu haliyle yüzyılın ortaları itibariyle yaygın bir kullanıma erişmiştir (Lewis, a.e: 332-33). Esasen “vatan” kavramının, siyasi bir içeriğe bürünmesinin temelinde “Osmanlı milleti” tahayyülünün önemli bir bileşeni olması yatıyordu. Zira bu yeni düzen padişaha sadakat ve bağlılığın yerini ortak bir devlete bırakması gerekiyordu ve bunun nasıl gerçekleştirileceği konusu tartışmalıydı. Kemal Karpaz (2017: 174-75) bu konuda ilk adımı atanın Namık Kemal olduğunu dile getirerek şunları yazar: “Bu meşhur şair ve oyun yazarı, ilk kez 1873’te sahnelenen **Vatan yahut Silistre** adlı oyununda vatani bütün Osmanlıların (oyunun kahramanları esasen Balkan kökenli Müslümanlardı) sadakat, bağlılık ve fedakârlık borçlu oldukları yüce bir varlık olarak tanımlamaktaydı. Namık Kemal’e göre vatan sevgisi Allah vergisi, doğal ve yüce bir duyguydu.” Gelgelelim, bu vatan anlayışı İslami anlayışla uyuşmuyordu, hatta dönemin padişahı II. Abdülhamid bu vatan sevgisi kavramını (“kavmiyet”le birlikte) tehdit olarak değerlendiriyordu (Karpaz, a.e.: 178).

1869 yılında **Tâbiyyet-i Osmaniyye Kanunnamesi** ilan edilmiş ve böylelikle hem vatandaşlığın genel çerçevesi çizilmiş hem de vatandaşlığa kabul ile vatandaşlıktan çıkma işlemleri zorlaştırılmıştır. Adanır’ın ifadesiyle (2009: 60-61) bu vatandaşlık “Osmanlı toprakları üstünde ikamet gerekçesiyle talep üzerine elde edilebilen (*jus soli*)” ya da “nesep yoluyla babadan evlada geçen bir hak gibi (*jus sanguinis*)” düşünülmüştü. Kanunnamenin adının da işaret ettiği üzere, hem

Tanzimat'ın ilanından sonraki süreçte hem de bu kanunname ilan edildiğinde “vatandaş” kavramının resmi olarak kullanılmadığı söylenebilir (Yalnızca Islahat Fermanı'nda “vatandaşı” sözcüğüne rastlarız). “Vatandaş” yerine bu dönem belgelerinde “tebaa” ve “tabiiyyet” kavramlarına yer verildiğini görürüz (Osmanağaoğlu, 2009: 87). Anlam bakımından da kavram, “vatandaş” dediğimizde zihnimizde canlanan bugünkü anlamından uzak bir içeriğe sahiptir. Kavram, Şemsettin Sami'nin **Kamus-i Türki**'sine göre o dönem için “hemşerilik, memleketlilik” anlamlarına gelmekte ve “bir devletin tahtı hükmünde bulunan ahali” biçiminde tanımlanmaktadır (aktaran Bilmez, 2009: 83). Dolayısıyla, söz konusu vatandaşlık anlayışının padişahın karşısında, padişahın hükümlerine tabii bir tebaa tahayyül ettiğini, “müsavat” tartışmalarını da bu çerçevede değerlendirmek gerektiğini ifade edebiliriz.

1876 tarihli **Kanun-i Esasi**'nin 8. maddesinde de daha önceki kanunnamenin dışına çıkılmadan bir vatandaşlık tanımı yapılmaktadır. Osmanağaoğlu'na göre (2009: 88) bu, Osmanlılık ideolojisi çerçevesinde meşruiyetini İslam diniyle ülkenin ve milletin menfaatini merkeze alan dünyevi kavramlara yaslayan kanunda “tebaanın dini ve etnik bağlarla belirlenmeyen ... seküler vatandaşlığı”nın bir ifadesidir. Gelgelelim bu türden bir vatandaşlık anlayışı da imparatorluğun siyasi ve toplumsal dinamikleri sebebiyle (sözgelimi, savaş) sekteye uğramıştır. Adanır (2009: 61) Jön Türklerin 1908 yılına geldiğinde, bu “Osmanlı vatandaşlığı ülküsünü” tekrardan sahiplendiğini dile getirir. Osmanağaoğlu da (2009: 89) bununla ilgili olarak şunları kaydeder:

I. Meşrutiyet dönemini takip eden İstibdat döneminin neticesinde ise, II. Meşrutiyet'i ilan eden söylevle—İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin diğer bazı belgelerinde olduğu gibi—“vatandaş” kelimesi kendisini gösterir. 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) günü, Manastır'da Harbiye Mektebi müdürü Vehip Paşa tarafından verilen “mukaddes vatandaşlar, muazzez kardeşler,” hitabıyla başlayan söylev, “yaşasın vatan, yaşasın millet” sözleriyle sona ermektedir. Ayrıca söz konusu nutukta, Fransız devriminden alınan özgürlük, eşitlik, kardeşlik (hürriyet, müsavat, uhuvvet) üçlemesine, Osmanlı Devleti'nin klasik değerlerinden “adalet” de eklenmiş, böylece eylemin meşruiyeti pekiştirilmeye çalışılmıştır.

İttihat ve Terakki'nin bilhassa “vatandaş” kavramına başvurması, “tebaa” ve “tabiiyyet” sözcüklerinin ifade ettiği anlamların dışında bir anlama gönderme

yaptığının en açık göstergesidir. Böylelikle o dönem itibariyle aslında iki farklı kavramın da farklı kesimlerce ve görece başka bir anlam alanına gönderme yapacak şekilde dolaşımda olduğu ileri sürülebilir. Bunun yanısıra özellikle II. Meşrutiyet'te Fransız İhtilali'nin etkilerini çok daha somut bir biçimde görebiliriz; ihtilalin temel değerlerini ifade eden “**liberté, égalité, fraternité**”nin Osmanlı Türkçesindeki karşılıkları “hürriyet, müsavat, uhuvvet” ve buna ek olarak “adalet”in meşrutiyet kutlamalarında halkın elindeki pankartlara değin yansıdığı dönemin önemli sloganlarından olduğu göze çarpar. Hatta meşrutiyetin ikinci kez ilanı sebebiyle basılan bir posterde de sloganlaşmış bu değerlere yer verilmiştir:

Resim 2.1.: II. Meşrutiyet kutlamaları için özel hazırlanan afiş

Toplumsal Tarih Dergisi'nin Temmuz 2006 sayısında yer verdiği Sotirios Hristidis'in çizdiği afişle ilgili olarak şunlar not düşülmüştür: “Resimdeki meleğin taşıdığı bez üzerinde “Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet” (Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik) ve

bunların Yunanca karşılıkları ... yazıyor. Sağ üst köşede ise “Devlet-i Âliyye-i Osmaniye’nin İhyası” ibaresi göze çarpıyor. Ön plandaki dört kişi soldan sağa: Midhat Paşa, Prens Sabahaddin, Fuad Paşa, Namık Kemal. Zincirleri kıranlar ise Niyazi Bey ve Enver Bey (çekici tutan). Resimde, 1876 Kanun-ı Esasi’nin ilanında etkili olmuş Midhat Paşa ve Namık Kemal de çizilerek II. Meşrutiyet ile aralarında bir bağ kuruluyor. Ön plandaki taşın üzerinde, Yaşasın Kanun-ı Esasi! ... Afişin en altında ise, “Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye’nin İhyası” sözünün Yunanca ve Fransızcası yazıyor.” Elbette sözü geçen kavram ve değerlerin Osmanlı’nın bu son dönemecinde tam anlamıyla nasıl bir içeriğe işaret ettiği ya da İttihat ve Terakki’nin bu kavramlardan anladıklarının ne olduğu gibi sorular bir başka çalışmanın konusudur. Ancak o döneme dair kesin olarak söylenebilecek bir şey varsa, eskinin ve yeninin çatıştığı ve birçok yeni gelişmenin yaşandığı bu dönem içerisinde yoğun bir kavram karmaşasının söz konusu olduğudur. Hatta “Osmanlılık” düşüncesinin ve “Osmanlı milleti” kavramsallaştırmasının neye tekabül ettiği de halen tartışma konusu olmakla birlikte, farklı kesimlerce farklı şekillerde yorumlanıp sahiplenildiği üzerinde durulmaktadır. Bu konunun tartışmalı olmasının temel sebebi, “Osmanlı milleti” tahayyülünün örtük bir “Türkçülük” ya da “Türkleştirme” ifadesi olup olmadığına yönelik düşüncelerdir. Son ana kadar varlık göstermiş olan Osmanlılık düşüncesi, her ne kadar destekleyicisi çoğunlukla Türklerden oluşuyor olsa da, bilhassa ilk dönemlerde hedeflediği şekilde gayrimüslim grupları da ortak paydada buluşturabilmeyi başarmıştır. Bunun örneğini, II. Meşrutiyet kutlamalarında bu farklı grupların büyük bir coşkuyla bir arada yer aldığı döneme ait fotoğraf kayıtlarında görebiliriz. Rober Koptaş’a göre (2009: 70-71) birçok Ermeni için bu “milli kimliklerin varlığını koruyan bir şemsiye olarak algılamayı tercih etti[kler]i Osmanlılık sayesinde barışçı bir geleceğe ulaşma[nın] mümkün olabile[ceği]” anlamına geliyordu. Ancak, öte taraftan, imparatorluk tebaasından çeşitli grupların birer birer bağımsızlığını ilan ediyor oluşunun, bu “unsurların biraradalığı” düşüncesi üzerinde yıkıcı bir etki yarattığı da inkâr edilemezdi. Bu kopuşları bir anlamda Osmanlıcılığın muğlak bir akım olması etkilemiştir. Bülent Bilmez (2009: 79) söz konusu akım ve kavrama ilişkin muğlaklığa ve farklı yorumlara şöyle değinir:

Farklı zamanlarda ve farklı ortamlarda farklı insanlar için Osmanlılık, farklı anlamlara gelmiştir. Bazen mevcut tüm (sosyokültürel) “biz gruplarını” uzun

vadede tek bir kolektif kimlik içinde eriterek ideal duruma ulaşılmasını (açıkça veya zımnen) arzulayan asimilasyoncu bir politika anlamına gelmiştir. Bu asimilasyoncu Osmanlılar için Osmanlılık, günümüzün etnisite merkezli ulus anlayışına yakın bir homojen modern toplumun üyeliği anlamına gelmiştir. Diğer yandan, çokkültürcülüğü andıran bir yaklaşıma sahip olup da Osmanlılığı adeta bir şemsiye olarak düşünenler ise onu vahdette kesret veya “birlik içinde çeşitlilik” (Gülalp 2007:21) anlayışıyla, mevcut dilsel, bölgesel, dinsel-mezhepsel “biz grupları”nın varlıklarını içinde idame ettirebildikleri bir kolektif kimlik olarak tasavvur/tahayyül etmekteydi. (...) Bu döneme ait herhangi bir metinde bu Osmanlılık algılarından hangisinin kastedildiğini anlamak çoğu zaman mümkün olmadığı gibi, aynı yazarlar tarafından (ve hatta aynı yazılarda) bile Osmanlılığın her iki anlamda da kullanabildiğini görmek mümkündür. Nitekim Jön Türkler bu kavramı kamusal alanda daha çokkültürcü bir anlamda kullanırken, özel yazışmalarından Türklük merkezli bir Osmanlılık (veya Osmanlılaşma) düşündükleri veya arzu ettikleri anlaşılmaktadır (Hanioglu 1985:627-633).

Alıntıda görüldüğü üzere, kavramların yorumunda aslında iki temel ayrım mevzu bahistir: Ya bir etnik grubun baskın olduğu homojen bir yapı ya da Osmanlı milletini şemsiye bir kavram olarak belirleyip “çokkültürlü” bir yapı ortaya çıkarmak. Gelgelelim bunlardan ikincisinin ne ölçüde mümkün olabileceği ihtilaflı bir meseledir. Zira Hacısalihoglu’nun (2009: 68-69) ifade ettiği üzere “Osmanlı milliyetçiliğinde Türk kültürünün ayrıcalıklı bir konumu vardır. Her şeyden önce resmi dil Türkçedir. Eğitim dili devlet okullarında Türkçedir. Bunun da ötesinde, Osmanlıcılık düşüncesine en çok sahip çıkan grup genelde Müslümanlar ve onlar arasında da daha ziyade Türkler olmuştur”. Dolayısıyla, Osmanlıcılığın her ne kadar tabiiyet bağı üzerinden kurulmaya çalışılsa da, günün sonunda Türklüğe ve Türkçülüğe götüreceği ya da bunlara hizmet edeceği gerçeği bir bakıma kaçınılmazdır denilebilir. Nitekim **Kanun-i Esasi**’nin 18. maddesi vatandaşların devlet memuru olabilmesi için devletin resmi dili olarak belirtilen Türkçeyi bilmesini şart koşturmaktadır, bu madde Bayır’a göre (2017: 53) “eşitlik ilkesinin etrafına etnik-dilsel bir çizgi çekilmeye başlandığını göstermesi açısından ilginçtir.” Bu aslında toplum yapısındaki değişimin öncelikle bütün unsurların Osmanlı milleti altında birleşmesini arzu eden Osmanlılık düşüncesine, ardından Türk vurgusunun yoğunlaşmasıyla Türkçülük ve Türk milleti altında birleşilecek yeni bir devlet düşüncesine evrilmeye başladığını gösterebilir. Ancak elbette kavramsal içerikleri bakımından, Osmanlıcılık ve Türkçülük akımlarını eş tutmamak gerekir, zira ilkinde “Osmanlı tabiiyeti” odak noktası ve birleştirici

unsurken, ikincisinde Türklüğü merkeze alan bir milliyetçilik söz konusudur (Hacısalihoglu, 2009: 69).

“İttihad-ı anasır” ile “müsavi tebaa” kavramlarıyla kristalize olduğunu söyleyebileceğimiz “Osmanlı milleti” kavramsallaştırması, **millet** sisteminin giderek laikleşmesi ve işlevini yitirir bir noktaya gelmesi de düşünüldüğünde, “millet” kavramının uğradığı dönüşümü gözler önüne serer. Aslında çıkarılan nizamnamelerle birlikte **millet** sisteminin laik bir görünüm kazanmaya başlaması, “millet” kavramındaki dönüşümün ilk işaretidir; çünkü kavram “din, mezhep ya da belli bir dine inananların bütünü” anlamlarına gelirken, halktan kimselerin de dini liderleri kadar söz sahibi konumuna getirilmesi, kavramın içeriğindeki salt dini niteliği kırmıştır. Öte taraftan, “Osmanlı milleti” kullanımındaki “millet” kavramının bütün tebaayı, unsurları bir araya getirerek eşitlik vurgusu taşıyan bir içerik ile gündeme gelmesi de, Fransızca “nation” sözcüğünün kavram üzerindeki etkilerini açıkça göstermektedir. Böylelikle “millet” kavramının, Osmanlı’nın son dönemlerinde eski idari düzen ile dünyaya dalga dalga yayılan milliyetçilik fikriyatı ve ulus-devlet yapılanmalarını sembolize eden yeni düzeni kapsayan bir çift anlamlılığa gönderme yapmaya ve aynı zamanda bu yeni anlamıyla siyasi bir içerik yüklenmeye başladığı ileri sürülebilir. Gelgelelim sözü edilen dönüşümler son derece sancılı olmuş, hararetli tartışmaların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. “Millet”, “ümme”, “kavim” gibi kavramlar farklı içerikler ve ideolojik perspektifler bağlamında kullanılır olmuştur.⁷ Bu dönemde “kavmiyet” sözcüğü siyasi bir içerik yüklenerek önemli kavramlardan biri haline gelmiştir, keza yine “millet” kavramından yola çıkılarak “millî”, “milliyet” gibi sözcükler yeni bir anlam alanıyla dolaşıma sokulmuştur. Bu kavramların Şemsettin Sami’nin kaleme aldığı dönemin önemli sözlüğü **Kamus-i Türki**’de nasıl

⁷ Bu kavramların anlam alanlarına ilişkin karmaşa oluşmasına yol açan hususlardan birinin çeviriler olduğu söylenebilir. İsmail Kara “İslâm’da Dava-yı Kavmiyet’in Esas Meselesi Ne İdi?” başlıklı makalesinde Kuran-ı Kerim’in Batı dillerine çevirisinde ve sonrasında yaşanan karmaşaya değinmektedir: “Onlar Kur’an’da geçen millet, ümmet, kavim kelimelerinin her üçü için de umumiyetle *nation* kelimesini kullandılar. Halbuki *nation* farklı dinî ve kültürel kodları olan batı Avrupa dünyasında hayli zamandır yeni siyasî ve ideolojik irtibatlarıyla tedavülde olan bir anlama, bir anlam dairesine, bir toplum karakterine işaret ediyordu, Kur’an’da olanların birini veya tamamını ifade için fevkalâde yetersiz olduğu kesindi. Kafa karıştırıcılığı da buradan neşet etti. Müslüman müelliflerin, aydınların, talebelerin benzer problemlerle karşılaşmaları ise batı dillerinde yazılan Kur’an meâlleri dahil olmak üzere “ecnebi” kitapları okumaya ve anlamaya başlamaları üzerine veya batı dillerinden yaptıkları tercümeleri, uyarlamaları nasıl yapacaklarını düşündükleri sıralarda oldu.” (2018: 192-193)

tanımlandığına bakıldığında, kavramlar ile ilgili ihtilafları ve ideolojik eğilimleri daha somut bir biçimde ortaya koyabiliriz:

Millet (cem'i: milel). 1. Din, mezhep, kış: *millet-i İbrahim; din ve millet ikisi birdir*. 2. Bir din ve mezhepte bulunan cemaat: *millet-i İslâm; milel-i muhtelif rüesâsı*. (Lisanımızda bu lûgat sehven ümmet ve ümmet lûgati *millet* yerine kullanılıp, meselâ 'milel-i İslâmiye' ve 'Türk milleti' ve bilâkis 'ümmet-i İslâmiye' diyenler vardır. Halbuki doğrusu 'millet-i İslâmiye' ve 'ümem-i İslâmiye' ve 'Türk ümmeti' demektir. Zira millet-i İslâmiye bir, ve ümmem-i İslâmiye yani din-i İslâma tabi akvâm ise çoktur. Tashihen istimal elzemdir) (s. 1400).

Millî / Milliye. (millet'ten). 1. Din ve millete mensup ve müteallik: âdâb-ı milliyemiz. 2. (galat olarak) Bir kavim ve cinsiyete mensup ve müteallik: *Macarların millî kıyafetleri* (s. 1404).

Milliyet. (lûgat-ı müvellede). 1. Din, mezhep, millet: *herkes milliyetini muhafaza etmelidir*. 2. (galat) Cinsiyet, kavmiyet: *Japonluların milliyetleri* (s. 1404) (aktaran Kara, 2018: 195).

Tanımlarla ilgili ilk göze çarpan parantez içerisinde verilmiş ek açıklamalardır. Bu açıklamalar, aslında yanlış (**galat**) kullanımlara dair uyarı niteliği taşır ve bir anlamda da “millet” ve “ümmet” kavramlarındaki değişimin kaydını tutan ancak kalem sahibinin bu türde bir değişimi doğru bulmadığını sezdirenen ifadeler olarak okunabilir. Diğer taraftan ise sözlüğün yazıldığı yıl itibariyle “millet” kavramının kendisinden türetilmiş “millî”, “milliye”, “milliyet” (bilhassa bu sözcük için “yapma kelime” manasına gelen “**lûgat-ı müvellede**” notu düşülmüş) gibi sözcüklerle birlikte öncelikli anlamının din ve mezhep eksenli olduğu, ancak “kavim”, “kavmiyet” ve “cinsiyet” kavramlarıyla ilişkilendirilen bir ikinci anlamın daha sözlükte kendisine yer bulabilecek kadar yaygın bir kullanıma sahip olduğu görülür. Ek olarak, bu sözlük maddesinden “ümmet” kavramının da yine bu dönemlerde anlam kayması yaşamaya başladığını ve belli kesimlerce “millet” kavramı yerine kullanıldığını anlamaktayız. Yalnız bu kullanım dönemin hâkim algısına göre elbette yanlış olandır. Peki Şemseddin Samî “ümmet” kavramını nasıl tanımlamıştır sözlüğünde?

Ümmet (cem'i: ümem). 1. Bir lisanla mütekellim insanların mecmuu: ümem-i kadîme; ümem-i müteahhire; ümem-i İslâmiye. 2. Bir peygamberin din-i hakka davet etmeğe min-tarafillâh memur olduğu cemaat. Ümmet-i davet: Davet olunup da inkârda ısrarla iman getirmeyenler. Ümmet-i icâbet: Davet olunup imana gelenler. Ümmet-i Muhammed (s.a.v.): Fahr-i kâinat Efendimizin davet

buyurdıkları kavm-i necîb-i Arap ve ba‘dehu bunlara tâbi olan Acem ve Berber ve Türk ve sâire, millet-i İslâmiye. (Lisanımızda galat-ı fâhiş olarak bu kelime ‘millet’ mânasiyle ve ‘millet’ lügati bunun yerine kullanılıp meselâ ‘ümme-i İslâmiye’ ve ‘millet-i Osmaniye’ deniliyor. Halbuki aksine denilmek iktiza eder. Böyle hataların lisan-ı edebîden olsun dur tutulması elzemdir) (s. 163).

Öncelikle bu tanımında da yanlış kullanıma ilişkin uyarısını belirtmeden edememiştir. Ancak bu tanımda daha önemli olan nokta, kavramın ilk ve öncelikli anlamının “kavim” sözcüğüne yakın bir içerik olarak ifade edilmiş olmasıdır. Kara (a.e.: 196) ilk tanımda ümmetin kavim sözcüğünün içeriğine yaklaştırılmasının dönemin diğer sözlüklerine kıyasla sadece Sami’ye özgü olduğunu, sözlüklerde hep “bir peygamberin muhatap olduğu ilk topluluk (kabile, kavim) mânası[yl]a” ümmete yer verildiğini dile getirir. Dolayısıyla, sözlükteki tanımların da gözler önüne serdiği üzere, kavramlar arasında iç içe geçişlerin, anlam bakımından ciddi oranda kaymaların, kavramların yeni içerikler kazandığı bir dönemdir bu. Sözgelimi, belli kesimler için “millet” kavramının içerik düzleminde yer değiştirmeye başlamasıyla, onun boş bıraktığı anlam alanını (nihayetinde pratik ihtiyaçları da karşılaması bakımından) “ümme” kavramının doldurduğu gibi bir sonuca varılabilir.

Kavramlardaki bu dönüşümlerin izini yalnızca sözlüklerde değil, dönemin farklı kesimleri tarafından (çoğu zaman birbirlerine cevaben) kaleme alınmış yazılarda da sürebiliriz. Dönemin, Türkçülüğü savunarak millet kavramını yeni anlamıyla kullananların yanında, eski kullanımında ısrarcı olanlardan, yazılarında milliyetçi hareketlerin dini bağları koparacağı endişesini gündeme getirerek, “uhuvvet” ve “cemaat” kavramları özelinde birliğin bozulmamasına vurgu yapanlarla bu iki kavramın altını oyan olarak karşısına “kavmiyet”i koyanlara kadar çeşitli tartışmalara sahne olduğu söylenebilir. Kavram karmaşasını, kavramlardaki çift anlamlılığı ve bunun sonuçlarına ilişkin endişelerin Babânzade Ahmet Naim’in şu cümlesiyle ifade etmek yerinde olabilir: “... İslâmiyet namına, insaniyet namına, hatta bu gidişle âtisinden pek ziyade korktuğum Türklük namına sizden niyaz ederim, istirham ederim, halkı ‘çifte mefkure’ sahibi etmeyiniz” (aktaran Kara, a.e.: 202). “Çifte mefkure”den kastedilen, iki farklı ülkü ve yaklaşımdır; dolayısıyla uyarı da Osmanlı’nın kurtuluşu için aranan yollarda bir ikircikliğin yaratılmaması yönündedir. Ancak elbette döneme

damgasını vuran ve baskın çıkan “mefkure”, tarihsel anlam yüklerini ortadan kaldıramasa da, kendi ideolojik çerçevesi bağlamında kavramlarda köklü bir değişimi gerçekleştirerek yeni içeriklerin geniş kitlelerce kabul edilip kullanılmasını sağlayabilmiştir. İsmail Kara (a.e: 197) bütün bu tartışmalarla birlikte kavramların evrildiği noktayı şu sözlerle özetlemektedir:

Böyle bir ortamda “millet” meselesi artık “*iddia-yı kavmiyet ve cinsiyet*” (milliyetçilik ve ırkçılık ideolojisi) ekseninde bir mesele olmaya doğru seyredecektir. Bu süreçte daha fazla *nation* mânasına yaklaşan millet, kavram hiyerarşisinde bir alt kademeye, mâna itibarıyla *kavime* doğru kayarken veya oraya doğru itilirken din ekseninde tanımlanmış (eski) yerini giderek ümmete bırakacak, millî kelimesi de artık rahatlıkla ve her zaman dinî yerine kullanılamayacaktır.

Hem toplum hem de kavramlar bağlamında ciddi boyutlu kırılmalar ve dönüşümler yaşanır ve ideolojik anlamda bir kurtuluş ve çıkış yolu aranırken, dile, kavramların aktarımına ve izlenecek çeviri politikalarına ilişkin de hararetli bir tartışma söz konusudur. Bir sonraki başlıkta, bu türden gelişmelere değinilerek farklı fikir ve yaklaşımlardan hangilerinin öne çıktığı ve kavramların ithal sürecini şekillendirdiği üzerinde durulacaktır.

2.4. Dilde Sadeleşme Hareketleri ve Çeviri Politikaları

Osmanlıcanın sadeleştirilmesine yönelik hareketlerin, dönemin bilhassa kavramların aktarımında izlenen çeviri politikalarını da gözler önüne sermesi bakımından önemli olduğu kuşku götürmez. Zira Osmanlı’nın kurtuluşuna yönelik bazı çıkar yolları arayan ve benimseyen söz sahibi kesimlerin ideolojik konumlanışları, sadeleşme hareketlerinden ayrı düşünülemez, dolayısıyla Tanzimat’la birlikte kritik bir gündem maddesi haline gelen “dil sorunu”nu ve bu bağlamda yürütülen tartışmaları etkilerken, farklı alanlarda izlenecek çeviri politikalarının şekillenmesinde de belirleyici olmuştur. Bu etkileme sürecini tam olarak anlayabilmek için öncelikle “dil sorunu” diye söz ettiğimiz meselenin ne olduğunu açmamız gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu kurulduğu zamanlarda konuşulan ve kullanılan Türkçe zaman içerisinde daha ziyade Arapça ve Farsçanın ön plana geçtiği, giderek ağırlaşan

ve belli bir kesimin aktif şekilde kullanabildiği bir dile dönüşmüştür. İslamiyet ortak paydasında birleşiyor olunması ve Arapçanın kutsal kabul edilmesi dini kavramların, dolayısıyla gündelik yaşamı kuşatan kelimelerin dile kolaylıkla girip yerleşebilmesine olanak tanımıştır. Diğer taraftan, inanış ve medeniyet bakımlarından son derece yakın olduğumuz ve böylelikle yoğun bir ilişki içerisinde bulunduğumuz İran'dan da bilhassa edebiyat dizgemizi şekillendirecek ölçüde Farsça kelime ve ifadeler dile aktartılmıştır (Levend, 2010: 12). Hatta bu tür aktarımların salt kelime düzleminde kalmadığını, söz konusu iki dilin dilbilgisel mantığının (örneğin, kelime türetme, çoğul eklerinin kullanımı, sıfat yapan eklerin dile girmesi, vb.), imlasının ve söyleyiş özelliklerinin de dile aktarıldığı görülür. Dolayısıyla, esasen 16. yüzyıl itibarıyla halkın konuştuğu dille, Arapça, Farsça ve Türkçenin bir karışımından oluşmuş ve daha ziyade devlet resmi dili ve üst yönetici sınıfla aydın kesimlerin yazı dili arasında keskin bir ayrım ortaya çıkmaya başlamıştır. Arapça ve Farsçadan alınmış gündelik yaşamda kullanılan kelimelerden bazılarının halkın konuşma diline de yerleştiği söylenebilir, ancak bu kelimeler konuşma dilinde illaki bir dönüşümden geçmiştir. Sözelimi, elbise anlamına gelen **câme** ile yıkayan anlamındaki **şûy** kelimelerinin bir araya getirilmesiyle türetilmiş olan Farsça **câmeşûy** kelimesi⁸, halk dilinde zamanla “çamaşır”a dönüşmüştür. Klasik edebiyat, Farsçanın yoğun etkisi altındayken, halkın konuştuğu dilin izini ise yalnızca halk edebiyatında sürebiliriz (Levend, a.e.: 12).

Yazı diliyle konuşma dili arasındaki bu farklılaşma Tanzimat'ın ilanına kadar kritik ölçekte bir sorun yaratmamıştır. Gelgelelim, Tanzimat'ın ilanı ve dönemin ruhuna uygun olarak değişmeye zorlanan devlet politikası sonucunda bu farklılaşma ciddi bir sorun haline gelmiştir. Zira devletin kurtuluşu bir “Osmanlı milleti” tahayyülü ve kavramsallaştırmasında aranmakta, bunun neticesindeyse tebaanın ortaklaşabileceği bir dile, Osmanlıcaya ihtiyaç ortaya çıkmaktadır. Bu ortak dil Tanzimat reformlarını gerçekleştirebilmekte kritik bir öneme sahiptir; çünkü hedeflenen “ittihad-ı anasır” yaklaşımına göre, bütün unsurların öncelikle reformları, sonra da birbirlerini anlayabilmeleri elzemdir. O güne değin oluşan tablo ise bu yolda kat edilmeyi bekleyen epey yol olduğunu ortaya koyar. Halk, üç dilin birleşmesiyle

⁸ Daha fazla bilgi edinmek için **Kubbealtı Lugati**'nde “câme” maddesine bakılabilir: <http://lugatim.com/s/C%C3%82ME>

oluşmuş Osmanlıca'yı anlamakta güçlük çekmektedir. Halkın büyük bir kısmını oluşturan Müslümanlar konuştukları ve bildikleri dilden iyiden iyiye farklılaştığı için bu zorluğu yaşamaktadır (kaldı ki Müslüman halk dediğimiz de içerisine farklı etnik grupları dahil edebileceğimiz bir toplamdır, yekpare bir bütünden söz edemeyiz), öte taraftan gayrimüslimler ise millet sisteminin yarı-özerk işleyişi sebebiyle kendi dillerinde gündelik yaşamlarını idame ettirebildikleri için bu dili zaten öğrenme ihtiyacı hissetmemiştir. Dolayısıyla, sözü edilen bu dil Tanzimat'ın "eşit tebaa" alt metinli Osmanlı milleti tahayyülünün işletilebilmesinde halka (avâma) ulaşabilmenin önündeki en büyük engellerden biriymi denilebilir. Öncelikle bu dilin bütün tebaa tarafından öğrenilmesi gerekliliği ortaya çıkar, bu doğrultuda eğitimler başlatılır. Osmanlıcanın halkın "anlayabileceği" doğrultuda ve boyutta sadeleştirilmesi sorunu bütün ağırlığını hissettirir. Yazı diliyle konuşma dili arasındaki uçurumu daha somut bir biçimde sunabilmek adına dönemin siyasetçilerinden Ispartalı Hakkı'nın 1909 yılında (aslında daha ileri tarihlerde de bu durumun bir sorun olmayı sürdürdüğünü gözler önüne serer şekilde) öğretmenlere verdiği bir konferansta sarf ettiği sözlere yer vermek istiyoruz:

Söylenilen lisanla yazılan lisan arasında büyük açıklık var. Lûgatler bizim değil, bunların telâffuzu bizim değil, bunları işleten kaideler bizim değil, yazı bizim değil. Ana kucağından mekteb sıralarına düşen, sene sene, sınıf ilerleyen çocuk, zaman geçtikçe bu kayıdlardan daha ziyade sıkılıyor, bu yükün altında daha ziyade eziliyor. Zavallı çocuk bakıyor ki, yer gök, herşey değişmiş. Yerin adı arz olmuş, zemin olmuş. Güneş demiyorlar, şems diyorlar, hurşid diyorlar, mihr diyorlar, âftab diyorlar. Ay demiyorlar kamer diyorlar, mah diyorlar. At diye tanıdığı hayvana on onbeş ad takmışlar, feres, esb, rahş, semend, rehvar, şebdiz, yekran, tevsen, sûtûr, kümeýt, edhem diyorlar. Deniz diye bildiği şey bahr, derya, yem, lücce, kulzüm, muhit ve daha birçok şey olmuş. Bir şeye yalnız bir isim kâfi iken böyle birçok isim takılmasına bir türlü aklı ermiyor. Buradan zihnine bir körlük, bir sarmazlık gelmeğe başlıyor. (Sırâtımüstakim, 1909, c. III, sayı 57; aktaran Levend, 2010: 313 [vurgu bana ait değil])

Anlaşılabileceği üzere, Osmanlıca eğitimi salt konuşma diliyle yoğrulmuş halktan kimseler için son derece kafa karıştırıcı, yorucu ve sonucu da muğlak bir gerçeklik sunmaktadır. Sözelimi, bir kelime için birden fazla karşılığın olması zenginliğin ötesinde bir nitelik olarak, tam tersine benzer noktalarda ortaklaşabilmenin önüne geçen bir yoksulluk doğurabilir. Uçurumu ortadan kaldırma ve bu iki dili

birbirine yaklaştırma, böylelikle halkın anlayabileceği bir Osmanlıca ortaya koyabilme düşüncesi bu dönemde, sadece fikir olarak kalsa bile, yoğun bir biçimde sadeleşme tartışmalarının yürütölmesini sağlamıştır. Başlatılan eğitimler, gayrimüslim milletlerin de okullarda Osmanlıcayı öğrenmelerinin zorunlu hale gelmesi bir bakıma Osmanlı Türkçesinin sadeleştirilmesi yönündeki tartışmaları daha da alevlendirmiştir. Gelgelelim Tanzimat dönemi reformcuları sadeleşmeye yönelik fikirlerini uygulamaya geçirememişlerdir, zira “Osmanlıca”nın neliği, ne ölçüde, nasıl sadeleşebileceği ya da sadeleşmesi gerektiği konusunda da kesin bir ayrıma gidememişlerdir. Sadeleşmeye yönelik tartışmalar ise bu dönem itibariyle giderek artan oranda varlığını sürdürmüştür.

Sadeleşme hareketini savunanların altını çizdiği önemli noktalardan biri bu dili öğrenmek için ömrün büyük bir kısmını bu işe adanmak gerektiği, hatta ne kadar Arapça ve Farsça iyi bilinirse bilinsin Osmanlıcanın yine de çözölmesi zor bir dil olduğudur. Önemli olan halka ulaşmak; halkın anlayabileceği, daha kolay öğrenebileceği ve kullanabileceği bir dille hitap etmektir. Bu nedenle, Arapça ve Farsça dillerinin mantığıyla işleyen kelimeler, edatlar, zarflar dilden atılmalı, uzayıp giden cümlelerden kaçınılmalı, dil sadeleştirilmelidir. Bu düşünceye açılan eğitim kurumlarının, çeşitli ilim kuruluşlarının ve bunların yayımladığı dergilerin yanısıra 1860lar itibariyle yayım hayatına başlayan gazeteler de destek olmuş, haberleri yalın bir dille kaleme alma çabası içerisinde olmuşlardır (bkz. Levend, a.e: 82, 106, 107).

Bu dönemlerde bir yandan, “Osmanlıca”nın Tanzimatçılar tarafından ortaya atılan siyasi bir tanım olduğü, böyle bir dilin olmadığı, Osmanlı milleti olarak bir araya gelebilmek için illa dilin de Osmanlıca olması gerekmediği, milletin kendisi Osmanlı iken dilinin de pekâlâ Türkçe olabileceği dillendirilmiştir. Esasen toplumsal gelişmelerin de etkisiyle Osmanlı milleti vurgusunun Türk milleti ve dili vurgusuna evrileceği bir aşamaya doğru ilerlendiği söylenebilir. 1908 yılına gelindiğinde, “Türk dili ve imlâsını ıslah, gramerini tanzim, terimlerini tespit, kelimeleri toplamak ve bir sözlük meydana getirmek” (Öksüz, 2016: 60) ve benzeri amaçlarla Türk Derneği kurulmuştur; ancak dili sadeleştirirken izleyecekleri yolun belirlenmesi bakımından ortak bir paydada buluşamadıkları gibi, dışarıdan da “tasfiyeci” olarak yaftalanmaları somut bir sonuç elde edememelerine neden olmuştur. Bu dernek içerisinde dilin nasıl

sadeleştirileceği hususunda tam bir fikir birliği olduğu söylenemez, kimisi yazı diliyle konuşma dilini birbirine yaklaştırmayı, bu bağlamda da özellikle Arapça ve Farsça dilbilgisi kurallarından arındırılmış, Türkçenin mantığıyla işleyebilecek bir dil üzerinde dururken, kimileri de dilin yabancı kelimelerden arındırılarak, yerlerine gerektiğinde Doğu Türkçesinden kelimelerin konulması düşüncesindedir. Dilde sadeleşme hareketini fikri tartışmalardan somut düzleme taşımakta daha kararlı ve aktif bir rol oynayan akım ise 1911 yılında Selanik’te Ali Canip, Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp’in başını çektiği Yeni Lisan Hareketi olmuştur. Bu hareket, önceki düşünceler üzerine temellenmektedir ve çıkış noktası esasen dilin halka ulaşılabilir, halkın anlayabileceği sadeliğe ulaşmasını sağlamanın somut yollarını ortaya koyabilmek ve bunu gerçekleştirebilmektir. Bu bağlamda, yeni lisan hareketi temelde üç noktaya odaklanır: Halkın konuşma dili ana kaynak kabul edilir ve kelimelerin bu dilde yerleşmiş versiyonlarının doğruluğu kabul edilir (sözgelimi, bu düşünceye göre “cameşuy” yerine halk arasında yerleşik kullanıma sahip olan “çamaşır” kelimesi doğrudur). Dile yerleşmiş, yaygın bir kullanıma sahip Arapça ve Farsça kelimelerin dilde kalması gerektiğini vurgularlar. Yabancı bir kelimenin dile ithal edilebileceği, önemli olanın söz konusu kelimenin Türkçe dil işleyişine uygun hale getirilerek alınması olduğunu savunurlar. Bu hareketin, daha ziyade siyasi bir çizgide ilerlediği ifade edilebilir, zira bu hareketi başlatan “Yeni Lisan” başlıklı yazısında Ömer Seyfettin “milli bir edebiyat vücuda getirmek için evvelâ millî lisan ister” (aktaran, Levend, 2010: 314) demektedir. Vatanı kurtarabilmenin yolu, yeni bir dil inşa etmekten geçer, ancak bu yeni dil millete has, onun niteliklerini taşıyan ve ortaya koyan bir dil olmalıdır. Ziya Gökalp de ileri bir tarihte bu hareketin zaman içerisinde neye evrildiğine şu sözlerle değinmiştir: “Yeni Lisân cereyanı dallanarak Türkçülük, halka doğruculuk, millî hars ve hareketlerinin doğmasına sebep oldu” (1922; aktaran Öksüz, 2016: 135).

Osmanlı’da herkes bir fikir birliği içerisinde sadeleşme hareketlerini desteklemiyordu, aksine birtakım gerekçelerle bu tür hareketlere karşı çıkan kesimler söz konusuydu. Karşı çıkışları farklı kesimleri ayrı ayrı ele alarak değil ama bir bütün olarak özetlemek gerekirse, şu ana hususlardan bahsedebiliriz: Arapçanın kutsal bir dil olması ve dilde sadeleşmenin İslam medeniyetinden kopma, uzaklaşma anlamına

gelebileceği endişesi, sadeleşme hareketlerinin salt bir tasfiye hareketi olarak değerlendirilmesi ve böyle bir tutumun da toplumu yedi yüzyıl geriye götüreceği kaygısı, dili halkın (**avam**) anlayabileceği seviyeye indirgemenin yanlış olduğu, aksine avamın aydın kesimin (**havas**) dili ve sanatını anlayabileceği bir seviyeye çıkarılması için uğraşılması gerektiği düşüncesi ve son olarak dilin gelişim ve değişim süreçlerine dışarıdan müdahalenin doğru olmadığına, dilin kendi doğal gelişimi içerisinde değişimine inanıyor olmaları. Dolayısıyla, farklı kesimlerden çeşitli seslerin yükseldiği bu süreçler boyunca, dilde bir bakıma karmaşanın hâkim olduğunu söylemek belki de yanlış olmayacaktır. Ancak şunu da kaydetmek gerekir ki, Tanzimat'la birlikte sadeleşmeye yönelik tartışmaların, eğitim kurumlarının ve 1860'lar itibarıyla gazetelerin sade ve anlaşılır bir dille yazmaya özen göstermeye başlamaları, bu yönde geri döndürülemez bir sürecin başladığına da işaret etmektedir.

Bütün bu tartışmalar sürüp giderken, bir taraftan da Batıyla etkileşimin artmasının zaruri kıldığı yoğun bir çeviri trafiği yaşanmaktaydı; dile bilhassa Fransızcadan yeni kavramlar, terimler giriyordu. 1827 yılında tıp okulunun açılmasıyla, eğitimde yararlanılacak kitapların çevirisi ve tıp terimlerinin Türkçede nasıl karşılanacağı ya da Türkçede bir tıp terminolojisi oluşturulması düşüncesi gündeme gelmişti. Bundan başka, sözgelimi daha ileri tarihlerde, hukuk alanında da çeviriler yapılmaktaydı ve elbette bu çeviriler ciddi güçlükler doğuruyordu. Levend (a.e.: 108) bu konuda şunları yazmaktadır:

Mecelle'yi Batıdan hele Fransızcadan çevrilmiş birçok kanunlar ve nizamlar izler. Çevirme işinin, yabancı terimlerin Türkçe karşılıklarını bulmak sorunu ortaya çıkaracağı doğaldı. Gerçekten böyle olmuştur. İlk çevirilerde, başka bilim eserlerinin çevrilmesinde olduğu gibi, birçok yanlışlıklar yapılmış, anlamları yakın olan terimler birbirine karıştırılmış, kimi kelimelerin de tam karşılığı bulunamamıştır. Hukuk terimlerine ait bu devrin en dikkate değer eseri Nazaret Hilmi'nin 1888'de *İslâhat-ı Adliyye* adıyla yayımladığı kitaptır. Yazar Fransızcadan çevirdiği hukuk terimlerinin Türkçe karşılıklarını bulmak için sistemle çalışmış, halk arasında yaşayan kelimelerden ve deyimlerden yararlanmayı bile ihmal etmemiştir.

İlk defa karşılaşılan içerik ve kavrayışlar ile bunları niteleyen terim ve kavramları derinlemesine anlamak, ne ölçüde aktarılacağını kestirmek ve nasıl bir yöntemle çevrileceğine karar vermek gibi işlerin yanında dilin bambaşka kavrayışları

aktarmakta yetersiz kalması sorunu baş göstermiş, bu da görülebileceği üzere, yanlış seçim ve aktarımlara sebebiyet vermiştir. Aslında dönemin dergileri, ansiklopedileri karıştırıldığında, zaman zaman, hatta belki de birçok kez, dilin yetersiz kaldığı durumlarda, kelimelerin doğrudan ithal edildiği gözlemlenir. Benzer bir duruma Osmanlı Türkçesine alınan ilk kelimelerde de rastlarız:

Avrupa ile siyasal ilişkinin başlaması, yabancı kelimelerin yavaş yavaş dilimize girmesine yol açar. İlk alınan kelimenin “statuquo” olduğunu Sait Paşa, *Gazeteci Lisanı* adlı eserinde kaydeder. Bu kayda göre 1789 savaşıdan sonra barış görüşmelerine memur edilerek komisyonda bulunan Kazasker Tatarcık Abdullah Efendi, bu deyimini “Meclis-i vükelâ”da kullanmış ve “reisü’l-küttab”a yazdığı tezkireye de koymuştur. “Statuquo” kelimesinden 50 yıl sonra “politique” ve “diplomatie” kelimeleriyle maliyeye ait “empirant” ve “avance” gibi kelimelerin dilimize girdiğini yine aynı eser kaydetmektedir (a.e.: 72).

İthal edilen ilk kelime 18. yüzyılın sonlarına aittir, bundan elli yıl sonra diye ifade edilen yıllar ise aslında Tanzimat reformlarının ilan edildiği yıla denk düşer. Tanzimat sonrası etkileşimin her zamankine kıyasla çok daha artmış olmasıyla kelime ithallerinin ardı arkasının kesilmediğini söylemek mümkündür. Gelgelelim, bu yeni kelime ve kavramlara Osmanlı Türkçesinde karşılık bulmaya ya da türetmeye yönelik geliştirilmiş ve net bir çeviri politikasının varlığından söz etmek güç görünmektedir, zira dilin sadeleşmesine ilişkin tartışmalarda farklı seslerin yükselmiş olması ve dilde yaşanan değişimlerin çeviri kararlarını da etkilediği açıktır. Hatta sadeleşme hareketlerinde yaşanan kararsızlıklar ya da kafa karışıklıklarının benzeri çeviri kararlarında da gözlemlenir. Sözgelimi, 1875 yılında **İstikbal** gazetesinde yayımlanan “Hâtıra” isimli yazı bu duruma güzel bir örnek teşkil eder:

Kitab yazmakla meşgul olan kesianın ıstılâhat-ı fenniyyede müttahid bulunamamaları ve meselâ uzv-ı basar olan gözün kısm-ı haricisinin ön tarafını ihata eden ve şeffaf olan zara müellifin birisi “tabaka-i karniyye-i şeffafe” ismini verdiği halde, uzv-ı basar hakkında ma’lûmat veren diğer bir muharririn, mezkûr zara “karniyyetü’l-ayn” ve diğer biri dahi bu iki ta’birden hiçbirini kullanmıyarak, gışa-yı mezkûra “göz akı” diyerek geçivermesi, herhalde talib-i tahsil olan kimselerin taglit-i ezhanını mucib olur. (...) Bundan başka terceme olunan kitapların ba’zılarında, birçok lûgaat-ı fenniyye, me’ hazinde olduğu gibi terceme olunmaksızın yazıldığı görülüyor. Biraz munsifane düşünülecek olursa bu gibi birçok ecnebi lûgaatının lisan-ı Osmanîye ithal edilmesi, herhalde şive vü letafetinin gaib olmasına ve kavaid-i lisanın çığırdan çıkmasına bâdî olacağı kolaylıkla görülür. (aktaran Levend; 2010: 111 [vurgu bana ait değil])

Yazıda bilimsel metin üreticilerinin terimlerin kullanımında fikir birliği içerisinde olmayışlarından yakınılmaktadır. Örnek olarak sunulan tıp terimini, üç farklı kişi üç farklı şekilde Osmanlı Türkçesine aktarmış ve kullanmaktadır. İlk ikisi benzer bir düşünceyle yola çıkıp terimi Arapça sözcüklerle ifade etmişken, sonuncusu anlam bakımından tam da karşılamayan Türkçe bir karşılık bulmuştur. Yazar bir de “terceme olunmaksızın” kullanılan terimlerden yakınlık bulmuştu. Yazar bir de eyleminin son bulması gerektiğinden, aksi takdirde dilin güzelliğinin yitirileceğinden dem vuruyor. Buna benzer bir başka örnek Osmanlı’nın son dönemlerinde dile giren sözcüklere, sözelimi “kongre” sözcüğüne, karşılık bulma arayışlarıyla ilgili ileri sürülen görüşlerde karşımıza çıkar. Sadeleşme hareketinin önemli isimlerinden Necip Âsım sözcüklere Arapçadan karşılık türetme eğiliminin bir gereklilik olarak düşünülmesine karşı çıkmakta ve önemli olanın hangi dilden alındığı değil de, Türkçe dil kurallarına uygunluğu olduğunun altını çizerek şöyle yazmaktadır: “Meselâ “kongre” sözü cümlenin bildiği bir kelimedir. Bunun yerine “mü’temer” kelimesini sokuşturmakta bir ma’nâ tasavvur edemiyoruz” (1896; aktaran Levend, 2010: 276). Dönemin önemli gazetelerinden **İkdam** da bu konuda görüşünü belirtir: “Kongre” yerine şimdiye kadar işitmediğimiz “mü’temer”i kullanacağımıza “kurultay” diyebiliriz. Bu kelime vaktiyle Selçuklular ve Osmanlılar arasında bu ma’nâda kullanılmıştır” (Levend, a.e.: 276-77). Hatta sınır ötesine uzanarak, Avrupa’da Türk dili üzerine çalışmalar yürüten araştırmacıların da bu tartışmalara dahil olduğunu görürüz. Sözelimi Barbier de Meynard Osmanlıcaya yakın zamanda çok sayıda yabancı kelimenin girdiğini belirtip bu kelimelerin Arapçadaki seyri takip edebileceği önerisinde bulunarak, örneğin Suriye ve Mısır’da benimsenmiş olan “müt’emer” ile kongre sözcüğünün karşılanabileceğini dile getirir (Levend, a.e: 277). Bu iki örnek bağlamında, terim ve kavramların aktarım işinin önemi ve nasıl olması gerektiğine dair fikirlerin yoğun biçimde tartışılmaya başlandığını görmekteyiz. Hatta, her ne kadar katılım gösterilmemişse de, 1910 yılında **İctihad** dergisi farklı alanlardan terim ve kavramların Türkçede nasıl karşılanabileceğine ilişkin okurlarından önerilerin beklendiği bir soruşturma yayımlamış, bu soruşturmada “concret, abstrait, subjectif, induction, deduction” ve benzeri kelimeler sıralanmıştır (Levend, a.e: 357-58). Yine bu iki örnek, çeviri kararlarında bir çeşitliliğin mevzu bahis olduğunu, terim ve kavramların ithalinde üç yol izlendiğini gözler önüne sermektedir. Bu yollar Levend’in

de dile getirdiği şekliyle şöyledir: “a) Latince terimleri olduğu gibi almak. b) Arapçaya baş vurmak. Orada bulunmazsa üretme yolu ile Arapça köklerden yeni kelimeler uydurmak. c) Yeni terimlere Türkçe karşılık bulmak” (a.e.: 73). Ne var ki, esas itibariyle dönemin çeviri normu, o güne değin hem dil kullanım alışkanlığı bakımından, hem de ilim dili olması gibi sebeplerle genel eğilim olarak Arapçaya başvurmak, Arapçadan kelimeler türetmek yönündedir. Dolayısıyla, sözü edilen yollardan ikincisini, özellikle terim ve kavramların aktarımında dönemin baskın çeviri yöntemi olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı’nın son dönemlerinde yeni ve milli bir dil oluşturma’nın gerekliliği daha kesin bir dille ortaya koyup bunun nasıl başarılabileceğine dair bir yol haritası çizen yeni lisan hareketinin, uygulama bakımından dilde sadeleşme hareketlerine bir damga vurmuş olmasının yanında kelime ithalleriyle ilgili benimsenen ya da benimsenecek stratejiler için de görece daha net bir çerçeve sunması bu çalışma kapsamında irdelediğimiz kavramların ithali ve Cumhuriyet dönemi dil ve kavram çevirilerine yönelik politikaları anlamlandırabilmekte yol gösterici olabilir. Sözü edilen yeni lisan her şeyden önce konuşma diliyle yazı dilini birleştirecektir, bu doğrultuda ise dile yerleşmiş ve klişeleşmiş olan Arapça ve Farsça sözcük ve ifadelerle dokunulmayacak, fakat Arapça ve Farsçadan alınmış ekler, edatlar, çeşitli dilbilgisi kuralları dilden atılacaktır ve esas olarak İstanbul Türkçesi temel alınacaktır. Bu hareketin temel esaslarını Gökâlp’in daha somut dile döktüğü **Türkçülüğün Esasları** eserinden de somutlayabiliriz. Her şeyden önce, halkın konuştuğu dilin kendi doğalında gelişmiş, gereksiz fazlalıkları bünyesinde bulundurmayan ve son derece işler durumda bir mantıkla kendi kendini işleten bir dil olduğunu vurgulayarak, edebiyatçıların ve aydın kesimin diline kıyasla başvuru kaynağının neden bu dil olması gerektiğini anlatıyor. Sözelimi, bu dilin de Arapça ve Farsçadan sözcükler almış olduğunu, ancak şayet aynı anlamda başka bir sözcüğün bu dil içerisinde tutunamadığını (sözelimi, “hasta” sözcüğünün önceden kullanılan “sayru” sözcüğünü unutturduğunu söylüyor), diyelim ki bu sözcükler arasında nüans varsa şayet dilde onların da bir yeri olduğunu belirtiyor (burada ise “siyâh” ve “beyaz” sözcükleri alındığında, başka bir bağlama taşınarak “kara” ve “ak” sözcüklerinin de kullanılmaya devam ettiğini dile getiriyor). Hatta halkın aldığı sözcükleri hem anlam olarak

değişikliğe uğrattığı hem de sesletime, kendi söyleyişlerine uydurduğu görülür. Gökalp “hasta” sözcüğünün Farsçada “biri tarafından yaralanmış” anlamına geldiğini ve özgün dilde “haste” olduğunu belirtir. Bu türden değiştirmeler edebiyatçılar ya da aydınlar için bu kabul edilebilir bir şey değildir, her zaman özgün hale dönmek ve onu kullanmak gerekir. Gökalp’in bu tavra itirazları çok nettir: 1) Halk bilinçsizce “dili, her sözcüğü, görevi belirli bir organ niteliğinde olan gerçek bir organizma biçiminde koruyor”, 2) Edebiyatçı ve aydınlar her bir anlam için en az üç farklı dilden sözcük kullanarak dili ağırlaştırmaktan öteye geçemiyor (1923: 157-161) Gökalp ayrıca “taşılma” olduğunu belirttiği “gözü”, “sayru”, “baskıç” gibi eski Türkçe sözcüklere dilde yeniden bir yer açmaya çalışmanın faydasızlığından ve dili sadeleştirmek ve işlevsel kılmaktan ziyade başka bir yapma dile sürükleyeceğini ileri sürerek, bu düşünceye de karşıdır (a.e: 166).

Yeni lisan hareketi dönemin yoğun terim ve kavram aktarımlarına ilişkin neler söylemektedir? Ömer Seyfettin terimler hususunda şunları yazar: “Yeni lisan ilim lisanına da te’sir edeceği için artık ıstılâhlar ve umumiyyetle yeni ta’birler ya Arabcanın, Acemcenin basit lâfızlarından, yahud Türkçe terkiplerden teşkil olunacaktır. “Hikmet-i bedâyi” yerine “bedâat”, “ilm-i menâfi’ü’l-azâya mensub” yerine “garîzî”, “şimendifer” yerine “demiryol” kullanılacaktır” (aktaran Levend, a.e: 315). Bu ifade terim yapma bakımından önceliğin yine Arapça ve Farsçaya verildiğini, ancak ağır, süslü ve tamlamalardan oluşan uzun anlatımlardan uzak bir sadeliğin amaçlandığı görülür, keza sunduğu örnekler de buna işaret eder. Ziya Gökalp de benzer bir düşünce içerisinde ve halkın konuştuğu dilin temel başvuru kaynağı olarak alınması gerektiği kanaatindedir. Düşüncelerini, biraz daha ileri bir tarihte, “Türkleşmek, İslamlaşmak ve muasırlaşmak” olmak üzere üç ana husus etrafında şekillendirerek konuşma diline ait sözcük ve ifadelerin Türkçeden, terim ve kavramların İslam ümmetinin ortaklaşabileceği şekilde Arapça, kısmen Farsça veya Türkçeden (hatta bu işle ilgilenebilecek kurumların kurulabileceğini), teknik bağlamdaki uluslararası sözcük ve ifadelerin ise doğrudan alınarak dilde kullanılabileceğini ifade eder. Bu düşüncesini özlü bir biçimde şöyle dile getirir: “Yeni kavramlar çağın, terimler ümmetin, konuşma dili kelimeleri milletin konuşmasıdır. Türkçe, içtimaî vicdanımızın bu üç safhasına bütünüyle uygun hassas bir ayna

olmadıkça kuruluşunu tamamlamış ve mükemmelleşmiş bir dil sayılamaz” (1918/2010: 22).

Gökalp (a.e.: 19) Batı devletleriyle etkileşimin artması neticesinde, dilin Almanca, Fransızca, İngilizce gibi dillerden sözcük alırken başvurduğu yollara da değinerek, karşılık türetmede bir bakıma yetkin olunduğunu ve ileride bütün kavramlara dair bu dilde de bir karşılığın türetilmiş olacağı inancını paylaşıyor:

Dilimiz gelişmiş dillerle karşılaştıkça sanki kelime kelime olacak şekilde onların taklidini yapıyor. Bazen *hurdebîn* (mikroskop), *durbîn* (teleskop), *şaheser* (chef d’Oevre), *mefkûre* (ideal) kelimelerinde olduğu gibi kelimenin yapısına uygun taklitler yapıyor. Bazı kere de *tayyâre* (aéroplan), *tekâmül* (évolution), *meşrutiyet* (constitution), *bediîyât* (estetik) tabirlerinde olduğu gibi manevî taklitler üretiyor. Dilimizin bu görülen yönelimi bize şunu gösteriyor: Bir zaman gelecek ki, Türkçemiz Fransız, İngiliz, Alman dillerindeki bütün kelimelerin karşılıklarına sahip olacaktır.

Burada izlenen çeviri stratejilerinden örnek verirken, ya kelimesi kelimesine çeviriyi (öyküntü yoluyla çeviri) ya da anlama odaklanarak, anlamı aktarmaya çabalayarak yapılan kavram çevirilerinden söz ediyor. İlk göze çarpan örneklerin hepsinin Arapçadan türetilmiş olduğudur. Hatta örneklediği kavramlardan “mefkure” bizzat Gökalp’in “fikir” sözcüğünden türettiği bir sözcüktür ve dile yerleşerek bir süre farklı kimselerce benimsenip kullanılmıştır. Dönemin çeviri normlarını, dil bakımından alışkanlıklarını ve Gökalp’in bireysel eğilimlerini göz önünde bulundurduğumuzda, kavramlara karşılık bulmada Arapçaya öncelik vermesinde bir tuhaflık göremeyiz. Keza kavramlara karşılıklar bulurken, yeni lisan hareketinde dile getirdiği hususları gözardı etmeyecek, başka deyişle dile yeni dilbilgisi kuralları getirmeyecek ve sadeliği temel alacak bir yaklaşım izlediği görülür. Diğer taraftan, kurtuluşu getireceğine inandığı ideolojik görüşünün yapıtaşlarını oluşturan kavramsallaştırmaları başta olmak üzere, kavram karşılıklarını derinlemesine irdeleyerek bulmakta ve gerekçelendirmektedir. Sözgelimi, “mefkure” kavramıyla ilgili şöyle bir açıklama yapar: “Ülküye hayal, gaye, emel, dilek diyenler var. ... ülkü, bir millet tarafından mazide büyük bir buhran zamanında gerçekten yaşanmış ruhî bir hâl, zihnî bir mevcudiyettir; ne yaşanmamış bir hayal, ne de gelecekte yaşanacak bir gayedir. Ülkü hâlin terbiyecisi ve geleceğin yaratıcısı olmakla beraber geçmişin bir

hakikatidir. Milletin geçmişinden gelip, onu geleceğine doğru iten fikrî bir hamlesidir. O halde “idée”den türeyen “ideal” gibi, “fikir”den türeyen “mefkûre”yi (ülkü) bu manada kullanmak daha yerindedir” (1918/2010: 52). Buradakine benzer şekilde, “hars” ve “medeniyet”, “şeniyet” ve benzeri kavramsallaştırmaları da kendi ideolojik görüşü çerçevesinde belli bir bağlama oturttuğu ve özgün dildeki anlam alanlarının irdelenerek erek dil gerçekliğinde işlevsel hale getirilmesiyle ortaya çıkmıştır. 1923 yılına gelindiğindeyse, kavramlara karşılık bulma işinde ana hatlarıyla benzer bir düşünceyi savunur, sadece artık önceliğin Türkçede olduğunu fark ederiz. Gökalp’in dönemin önemli bir ideologu olarak çeviriye yüklediği önem ve çeviri işinde nasıl bir yol izleneceğine dair son düşüncelerine yer vermek dönemin ruhunu kısmen de olsa anlamlandırmamıza yardımcı olabilir:

Bir ulus hangi uygarlık topluluğuna, hangi uluslararasılığa bağlıysa, onun bütün bilimsel kavramlarını, felsefî görüşlerini, yazınsal hayâllerini ve şiirsel duygularını anlatabilecek özel sözcüklere sahip olması da gereklidir. Türkler, şimdi Avrupa uygarlığına kesin olarak girmeye kararlı olduklarından, Avrupa’da kullanılan bütün kavramları ve anlamları anlatabilecek yeni sözcüklere gereksinme duymaktadırlar. Bu sözcüklerin dilimizde oluşması için ne yapmalı? Bunun için en verimli yol, Avrupa dillerinde yazılmış olan bütün yazınsal başyapıtlarla bilim ve felsefeyle ilgili monografilerin yeni Türkçe’ye birinci derecedeki üslupçular eliyle, büyük bir özenle çevrilmesidir. Bu çevirilerle birlikte, yeni Türkçe’ye bir çok sözcükler ve anlatım yolları girdikten başka, bir çok dil incelikleri ve akıcılıkları, dilbilgisi öğeleri, sözdizimi olanakları, duygusal ve gizemli anlamları anlatacak yeni yetenekler de girecektir. ... Çeviri sırasında ülkemiz için büsbütün yeni olan bir çok kavramlara ve anlamlara rastlanacağından, bunlar için karşılıklar bulmak gerekecek; bunun için ne yapmalı? ... ilkin halk diline başvurmamız gerekir. Bu araca başvurduktan sonra da, (karşılığını) bulamadığımız yeni anlamlar kalırsa, o zaman Türkçe ekler, çekim ve türetim yolları ve tamlama kurallarıyla yeni sözcükler yaratılmasına çalışmalıyız. Bu araç da yetmezse, o zaman zorunlu olarak Arapça ve Acemce’ye başvurarak, bunlardan yeni sözcükler alırsak; ancak şu şartla ki, alacağımız sözcükler tamlama biçiminde bulunmamalı; tek sözcük durumunda olmalıdır: Örneğin, daha önce “ilm-i menâfiü’l’âza” denilen fizyolojiye, şimdi tek sözcükle “garîziyyat” deniliyor. ... Bununla birlikte, kimi yabancı sözcükleri olduğu gibi kabul etmemiz de gerekir. Bunlar da iki bölümdür: Birinci bölümü, bir ulusa ya da bir döneme ya da bir mesleğe özgü özel olguları anlatan sözcüklerdir ki, bunlar hiçbir dile çevrilmemiş, bütün dillerce olduğu gibi kabul edilmiştir. “Feodalizm”, “şövalyelik”, “rönesans”, “reform”, “jakobenlik”, “sosyalizm”, “bolşeviklik”, “aristokrat”, “diplomat”, “tiyatro”, “roman”, “klâsik”, “romantik”, “dekaden”, vb... İkinci bölümü, sanayi uygulamalarıyla ilgili her türlü araç gereç, makine, eşya adlarıdır. Bunlar çoğunlukla doğrudan doğruya halk tarafından alınır ve bunlar da başka uluslarca olduğu gibi kabul edilmiş; çevrilmelerine çalışılmamıştır: “Vapur”, “şimendöfer”, “telgraf”, “telefon”, “tramvay”, “gramofon” ve benzeri gibi (1923: 178-180).

2.5. Sonuç Değerlendirmesi

Bu bölüm, çalışmanın inceleme parametreleri olan kavramların hangi toplumsal ve tarihsel bağlam içerisinde ithal edildiğini anlamak üzere Osmanlı'da kritik değişimlerin miladı olarak kabul edilen Tanzimat Fermanı itibariyle yaşananları toplumsal olaylar, kavramların uğradığı değişim, dönemin dil ve çeviri politikaları ekseninde tartışmaktadır. Koselleck'in Batı Avrupa tarihinde modernleşmenin doğurduğu kavramsal dönüşümü anlatmakta başvurduğu kavram **Sattelzeit**'in aşamalarının Osmanlı'nın Tanzimat sonrası bu son döneminde adım adım gerçekleştiği ileri sürülebilir. Bunun belki de en çarpıcı örneğini din, mezhep anlamına gelen ve hatta bir idari sisteme gönderme yapan **millet** kavramının bu dönemde dini anlamlarından sıyrılmaya ve “**nation**” sözcüğünün karşılığı olarak başka bir anlam ifade etmeye başlamasında görürüz. Bir kesim için eski anlamını korumayı sürdürürken, sözcüğü İttihat ve Terakki için ikinci anlamı kullanımdadır. Dönemin özellikle siyasi dili Lewis'in de (1998: 9) ortaya koyduğu gibi, Batının tarihsel deneyimlerinin birer ürünü olan kavramları anlam olarak taklit eden ödünç kelimeler ya da türetilen yeni sözcüklerden oluşuyor, diğer taraftan da eski kavramlar yeni anlamlar yükleniyordu. Böylelikle ortaya bir “çifte mefkure” (çifte ülkü) çıkmaktaydı.

Kavramlarda yaşanan söz konusu değişimler yoğun bir çeviri faaliyeti ve dilde sadeleşme hareketleriyle birlikte ilerlemektedir. Dil politikalarına Osmanlıcanın sadeleşmesine yönelik tartışmalar damga vurmuştur. Bir kesim kutsal dil Arapçayla ve Arap ile Fars kültürüyle kurulan bağın kaybolması endişesi ya da dilin kendi doğal işleyişine bırakılması düşüncesiyle sadeleşmeye gerek olmadığını söylerken, bir kesim bilhassa Tanzimat yeniliklerinin ve toplumsal gelişmelerin bir gereği olarak sadeleşmeden yanadır. Hatta sadeleşmeden yana olanları da ikiye ayırarak, bir kesimin son derece radikal bir bakışla dildeki bütün Arapça ve Farsça kelime ve ifadeleri atarak bir tür dilde arınma arzusu içinde olduğu açıktır. Bu tartışmalarda daha ziyade halihazırdaki Osmanlıca ile sadeleştirilmiş bir Osmanlıcanın (aslında Türkçenin) kullanımına dair karşıt fikirlere denk geliriz. Bir uçta da arınma yanlısı olanların fikirleri yankılanır ancak bunun çok büyük bir dirençle karşılaştığını söyleyebiliriz. Sadeleştirilmiş bir Osmanlıca ya da Türkçe Osmanlı'nın son on yılında iyiden iyiye

kendini göstermeye başlamıştır. Buna göre, esas referans noktası halkın konuştuğu Türkçe olacaktır ve dil Türkçenin dilbilgisel mantığına göre işleyecektir. Bir sözcük ya da kavramın karşılığı önce halkın konuştuğu dilde aranacak, eğer yoksa Türkçe dil mantığına göre bir kelime türetilecek, bu da olmuyorsa Arapça ya da Farsçaya başvurulacaktı. Bu Yeni Lisan hareketinin ve Ziya Gökalp'in düşüncelerinin geldiği son noktadır. Ancak bu dönemde bile, Gökalp da dahil olmak üzere, çeviri politikasında genel eğilim sözcüklerin Arapçadan yapılması yönündedir. Aslında çevirilerde doğrudan aktarımların yanısıra dildeki sadeleşme tartışmalarına paralel bir şekilde Arapça ya da Farsçadan (Arapça dil mantığına ve imlasına göre yapılmış olanlar veya imlası ve ekleri Türkçe dil mantığına uydurulmuş olanlar) ya da öz Türkçeden seçimlere gidilmektedir. Bu bağlamda dönemin tutarlı ya da istikrarlı bir tutum benimsediğini öne sürmek güçtür, aksine farklı ideolojilerin yaklaşımları daha ziyade kaotik bir görünüm sergilemektedir. Yine de, bütün bu farklı yönelim ve görüşlerden ağır basanı ve öne çıkanı, terim ve kavramların ithalinde geleneksel bir yol olarak Arapçaya başvurulması olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ETNİK GRUP VE AZINLIK KAVRAMLARININ İTHALİ: “KAVİM” VE “EKALLİYET”

Çevirilerin bir kültür dizgesinden diğerine göç ederken, hem erek kültür dizgesinin tarihi gerçekliğini gösterme, hem de söz konusu dizgeyi biçimlendirme olmak üzere ikili bir işlev taşıdığını belirtmiştik (bkz. Hermans, 1999; Susam-Sarajeva, 2002). Bu doğrultuda, çalışmanın ikinci bölümünde kavramların gösterdiği ve biçimlendirdiği dizgeyi bütün açıklığıyla gözler önüne serebilmek için ve oluşturulan ya da oluşturulmak istenen kültür repertuvarında bu iki kavram özelinde dışarıdan alım süreçlerini kavrayabilmek amacıyla öncelikle henüz bu kavramların fiili olarak kullanıma girmediği dönemlere ve dilde yaygın olarak kullanılan ilişkili kavramlara odaklanmış ve yaşanan büyük ölçekli dönüşümü konu etmiştik. Bu bölümde ise çalışmanın inceleme parametrelerini oluşturan “azınlık” ve “etnik grup” kavramlarının Türkçe yazına nasıl ve hangi çeviri aktörlerince aktarıldığının ayrıntıları paylaşmaya çalışılacaktır. Her ne kadar düşünsel arka plan olarak azınlık kavramının tarihi daha eskilere uzansa da, söz konusu kavramların her ikisi de Osmanlı’nın son dönemlerinde çeviri yoluyla fiili olarak dile girmiştir. Her iki kavram da dönemin mevcut koşulları düşünüldüğünde, toplumsal yapıya ve idari, siyasi ve dini perspektife yabancı kavramlardır. O halde bu kavramlara neden ve nasıl bir değişim sonrasında ihtiyaç duyulmuştur ya da ihtiyaç yaratılmıştır? Çeviriler içeriden bir taleple ya da dışarıdan gelen bir müdahale ile daima bir kültürel boşluğu doldurmak üzere gerçekleştiriliyor ise, bu iki kavram hangi kültürel boşluğu doldurmak üzere erek kültür dizgesinde dolaşıma sokulmuştur? Daha da önemlisi bu kavramların ithalinde hangi çeviri stratejileri benimsenmiştir? Bu bölümde, kavramların ayrı başlıklar altında hem Batıda başlangıçtaki tarihsel gelişimlerine kronolojik olarak yer vermeye hem de Osmanlı ile Türkiye bağlamında çeviri süreçleri ve oturdukları çerçeve gösterilmeye çalışılacaktır.

3.1. Kavim Kavramı

“Kavim” kavramı kökleri çok eski zamanlara uzanan bir sözcüktür. Ferit Devellioğlu’nun **Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat**’ında “insan topluluğu”

olarak; Mehmet Kanar'ın **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**'nde ise “insan topluluğu, toplum, kendisine peygamber gönderilen topluluk, halk, cemaat” anlamlarıyla tanımlanır. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**'nde ise kavim maddesini kaleme alan Recep Şentürk şöyle yazmaktadır:

Kur'ân-ı Kerîm'de kavim genellikle “topluluk” mânasında 383 yerde ve tekil olarak geçmektedir. Bu âyetlerde aklını kullanan, bilen, Allah'ı seven ve Allah tarafından sevilen, düşünüp ibret alan, iyi ameller işleyen, iman eden, şükreden, söz dinleyen, adaletli davranan kavimler yanında bunların zıddı özelliklere sahip olanlardan da söz edilir.

Dolayısıyla, alıntıda görüldüğü üzere, kavram uzunca bir müddet dini çerçevede “kendilerine peygamber gönderilen” en küçük insan topluluğu zümresi anlamına gelmektedir. Bu anlam Osmanlı'nın son dönemlerinde giderek keskinleşen oranda siyasi bir içerik kazanmıştır. Buna dair belki de ilk örnekleri Şemseddin Sami'nin yazılarında görmek mümkündür, gelgelelim kavramın sistematik bir biçimde ithalinin Ziya Gökalp tarafından gerçekleştirildiği ileri sürülebilir. İthalden kastedilen, Fransızcada gelişim gösteren bir anlayışın yansıması olarak “**ethne**” (**ethnie**) kavramının Osmanlı'ya “kavim” olarak aktarımı ve bu sebeple kavim kavramında yaşanan anlamsal kayma ve genişlemedir. Söz konusu ithali anlamlandırabilmek için, bir sonraki başlıkta hem “**ethne**” kavramının hem de “kavim” kavramının tarihsel gelişimine dair detaylara yer verilecektir.

3.1.1. Kavrama Dair Ön Açıklamalar

“**Ethne**” ya da “**ethnie**” sözcüğünün (“**ethnic group**” buradan türetilmiştir) etimolojik kökenine bakıldığında antik Yunan'a kadar uzanan bir tarihselliği içinde barındırdığı görülür. Bu sözcük, esas itibarıyla pek çok kaynakta “halk” anlamına geldiği belirtilen “**ethnos**” sözcüğünden türetilmiştir. “**Ethnos**” sözcüğünün en erken kullanımı Homeros'a aittir ve bu kullanım “hem hayvanlar hem de savaşçılardan münferit ve belirleyici nitelikleri bulunmayan geniş grupları” tasvir etmektedir. Sözcük dönemin ileri gelenlerinin metinlerinde vahşi hayvanları nitelemenin yanı sıra Yunan toplumsal hayatının yaşadıkları mekân ya da yaşayış şekilleri itibarıyla bir şekilde dışında kalan insanlar için de kullanılır. Aristoteles ise bu sözcüğe ‘Helen’lerin

karşısında konumlandığı yabancı veya barbar halkları tanımlamak için başvurur. Ana hatlarıyla bakıldığında, Yunanlılar kendilerine atıfla **genos** kavramını kullanırlarken, **ethnos** kavramı ‘öteki’yle ilişkilidir daima. Kavramın salt dinî bir içerik kazanarak anlamsal olarak değişikliğe uğraması ise Hristiyanlığın kabulü ve Yeni Ahit çevirisiyle gerçekleşir. Bu çeviride Hristiyan olmayan ya da Yahudi olmayan anlamındaki İbranice sözcük “goyim” **ethnos** ile karşılanmıştır. Ethnos sözcüğünden türetilen **ethnikos** ise “anlaşılmayan diller konuşan, uygarlığa ihtiyaç duyan, anlam, düzen ve nezaketin ötesinde bir yaşam süren barbarlar anlamına gelen **barbaros** sözcüğüyle ahlaki, toplumsal ve dilsel içeriği bakımından neredeyse eş anlamlıdır” (Tonkin, McDonald & Chapman, 1996: 19-20).

Orta Çağ boyunca okuma yazmayı biçimlendiren Kutsal Kitap’ın Latince çevirisi **Vulgata**’da ise **ethnos** kavramı ve ilişkili sözcüklere rastlanmamakta, onun yerine onu takip eden bir kavram olarak Yunanca **gentilis**, İngilizce **gentile** sözcüğü kullanılmaktadır. Reform hareketleri ve Kutsal Kitap’ın İngilizceye aktarılması sonrasında, karşımıza çıkan kavram ise “ethnic” değil de, “gentile”dir (a.e.: 20). Duško Sekulić (2008: 456) **Encyclopedia of Race, Ethnicity and Society** başlıklı kaynakta “etnik grup” maddesinde benzer şekilde “ethnikos” (Latincesi **ethnicus**) kavramının “pagan, kafır ya da dönemin egemen dini inanışını paylaşmayan ötekileri” ifade etmede başvurulduğunu belirtir. Yine bu ansiklopediye göre sözcüğün aynı anlama gelecek şekilde, ne Hristiyan ne Yahudi olan kimselerden söz edilirken, 15. Yüzyıl İngiltere’inde de kullanıldığına yer verilir. 20. Yüzyıla gelindiğindeyse sözcüğün anlamı değişikliğe uğrayarak, antik Yunan’daki anlamsal alanıyla benzerlik kazanır; başka deyişle “etnik” sözcüğü “biz” kavramsallaştırmasının dışında kalan ötekileri nitelemeye başlar yeniden. Richard Schermerhorn (1996: 17) “etnik grup” kavramını ana hatlarıyla şu şekilde tanımlar: Daimî olarak daha geniş bir toplumun içerisinde yer aldıkları düşünülen etnik gruplar, “hakiki veyahut farazi ortak bir ata, paylaşılan tarihi bir geçmişe dair oluşan hafıza ve bir ya da daha fazla sembolik öge” (akrabalık ilişkileri, fiziksel özellikler, dini inanç, dil, vb.) ile nitelendirilir. Bu tanıma göre, ortak bir soydan gelinmese de, böyle bir inanca sahip olmak yeterlidir, bununla birlikte ortak yaşanmışlıklar ve bu yaşanmışlıkların temsilini üstlenen somut öğelerin varlığına ihtiyaç vardır. Bu tanımlamada “öteki”ne açıkça gönderme yapan bir yan

bulunmamaktadır, aksine bu tanım sözü geçen niteliklere sahip her türlü gruba atıfla kullanılabilir.

Diğer taraftan, “kavim” kavramı ise daha önce de belirtildiği üzere “peygamber gönderilen insan topluluğu” anlamını belli bir döneme kadar korumuştur. Bu bakımdan “insan topluluğu, halk” anlamlarıyla “**ethnie**” ile benzerlik taşıdığı söylenebilir, ancak temel farklılaşma “**ethnie**” toplumdaki ötekini (kimi zaman dinsiz ötekini) tanımlamada başvurulmuş bir ifade olmuştur daha ziyade, “kavim”de ise böyle bir vurgu ya da gönderme bulunmaz. Osmanlı’nın son dönemlerinde kavramın içerdiği anlam için dönemin önemli bir figürü olan Şemsettin Sami’nin **Kamus-i Türki**’sindeki tanıma bakabiliriz:

Kavim (cem’i: akvâm). 1. Cemaat-ı beşeriye [insan topluluğu], beynlerinde [aralarında] münasebet olup bir heyet teşkil eden insanlar, küçük ümmet veya bir büyük ümmetin bir şubesi: *Kürt kavmi; Çerkes kavmi; Türküman kavmi; akvâm-ı Arap, kavm-i Âd; kavm-i Semûd, kavm u kabile: Afrika-yı cenûbî akvâm-ı vahşiyesi*. 2. Bir peygamberin ba’s buyurulduğu [gönderildiği] cemaat: *kavm-i Nuh; kavm-i Lût*” (s. 1113) (aktaran Kara, 2018: 196).

İlk tanımda “aralarında bir bağ bulunan” ümmetten daha küçük bir topluluğa göndermeyle kullanımına değinilmektedir, ancak ne türde bir bağın bulunduğu ilişkin açık ve sınırları çizilmiş bir ifadeye yer verilmemektedir. Kavrama Osmanlı’nın son dönemlerinde sıklıkla başvurulmasının temel nedeninin öncesinde toplumsal ayrımın milletler üzerinden yapıldığı, ancak bu süreçte millet kavramının bütün tebaayı kapsayacak şekilde genişlemesiyle, imparatorluktaki en küçük insan topluluğunu imleyen “kavim” kavramının çok daha işlevsel bir boyut kazanması olduğu ileri sürülebilir. Sözelimi, padişahın **Kanun-i Esasi**’yi onayladığı fermanında “... heyetimizi terkip eden akvamı muhtelifenin bir heyeti içtimaiye medeniyeye lâayık olan hak ve menfaat ki cümlesinin nimet hürriyet ve adalet müsavattan bilâistisna müstefil olmalarıdır” [... toplumumuzu oluşturan çeşitli kavimlerin bütününe medeni toplumlara layık özgürlük, adalet ve eşitlik haklarından istisnasız olarak faydalanmalarıdır] (İnalcık, 2006: 31) denilmektedir. Ya da 1879 yılında **Tercüman-ı Hakikat** gazetesindeki bir yazıda “Kanun-i Esasi’de akvam ve ecnas-ı Osmaniye’den

[Osmanlıdaki kavim ve cinslerin⁹] her birinin kendi lisanını yazıp okumakta serbest olduklarını beyan ediyor” (Bilmez, 2009: 79) şeklinde bir cümle geçmektedir. Kavramın dini içeriğinin yanında, siyasi bir içerik kazanmaya başladığına ilişkin ilk görünümünün de bu dönemde görünür olduğunu söylemek mümkündür. Buna Şemsettin Sami’nin (bir yanıyla Osmanlıcılığı bir üst kimlik olarak savunup diğer taraftan da hem Arnavutluğun hem de Türklüğün gelişmesi yönünde ilk adımları atması bakımından) 1897 yıllarına ait şu sözlerini örnek gösterebiliriz: “[Türkler] esasen cesur ve cengaver bir kavim ... Lisanımız pek güzeldir. Dünyanın en güzel lisanıdır desek mübalağa etmiş olmayız” (aktaran Bilmez, a.e.: 81). Ya da başka bir yazısında “... halbuki lisan ve cinsiyet müşarünileyhin [adı geçenin] zuhurundan [ortaya çıkışından] ve bu devletin teessüsünden [kuruluşundan] eskidir. Asıl bu lisanla mütekellim olan [bu dili konuşan] kavmin ismi ‘Türk’ ve söyledikleri lisanın ismi dahi ‘lisan-ı Türkî’dir” (a.e.: 83) demektedir. Dolayısıyla, kavim kavramının Sami’nin sözlüğünde yer verdiği ikinci anlamından uzaklaşarak siyasi bir içerik kazanması bu zamanlara denk düşer. İkinci bölümde detaylı olarak irdelendiği üzere, Osmanlı’nın son dönemlerinde “millet”, “ümme” ve “kavim” kavramları arasında iç içe geçişler ve anlamsal kaymalar yaşanır. Fakat kavramın sistematik bir şekilde Osmanlı’ya ithalini Ziya Gökalp’in gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz, bu bir sonraki başlıkta ayrıntılı ele alınacaktır.

3.1.2. Kavramın İthali: Ziya Gökalp

Kavramın Osmanlı Türkçesine ithali, milliyetçilik rüzgarlarının estiği bir dönemde ve kendi ideolojik çerçevesi içerisinde bu kavrama işlevsel bir anlam yükleyen Ziya Gökalp’in yazılarıyla birlikte gerçekleşmiştir. Erek kültür dizgesinde Gökalp tarafından halihazırda kullanılan bir sözcükle, “kavim”le karşılanmış ve kavramsallaştırılmıştır, böylelikle halihazırda kullanılan “kavim” kavramı ise sosyolojik ve bir anlamda da siyasi bir içerik kazanarak anlamsal bir kayma yaşamıştır. Dolayısıyla, eski bir kavram yeni bir anlam kazanarak yeni bir sözcüğe dönüşmüştür.

Ziya Gökalp 19. yüzyılda doğup büyümüş ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna da tanıklık etmiş toplumbilimci, yazar, şair ve siyasetçidir. İçine doğduğu

⁹ Cins kavramı dönem itibarıyla ırkları ifade etmede kullanılmaktadır.

tarih, kritik dönüşümlerin yaşandığı, Osmanlı'nın Batı ile ilişkisini pek çok yönden artırdığı ve birçok kavramı ve düşünceyi mevcut toplumsal gerçekliklerle örtüştürmeye ve dönemin sorunlarına pratik çözümler getirilmeye çabalanan bir dönemdir. En önemlisi, Osmanlı ayakta kalma mücadelesi verme gayreti içerisinde, bunu yapabilmenin yollarını daha önce de dile getirdiğimiz gibi “Osmanlı milleti” şemsiye kavramı altında bir arada yaşamda aramaktadır. Gelgelelim Fransız İhtilali'nin doğurduğu milliyetçilik akımı dalga dalga dünya geneline yayılmaktadır ve pek çok kültürü ve milleti bünyesinde barındıran Osmanlı'nın da bu akımdan etkilenmemesi ve sarsılmaması kaçınılmazdır. Dolayısıyla, bu akımın Osmanlı'yı dağıtacağı endişesi ve unsurların birer birer imparatorluktan kopup bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamasıyla, Osmanlı'yı her bakımdan içine düştüğü garabet durumdan kurtarabilmenin yolu olarak unsurların birleşiminin tartışıldığı bir dönemde, diğer taraftan da Türklük bilinci gelişmektedir. İttihat ve Terakki'nin istikrarlı siyasetiyle tırmandırdığı bu bilincin Türk milleti etrafında yeni bir devletin kurulmasına önayak olduğu söylenebilir. Ziya Gökalp ise hem Türkçülük akımının hem de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucu temellerini oluşturan düşünsel arka planın kurgulayıcısı olarak kritik önemde bir düşünürdür. İnalçık (2013b: 346-47) Gökalp'in toplumdaki nüfuzuna ilişkin şunları yazmaktadır:

Bununla beraber, Gökalp'in temel görüşleri, özellikle Türk milli devletinin kuruluş döneminde, kültür hayatımızda derin bir etki yapmış, ona yön vermiştir. Onun temel kavramlarını benimseyen Türk bilim ve sanat adamları; geleneksel Türk halk kültürünü, halk edebiyatını, tasavvuf ve tarikatları, Türk folklor ve etnografyasını, halk musikisini hararetle araştırmaya yönelmişler, millî varlığın temellerini bu doğrultuda görmüşlerdir.

Alıntının da işaret ettiği üzere, milletleşme sürecinde ve sonrasında edebiyattan, müziğe pek çok alanda düşünceleri yol gösterici ve dönüştürücü olmuştur. Yüksek ihtimal burada sözü edilen temel kavramlar “hars”, “medeniyet”, “maşeri vicdan”, “mefkure” başta olmak üzere düşüncelerini sistematik bir biçimde ortaya koyarken şekillendirdiği ve ısrarla dillendirdiği kavramlardır. Bu kavramlara, çeşitli yazılarıyla açıklığa kavuşturmaya çalıştığı “millet”, “kavim”, “ırk” gibi kavramları da dahil edebiliriz. Gökalp'in düşünceleri gençlik yıllarından ömrünün son yıllarına değin zaman içerisinde değişikliğe uğramıştır, hatta zaman zaman düşüncelerinin çeliştiği de

söylenebilir; fakat özünde daima belli bir çizgiyi takip ettiğini ve Türklüğü temel birleştirici öge kabul ettiğini gözlemleyebiliriz. Gençlik yıllarında daha ziyade Türkçü-Turancı bir fikre kapılmışken, sonraları Turancılık düşüncesinden uzaklaşarak, bir yandan Türklüğün İslamiyet ile ayrılmaz bağına diğer yandan da milletler üstü bir bakışla, insanlığın vardığı ortak noktada kolektif değerler olarak bilim ve teknolojinin kritik önemini vurgulayarak bu üçünü harmanladığı bir düşünceyi benimsemiştir. Ömrünün son yıllarında Taha Parla'ya göre (1993: 39-40) “yayılmacı olmayan, gerçekçi bir Türk milliyetçiliği” geliştirme yolundaki fikirlerini iyiden iyiye olgunlaştırdığı görülür. Dine ilişkin vurgularında Halide Edip'in (1939) bu konuda sarf ettiği sözler yol gösterici olabilir: “Mistik değildi. Din onun için daha ziyade ahlâk kaideleri ve cemaati birbirine bağlayan müşterek ananeler, merasim ve saireydi.”

19. yüzyıl, milliyetçilik akımının etkisiyle, farklı toplulukların ya da halkların kendilerini tanıma, tanımlama süreçlerini hızlandırmıştır. Aynı dönemde bilhassa Ziya Gökalp'in yazılarında antropoloji ve etnoloji gibi bilim dallarının etkisi görülür. Bu bilim dallarının sunduğu terminoloji yanında yaşanan toplumsal ve siyasi gelişmeler birtakım yeni kavramları ve kavramsallaştırmaları doğurmuştur. Fransız düşünürlerden, özellikle Durkheim'dan fazlasıyla etkilenen Gökalp, Türk milletinin oluşum sürecinde “millet”, “kavim”, “ırk”, “hars”, “medeniyet”, “mefkure” ve ilişkili birçok kavramı ele almış ve derinlemesine tartışmıştır. Sözü edilen kavramların ithalinde aktif rol oynamış ve kavramların karşılıklarını bulurken kaynak dildeki anlam alanlarına vakıf olarak ve erek kültür dizgesindeki bağlamı ile kendi ideolojik çerçevesinde işlerlik kazandırabileceği bir tür ortak gayeyle hareket etmiştir. Sözgelimi, Fransızca **culture** kelimesini “hars” (bir toplumun kültürel değerleri, örf ve adetlerle birlikte bütün bir sözlü yazılı birikimi) ve “medeniyet” (çağdaş dünyanın bilimsel ve teknolojik bakımlardan ortaya koyduğu değerler) şeklinde iki ayrı işlevsel kavram olarak dolaşıma sokmuştur; keza, daha önce de üzerinde durduğumuz gibi, “mefkure” kavramını da “fikir” kelimesinden bizzat kendisi türetmiş ve o dönem itibarıyla dile yerleşmesini sağlamıştır.

Fikirlerini şekillendirmesinde kendisine büyük oranda yol gösterici olan kişi Durkheim'dır, hatta “Bir Kavmin Tedkikinde Takib Olunacak Usul” (1915) başlıklı

yazısında hem Durkheim’a hem de onun yıllık olarak yayımladığı **L'Année Sociologique** dergisine açıkça atıf yapmaktadır. Sosyolojiyi antropoloji ve etnografya ile harmanlayan bir bakışın ürünü olan yazılar onun da düşüncelerinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Dönemin gelişen yaklaşımları çerçevesinde, kendi ideolojik perspektifinin iskeletini oluştururken başvurduğu kavramlardan biri “kavim”dir. Kavim sözcüğünü adı geçen yazısında Fransızca halk anlamına gelen **le peuple** sözcüğünü karşılamada kullanmışsa da, esas itibariyle sosyolojiyi besleyen etnografya ya da etnoloji alanının bir kavramı olan **ethne** ya da **ethnie**’yi karşılamak üzere başvurur. “Bir Kavmin Tedkikinde Takib Olunacak Usul” yazısında, başlığının da işaret ettiği üzere, bir kavmin ilmî bakımdan nasıl tespit edilebileceği sorusuna cevap arar ve kavimleri “iptidaî kavimler (**peuples primitifs**)” ile “milletler (**nations**)” olmak üzere ikiye ayırır. İlkini dini bağla birbirlerine bağlı yüzlerce ya da binlerce kişiden oluşan “ailevi bir zümre” olarak tanımlarken, ikincisini yazıda, edebiyatta, tarihte ortak kurumların geliştiği ve “kavim[in] kendini bir vücudu vahid [yekpare bir varlık] gibi hisse[ttiği]” bir yapı olarak ifade ediyor (a.g.e.: 9-11). Bu yazıda kavim kavramı ilkel yaşam süren topluluklardan, varılabilecek en üst aşama olarak düşünülebilecek milletlere uzanan farklı kutuptaki toplulukları kapsayan bir sözcük olarak karşımıza çıkar. Yazıyı bitirirken, bu makalenin aslında Türk kavmini ilmi olarak tetkik etmenin ve ancak böylelikle “Türklüğü hangi istikametlere doğru yürütmek ve ne gibi vasıtalarla yükseltmek icabettiğini” (a.e.: 16) anlamının gerekliliğini dile getirmek amacıyla kaleme alındığını açık bir dille ifade etmiş olur. Dolayısıyla kavim kavramını, ötekini tanımlayan bir sözcük olarak değil; kendine, içe bakışın ve kendini tanımlamanın, bu örnekte Türklüğün sınırlarını çizmenin bir göndergesi olarak kabul edebiliriz. Yine benzer bir düşünceyle, 1917 yılında kaleme aldığı “Cemiyette Büyük Adamların Tesiri” başlıklı yazısında ise “birçok fertlerin birleşerek bir kavim” oluşturabilmesi için (Durkheim’ın kavramlarına atıfla) “müşterek duygular” geliştirerek bir “maşeri vicdan”da (**conscience collective**) buluşmaları gerekliliği üzerinde durur. Ona göre, duygularda ortaklığın sağlanmasıyla, kavmin kendi sınırlarını çizip kendi birliğinin ayırdına varması, ilerleyen aşamalarda herhangi bir buhran anında çok daha belirgin bir hal kazanabilir ve milletleşme hareketlerini beraberinde getirebilirdi.

“Millet Nedir?” (1917) yazısı “kavim”, “ırk” ve “millet” ve benzeri kavramlara yeniden odaklanarak bunları tanımlamaya çalışır. Yazıda **kavim** ya da **kavmî** kelimelerini sırasıyla Fransızca “**ethne**” ve “**ethnique**” kavramlarının karşılığı olarak kullanmaktadır:

Kavim (ethne) kelimesi, ırk kelimesiyle en ziyade karıştırılan bir tabirdir. Bir zamanlar, Fransızcada, bizim “ırki” diyeceğimiz mevkide “ethnique” sıfatı kullanılırdı. ... Fransızlar, bir müddetten beri etnografi ile antropolojiyi birbirinden ayırdılar. “Dölapos” “ethne” yahut “ethnie” kelimesini ortaya atarak bu mevkide “race” kelimesinin kullanılmamasını teklif etti ve artık “ırki” hakkında raciale ve kavmi makamında “ethnique” sıfatları kullanılmaktadır (a.e.: 151).

Kavim ile ırk arasındaki ayrım onun için çok nettir: ırk kavramı biyolojik, anatomik benzerlikler üzerine kuruludur, dil bağıyla ilintili değildir. Oysa kavim “lisanda ve teamüllerde¹⁰ müşterek olan bir zümre” (a.e.: 151) anlamına gelir. İlk defa bu yazıda kavim sözcüğünün açık bir tanımını yaparak, bir kavmi tanımlarken kişiler arasındaki dil bağının önemli olduğunu dillendirmiş olur. **Millet** kavramına dair de şunları yazar:

Millet (nation), şahsiyetini uzun müddet kaybettikten sonra tekrar ihyaya çalışan bir kavim demektir. Kavmin müntehây-ı kemâli [varabileceği en üst nokta], kavmi bir dine, kavmi bir devlete, kavmi bir medeniyete malik olmaktadır. ... Bir kavim lisanını bu üç amilin [devlet, din, medeniyet] tesiri altında kaybetmeye başladığı andan itibaren şahsiyetini de kaybetmeye başlamış demektir. Kavmi şahsiyetin zevalini bize kavmi lisanın gaybubeti gösterdiği gibi asırlardan sonra o kavmin yeniden kendi kendini idrak ederek bir millet suretinde meydana çıkmasını da bize gösteren, lisandır. ... Bir kavmin şahsiyetini kaybetmesine ziyâ-ı millet (Dénationalisation) denilir (a.e.: 153-54).

Kavimle millet kavramları arasında sınırların tam çizilemediği, birbirlerinin alternatifi gibi sunulduğu görülür, ancak kavmin milleti öncelediği ve aşılması gereken bir aşama olarak görülmesi gerektiği yazının satır aralarından çıkan bir sonuçtur. Üstelik aynı yazıda Gökalp millet ve kavim kavramları arasındaki temel farka da değinir. Kavmin “inhisarçı”¹¹ olduğunu söyleyerek, sözgelimi tek bir din etrafında

¹⁰ Teamül: “Bir yerde öteden beri yapılagelmekte olan, âdet ve kânun hâline gelmiş olan muâmele.” Bkz. Kubbealtı Lugatı (çevrimiçi) <http://lugatim.com/s/team%C3%BCI>

¹¹ İnhisarçı: “Tekel altına alan, bir şeye başkalarının müdâhale edemeyeceği şekilde tek başına sâhip olma amacı güden.” Bkz. Kubbealtı Lugatı (çevrimiçi) <http://lugatim.com/s/inhisarc%C4%B1>

kendinden müteşekkil bir yapı sergilediğine, oysaki milletin asri bir medeniyet olarak, kendisine tek bir dini esas alamayacağını, içerisinde farklı dinlere mensup toplulukları barındırabileceğine değinir (a.e.: 158). Gelgelelim, bu yıllarda Gökâlp'in kavim ve millet kavramlarını büyük ölçüde birbirini tamamlayan ve var eden iç içe geçmiş kavramlar olarak sunduğu söylenebilir. Buna işaret eden bir başka örnek "Milliyet Ülküsü" (1918) yazısıdır. Yazıda hem kavmin dil kavramıyla ilişkisini pekiştirmekte ("kavim tabirinden dil ailesini anlayacağız" (a.e.: 67)) hem de millet kavramının kavimle yakın bağına değinmektedir ("Çünkü her şeyden önce bir dili konuşanlar, çoğunlukla bir soydan gelen insanlar olduğu için bir millet aynı zamanda bir kavim demektir" (a.e.: 67)). Üstelik, bu yazıda kavim kavramının sınırlarını dilin beraberinde gelenek ve görenekleri, dini, devlet ve vatanı sürdürülebilir, canlı yapılar haline getiren milliyet ülküsünü getirdiği vurgusundan hareketle olabildiğince genişletir: "Bugün bağlı olmakla şeref duyulan ırk şüphesiz anatomik bir tip değil, dile ve tarihe dayanan bir zümre olan kavimdir. ... dil topluluğu aynı zamanda devlet ve vatan kavramlarını da içine alır" (a.e.: 67-70).

1922 yılına gelindiğinde, Gökâlp'in fikirlerinin olgunlaştığı ya da başka bir istikamete evrildiği ve bu durumun başvurduğu kavramlara da yansıdığı gözlemlenebilir. Bu yıllarda kaleme aldığı yazılarda yüksek ihtimal dönemin toplumsal ve siyasi gelişmelerinin de etkisiyle, millet kavramını çok net bir şekilde tanımlayıp kavimle arasındaki sınırları da çizmektedir. Örneğin, aynı yıl yazdığı "Millet Nedir?" yazısında "millet"i şöyle tanımlar:

Millet, saniyen ırk ve kavmiyet demek de değildir. Cemiyetler, kableltarih [tarih öncesi] zamanlarda bile ırkan saf ve kavmiyetçe halis değildirler. ... Kableltarih zamanlarda bile, saf bir ırk mevcut bulunmazsa, tarihî devirlerdeki kavmî herc-ü merclerden [karişmalardan] sonra, artık saf bir kavmiyet aramak abes olmaz mı? Esasen, içtimâî hasletler uzvî verasetle intikal etmediği için, yalnız terbiye ile intikal ettiği için, ırkların millî seciye nokta-yı nazarından hiçbir rolü yoktur [Esasen, toplumsal hususiyetler biyolojik kalıtımla değil de, sadece terbiye ile aktarıldığından, ırkların ulusal karakterin oluşumunda bir rolü yoktur]. ... millet ne coğrafî, ne ırkî, ne siyasî ne de iradî bir zümre değildir. Millet, lisanen müşterek olan, yâni aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan harsî bir zümredir" (1922/1976: 226-228).

İrki yeniden biyolojik nitelikler üzerinden almaktadır, ancak daha önce milletle iç içe kullandığı kavim kavramını daha ziyade ırk kavramına yaklaştırmıştır. Hatta ırk ve kavim bakımından da saflığın zaten mümkün olmadığı vurgusunu yaparak, bu kavramları boşa çıkarmakta ve aslolanın “millet” olduğunu dile getirmektedir. Millet ise bir ortak lisanda buluşan ve bu lisanın çevrelediği bütün değerleri içinde yaşadığı kültürel kodlarla birlikte edinmiş topluluktur ona göre; ırki ya da kavmi bağlılık önemli değildir, önemli olan kişinin manen kendisini bağlı hissettiği ve beraberce ortak bir ülküyü paylaştığı millettir. Bu düşüncelerini “Milletlerin Müsaviliği” (1923) makalesinde de sürdürür: “Her milletin, kendisine mahsus bir millî ruhu vardır. Fakat, bu, “ırkî bir ruh” değil, “millî bir hars”tan ibarettir. Bu harsın da yeni nesillere intikali uzvî verâsetle değil, terbiye tarikiyledir [yoluyladır]. ... Bir memleketin ahalisi, esasen başka başka kavimlere mensup olsalar bile, aralarında aynı muaşeret hayatı [hoş geçinilen birlikte bir yaşamı] devam eder ve başka memleketlerin halklarıyla o kadar çok ihtilât etmezlerse [temas etmezlerse], uzun bir müddet sonra müşterek bir harsa malik olarak bir tek millet haline gelirler” (a.e.: 59). Kavim kavramı özetle Osmanlı’nın son dönemlerinden Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna dek Türk milletinin oluşum sürecinde önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

İkinci bölümde detaylıca değindiğimiz gibi, Gökalp’in Türkçenin sadeleştirilmesinde halkın konuşma dilini temel almakta, ancak dile yerleşmiş Arapça kelimeleri de tutmaktan yanadır. Çeviri tutumuna bakıldığında, yeni bir kavramı dile aktarırken, şayet bu kavram teknik alanda uluslararası bir ifade değilse, bir dönem öncelikle Arapça ve kısmen Farsçadan, ömrünün son dönemlerinde ise öncelikle halkın konuşma dilinden ve Türkçeden alma ya da yapma taraftarıdır. Makalelerinde yer verdiği ve ideolojisinin iskeletini oluşturan bütün kavramlar mevcut kavramlardan alınarak değiştirilen ya da Arapçadan yapılma sözcüklerdir. Bu tutumunda bilhassa 1918’lerde Osmanlı’nın İslam medeniyetiyle bağını sürdürme ve bir kavramsal, düşünsel ortaklığın var olmasını istegindendir. Dolayısıyla, dil ve çeviri politikasına uygundur kavim kavramını tercih etmesi. Gelgelelim, akla şu sorular da gelmektedir: Gökalp’in **ethnie** kavramının ithalinde ısrarla “kavim” sözcüğüne başvurmasının diğer olası sebepleri neler olabilir? Ve bu kullanım toplumda neyi doğurmuştur? Öncesinde toplumun dini perspektife göre tanımlanan ya da bölümlenen en küçük topluluğunu

ifade eden bir sözcükken, Gökalp'in kullanımıyla birlikte kavram "dil ailesi" ya da "dil topluluğu" anlamlarına gelmeye başlar. Dolayısıyla, bu en küçük toplulukları tanımlarken esas birleştirici öge dil olup çıkar ve kavram siyasi bir içerik yüklenir. Ancak elbette bu durumun kavramın tarihsel anlam yükünü tamamen ortadan kaldırdığı da söylenemez. Keza Gökalp'in de yazılarında dilin dinle arasındaki ayrı düşünülemez bağına değindiği gözlemlenir. Kavim seçimi bu nedenlerle kendi ideolojik görüşüyle örtüşen bir kullanımdır. Diğer taraftan, dönemin ruhuna ve siyasi gelişmelerine de uygun düşer. Kavram, her şeyden önce, Gökalp'in de arzu ettiği şekilde Türklerin kendi mevcudiyetini fark etme ve tanıma süreçlerinde önemli bir yere sahiptir. Özetle, Gökalp'in **ethne**'yi ithal ederken "kavim" kavramını seçmesi bir yandan sözcüğün anlam içeriğine erek kültür dizgesinde en çok uyan karşılığın bu olduğunu düşünmüş olması olabilir, ancak diğer taraftan tarihsel anlam yükü ve halihazırdaki kullanımı sayesinde onu toplumun kurtuluşu olarak gördüğü ideolojik hedeflerine daha hızlı taşıyabilecek işlevsel bir kavram addetmesi daha yüksek bir ihtimal olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca kavim kavramının, içerikte muazzam bir dönüşüm geçirmekte olan millet kavramının yeni içeriğini kazanması sürecinde kilit bir rol üstlendiği, bu değişime hizmet ettiği söylenebilir.

3.2. Ekalliyet Kavramı

"Azınlık" kavramının Türkiye bağlamında artsüremlili bir incelemesi yapıldığında, kavramın başlangıçta ve uzunca bir süre "ekalliyet" olarak bilindiği ve kullanıldığı fark edilir. Osmanlı'nın son dönemlerinden 1950'lere kadar "ekalliyet" kavramı dilde kendine yer bulmayı sürdürmüştür. Kavramın somut izlerine Osmanlı'nın yaklaşık son yirmi yılı içerisinde rastlarken, düşünsel arka planının ise 17. yüzyıllara uzandığını söylemek mümkündür. Bu çeviri kavramın Osmanlı toplum yapısı içerisinde taşıdığı anlamı ve nasıl bir kültür repertuarı doğrultusunda, hangi aktörler tarafından ve nasıl bir içerikle erek kültür dizgesinde dolaşıma sokulduğunu gözler önüne serebilmek amacıyla öncelikle anlam içeriğini oluşturan tarihsel süreçlere değinilecek, ardından Osmanlı bağlamından örneklerle aktarım süreçleri irdelenecektir.

3.2.1. Kavrama Dair Ön Açıklamalar

Başlangıçta sadece oylamalarda sayısal azlığı ve kaybeden taraf olmayı ifade etmek amacıyla kullanılan (Arsava, 1993: 41) azınlık kavramı, “daha az, daha küçük” anlamlarına gelen Latince “minor” kökünden türemiş ve Fransızcada 15. yüzyılda **minorité** olarak “daha küçük olma hali ya da durumu” anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. 1540’lı yıllarda kavram, günümüzde artık kullanımda olmayan bir anlamda, “reşit olmama hali” anlamına gelmektedir; 1736 yılında ise “sayıca küçük bir bölümü, sayısal olarak ayrılan bir bütünün iki kümesinden daha küçük olanı” anlamında kullanılıyordur. Sözgelimi siyasette 1789 yılına kadar daha özel bir anlamda “herhangi bir insan topluluğunun daha küçük bir kısmı” olarak geçmektedir.¹²

Azınlıklar meselesi ilk olarak Avrupa’daki reform hareketlerinin başladığı tarihlerde gündeme gelir ve azınlıkların himayesine ilişkin düzenlemeler gerçekleşir, o dönemlerde kavram dini gerekçelerle dolaşıma sokulur. Baskın Oran’ın (2004/2010: 17) **Türkiye’de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama** adlı kitabında değindiği üzere kavrama Antik Çağ’da da, kilise hakimiyetinin her alanda hissedildiği Orta Çağ’da da rastlanmaz. Azınlıkların himayesinin gündem haline gelmesi ancak merkezi bir devlet biçimi olan Mutlakiyetçi Krallıkların kurulmasıyla gerçekleşecektir, zira bu krallıklar siyasi ve ekonomik dinamikleri değiştirerek halihazırdaki “bütünlük”ün bozulmasına ve farklılıkların su yüzüne çıkmasına neden olacaktır. Nitekim böylesi bir sürecin sonunda doğan Protestanlık ile azınlıkların himayesi tartışmaya açılacaktır. Kavrama uluslararası ilişkiler ve hukuk bağlamında işlerlik kazandıran ise “Katolik ve Protestan yönetimli devletler arasında imzalanan azınlık koruma antlaşmaları”dır (Oran, a.e.: 19). İlk önemli antlaşma, hakları salt prenslerle sınırlı tutsa da, azınlık haklarını teyit eden Vestefalya Barış Antlaşması’dır ve bu antlaşma 1648 yılında imzalanır. 1660 ile 1773 tarihleri arasında ise Avrupa’da yeniden çizilen sınırlar Hristiyan dini azınlıkların himayesini gündeme getirir. Doğuda bu bakımdan en önemli ilk antlaşma, 1774 yılında Rus Çariçesi ile Osmanlı İmparatoru arasında imzalanan ve Osmanlı’ya

¹² Burada sunulan bilgiler için bkz. <https://www.etymonline.com/search?q=minority>

Hristiyanları ve kiliselerini koruma yükümlülüğü getiren Küçük Kaynarca Antlaşması'dır.

Sadece Hristiyanlara değil, bütün vatandaşlara inanç özgürlüğü ve medeni hukuk bakımından eşitliği güvence eden antlaşma ise Belçika'nın Hollanda ile Viyana Konferansı sırasında 1814'te imzaladığı protokoldür. Bunun benzeri, Osmanlı'da bütün dinler arasında eşitliği öngören Gülhane Hatt-ı Hümayun'un (Tanzimat) ilanının ardından, buna atıfla İngiltere, Fransa, Osmanlı, Sardinya ve Rusya arasında imzalanan Paris Antlaşması'nda görülmektedir (Arsava, 1993: 3). Benzer düzenlemeler, İslam dinine mensup azınlıkların himayesi için de gerçekleştirilir. Sözgelimi ilk olarak 1881 itibariyle bazı toprakların Yunanistan'a bırakılmasıyla, o topraklarda yaşayan Müslümanların himayesinde ya da Bulgaristan ile Osmanlı arasında 1913'te imzalanan İstanbul Antlaşması'nda bunun örneklerine rastlanır. Ancak burada özellikle belirtilmesi gereken husus, bahsi geçen bütün antlaşmalarda kavrama fiili olarak, doğrudan doğruya başvurulmadığıdır. Antlaşmalarda yalnızca himaye edilecek grubun adına yer verilir. Dolayısıyla, söz konusu antlaşmalar sadece kavramın düşünsel arka planını oluşturan aşamalardır.

Bu düşünsel arka planın erek kültür dizgesindeki ilk görünüşleri, Batıların Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hristiyan toplulukları koruma altına almak istemeleri ve bu yöndeki girişimleri sonucunda ortaya çıkar (Akgönül, 2011: 116). Osmanlı bünyesindeki gayrimüslim topluluklar azınlık olarak adlandırılınca da değin, imparatorlukta en baştan itibaren sürdürülmüş “**millet sistemi**” nedeniyle bu türden bir kavramsallaştırma söz konusu değildir. Aslına bakılırsa Osmanlı'daki millet sistemini azınlık kavramıyla ilişkilendiren yurtdışında üretilmiş akademik çalışmalar da söz konusudur, gelgelelim **ekalliyet** kavramının, Osmanlı'ya son on yıllarında girdiğini dile getiren Ortaylı (2005: 67) kavramın millet sistemindeki düzenle ve millet kavramıyla karıştırılmaması gerektiğini, ikisinin birbirinden farklı olduğunu belirtir:

İslâm devletinde ve Osmanlı Devleti'ndeki millet biçiminde teşkilâtlanma ve ferdin dinî kompartımana aidiyeti, modern dünyadaki azınlık statüsü ve psikolojisinden hem objektif hem sübjektif esasları itibariyle farklıdır. Millet sözü gerçekte dinî bir aidiyeti ifade eder ve fert, doğduğu millet kompartımanının içinde o cemaatin ruhanî otoritesine bağlı olarak yaşar. ... Millet kompartımanına mensup olan kimse modern toplumdaki azınlığın aksine bazı davranış ve tutumlar sergiler. Bu aidiyet fertlere aile ve cemaat içinde bir güvenlik ve kimlik verir.

Kendi toplumsal grubunda kendi geleneği, babadan oğula sözlü kültürü içinde yaşar. Kompartımanlar arasında ilişki de azdır, çatışma da. Modern toplumdaki azınlık ferdi gibi çevre ile yarışma, kimlik ispatı, asimile olma veya asimilasyona karşı direnme dolayısıyla çatışmacı davranışlara girme gibi durumlar söz konusu değildir. Bu gibi rekabetler ve cemiyet hayatında kozmopolit seçkinler içine girmek için çekişmeler, Osmanlı cemiyetinde son asırdaki uluslaşma ve modernleşme ile başlamıştır.

Ortaylı'nın da işaret ettiği gibi, ekalliyet kavramı Osmanlı toplum yapısına yabancıdır ve uluslaşma sürecinin getirdiği yeni düzenin bir sonucudur. Osmanlı bünyesinde farklı dinler ve kültürlerden toplulukları barındıran çokkültürlü yapısıyla, savaşları kaybetmesi ve gücünü yitirmeye başlamasıyla da bu türden antlaşmaların bağlayıcılığından kaçamamıştır. Akgönül (2011: 121) kavramın “düşmanların kelime dağarcığının içselleştirilmesiyle dile gir[diğini]” ve kavramın “Osmanlı sistemine uymamasından dolayı Ekseriyet grubunu kimlerin oluşturduğu belirsiz olduğundan bu son terim[in] hemen hemen hiç kullanılma[dığını]” dile getirmektedir.

“Ekalliyet” kavramı 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarında “sayıca küçük bir bölümü” ifade etmek ya da “mecliste sayıca küçük bir kısımda kalmayı” ifade edecek şekilde tek tük de olsa karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı yerel gazetelerini taradığımızda, “fikrî ekalliyetde kalub” (**Balkan [Filibe]**, 1906) ya da “ekalliyet derecesinde meclis” (**Zelzele Gazetesi**, 1911) şeklinde kullanımlarla karşılaşmak mümkündür. Antlaşma metinleri yanısıra dönemin yerel gazeteleri de tarandığında toplumun farklı unsurlarının ekalliyet ya da benzeri bir kavramla tanımlanmadığını, doğrudan söz konusu gruba açık bir gönderme içerdiğini görürüz: islâm ve diğeri sunûf-ı gayr-i müslime, ahâli-yi müslime, ahâli-i islâmiye, gayrimüslim(e), ahali-i Hristiyanıye, Hristiyan unsur, unsur-u islâm ya da doğrudan Rumlar, Ermeniler. Bu bağlamda kavram, Batı fikriyatının yoğun bir biçimde Osmanlı topraklarına giriş yaptığı ve kendine alan açtığı bir dönemde bu düşünce sisteminin bir parçası olan “**minorité**”nin ilk görünümüne gönderme yapar. Osmanlı Türkçesinde **minorité** kavramına “öyküntü yoluyla yeni kavram türetme” (**calqued neologism**) stratejisine başvurularak, “daha az” ve “önemsiz” anlamlarına gelen “akall”, “ekall” sıfatlarına isim yapan son ek olan “-iyyet”i getirerek elde edilen ve anlam olarak kelimenin sözlük anlamını takip eden bir karşılık bulunmuştur.

1914 yılında büyük devletlerin Yunanistan’a Osmanlı İmparatorluğu’ndan hangi adaların kendilerine bırakıldığını bildirmeleri yanısıra, bırakılan topraklardaki Müslüman azınlıkların himayesine ilişkin de hükümler içeren bir nota verinceye kadar, imzalanan antlaşmaların hiçbirinde azınlık kavramı geçmemiştir (Arsava, a.e.: 4). Söz konusu belge, Avrupa Büyük Devletleri’nin Atina Elçilerinden Yunanistan Dışişleri Bakanı M. Streit’e yolladığı 13 Şubat 1914 tarihli ortak notadır¹³. Bu nota Osmanlı ile Yunanistan arasındaki Ege Adaları meselesine ilişkindir ve notada hangi adaların hangi devlette kalacağını belirtmesinin yanında, Yunanistan’da kalacak olan adalarda yaşayan Müslüman azınlıkların haklarının korunmasına da yer verilmiştir. Aynı nota bir gün sonrasında Osmanlı’ya da iletilmiştir. Kavramın Fransızca üzerinden bu ilk aktarımları, düşünsel olarak daha önceki izlediği seyirle birlikte değerlendirilmelidir. Akgönül (a.e.: 122) kavramın Osmanlı topraklarındaki tarihi seyrini şu şekilde özetler:

Ekalliyet teriminin ve dolayısıyla kavramın, Osmanlıcaya yavaş yavaş girişine, 17. yüzyılın sonlarından itibaren, İmparatorluğun gitgide daha çok savaş kaybetmeye başlamasıyla imzalanan barış antlaşmaları sebep olmuştur. Savaş kazanan Batıların amacı, orada yaşayan dindaşları sayesinde Doğu’da nüfuzlarını artırabilmektir. Bazen bu arzu, gerçekten de dindaşlarını samimi olarak koruma emeli gütmekteydi, ama bazen de onları, Doğu’daki güçlerini etkinleştirmek gayesiyle bir araç olarak kullanmaya yönelikti. ... Yine 19. yüzyılda, iki önemli gelişme azınlık kavramının Osmanlı sınırlarını delmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bunlardan ilki, Fransız İhtilali’nin ardından, dini azınlık kavramından ulusal azınlık kavramına hızlı bir geçiş yaşanmış olmasıdır. Bu değişimin etkileri Osmanlı toplumunda da hissedilmiştir: İmparatorluğun gayrimüslim toplulukları, sadece dini haklarla yetinmemeye ve siyasi hak taleplerinde de bulunmaya başlamışlardır. İkinci olarak, Jön Türklerin de yapmaya çalıştığı gibi ulusların ve ulusalcı ideolojilerin doğuşuyla, alt kimliklerin içinde kaybolduğu bir üst kimlik oluşturma eğilimi de ortaya çıkmıştır. Bu alt kimlikleri yok etme teşebbüsleri, gayrimüslimlerin olduğu kadar, Türk olmayan Müslüman toplulukların da “ötekilik” duygularını alevlendirmiştir.

¹³ Sözü edilen notanın özgün hali şu şekildedir: “Les six Puissances se sont engagées à user de leur influence sur le Gouvernement grec en vue d’assurer l’exécution loyale et le maintien de ces conditions. Elles demandent aussi à la Grèce de donner des garanties satisfaisantes pour la protection des minorités musulmanes dans les îles qu’elle acquiert en vertu de la décision des six Puissances mentionnée cidessus.” Athenes, le 13 Février 1914 (bkz. Bilal N. Şimşir, **Ege Sorunu-Belgeler**, Cilt II :393, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982)

Akgönül'ün ifade ettiği gibi, Fransız İhtilali'nin ertesinde milliyetçilik akımlarının patlak vermesi ve eski yönetim biçimlerinin yerlerini ulus-devletleşme süreçlerine bıraktığı dönemlere gelinmiş ve kavram büyük ölçüde salt “din” göndermesini yitirerek ulusal nitelikli, daha siyasi bir içerik kazanmaya başlamıştır. İçeriğinde bu yönde bir değişimin yaşandığı dönem, kavramın tam da Osmanlı Türkçesinde doğrudan açık bir atıfla kullanılmaya başlandığı dönemdir. Dolayısıyla dönemin ruhu, kavramın Osmanlı topraklarında farklı esintiler yaratmasına neden olmuştur. Kavramın daha fazla tartışılır hale gelmesi, döneme damga vuran bir gelişme olarak ABD Başkanı Woodrow Wilson'ın 8 Ocak 1918 tarihinde I. Dünya Savaşı sonrası kendi düşüncesine uygun bir biçimde, “barış” içinde bir dünya düzeni oluşturmak gayesiyle paylaştığı on dört maddelik ilkelerle gerçekleşir. Wilson İlkeleri arasında on ikinci madde Osmanlı'yı doğrudan ilgilendirmektedir:

Madde 12. Osmanlı İmparatorluğu'nun, nüfusunun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu bölümlerinde Türk egemenliği güvence altına alınmalı; İmparatorluk sınırları içindeki diğer ulusların yaşam güvenlikleri ve özerk gelişimleri sağlanmalıdır. Çanakkale Boğazı, uluslararası güvenceler altında tüm gemilere ve ticarete sürekli olarak açık hale getirilmelidir¹⁴ (Kaymaz, 2007: 151).

Bu madde çok kritik bir öneme sahiptir, zira bir taraftan Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması ve bunun Türklerin çoğunlukta yaşadığı yerlerle sınırlandırılmasına ilişkin bir öneriyi, diğer taraftan da Osmanlı'nın parçası olan başka “ulus”ların kendi kendini yönetebilmelerine olanak tanıyacak bir düşünceyi öne sürer. Ayrıca maddede geçen **other nationalities** ifadesiyle “azınlıklara «milliyet» statüsü” tanınmakla beraber bu ilkeler “Osmanlı imparatorluğu'nun siyasi çözülüşünün belgesi” (Özcan, 1995: 45) olma niteliğini de taşır. Bu madde ilan edildiği tarihten itibaren Osmanlı'da büyük yankılar uyandırmış ve farklı mecralarda tartışılmalıdır. Yerel gazeteleri taradığımızda, 1918 ve 1919 yıllarında bu ilkeler üzerinden şekillenen tartışmalarda yaşanan kimi heyecan ve endişeleri gözlemleyebiliriz ve bu tartışmalarla

¹⁴ Bu maddenin özgün hali şu şekildedir: “The Turkish portions of the present Ottoman Empire should be assured a secure sovereignty, but the other nationalities which are now under Turkish rule should be assured an undoubted security of life and an absolutely unmolested opportunity of autonomous development, and the Dardanelles should be permanently opened as a free passage to the ships and commerce of all nations under international guarantees” (çevrimiçi) <https://www.britannica.com/event/Fourteen-Points>

birlikte ekalliyet kavramının görece daha sık gündeme gelmeye başladığını da söyleyebiliriz. Kavram bu dönemde bir anlamda siyasi bir içeriğe bürünmeye başlamış ve milliyet prensibi çerçevesinde belli bir bölgedeki toplulukların sayıca azlığı ya da çokluğu tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Birkaç örnek bu noktada açıklayıcı olabilir: 1) “Garbî [Batı] Trakya ahâlisi Türk ve müslim olmak üzere kesîf [yoğun] bir kitleden, Rum ve Bulgarlardan müteşekkil [oluşan] ufak ufak bir ekalliyetden mürekkebdır [ibarettir]” (**Trakya Paşaili**, 1919a); 2) [Paris Barış Konferansı’nda Yunanistan Başvekili Venizelos’un Trakya topraklarındaki hak talebine atıfla] “Venizelos irtikâb idilmiş [kötülük edilmiş] târihi bir haksızlığın ta'mîrinden tutturarak bu haksızlığı Türk'lerin Rumeli'yi istilâlarına atf ile halâ oralarda asırlardan beri yerleşen Türk'lerin bu kadar ekaliyette iken bir ekseriyet-i kahire [ezici çoğunluk] teşkîl iyleyen Rumların şu Türk ekalliyetinin hâkimiyeti altında kalmasında bir adâletsizlik, bir gadr [zulüm] görüyor” (**Trakya Paşaili**, 1919b); 3) “İngilizlerin ahvâl-i ma'rûzalarının def'i ve asırlardan beri zîr-i himâyesinde sa'âdet-i hal ile yaşadığımız Hilâfet-i Osmânîyenin istiklâl ve hukûk-ı hüküm-fermâsı te'mîn ve ekalliyet-i âcizin ekseriyete tercih idilmemesi ve serbest akvâm hakkında Amerika Reis-i Cumhuriyunun herkese i'lân itdîği mukadderâtımızı ve istilâ olunan arâzinin tahliyesiyle hâkimiyet-i Osmânîyeyi tamamîyet-i mülkiyesi tecâvüz itmesini protestoyu takdîm ideriz”¹⁵ (**İrade-i Milliye**, 1919).

Wilson İlkelerini, 18 Ocak 1919’da savaşı kazanan itilaf devletlerinin bir araya gelerek oluşturduğu Paris Barış Konferansı ve sonrasında yine aynı devletlerin birliğiyle 10 Ocak 1920’de kurulan Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam) izlemiştir. Esas amacı milliyetler prensibine göre Avrupa’nın haritasını yeniden şekillendirmek olan Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda, bu hedefi nihayete erdirebilmek amacıyla Milletler Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyet sınırların yeniden çizilmesi ve böylelikle yeni himaye gruplarının ortaya çıkması yanında devletleşemeyen ulusal azınlıkları da koruma altına alabilecekleri şekilde düzenlemelere gitmiştir. Osmanlı topraklarına ait

¹⁵ Alıntının günümüz Türkçesi ile yaklaşık ifadesi şu şekildedir: “İngilizlerin arzu ettiği durumların ortadan kaldırılması, yüzyıllardan beri egemenliği altında mutluluk içerisinde yaşadığımız Osmanlı Hilafetinin bağımsızlığının ve yasaların hükmünün sağlanmasını, aciz durumdaki azınlığın çoğunluğa tercih edilmemesini talep eder, bağımsız kavimler hakkında Amerika Cumhurbaşkanı’nın herkese ilan ettiği yazgımızı ve işgal edilen toprakları boşaltmaları isteğimizi belirterek, Osmanlı hakimiyetindeki toprakların bütünlüğüne zarar vermelerini protesto ettiğimizi ifade ederiz”

sınırların nasıl çizileceğine, bu topraklarda olası hangi devletlerin kurulabileceğine ilişkin düşüncelerin ileri sürüldüğü Paris Barış Konferansı Osmanlı İmparatorluğu için kritik bir öneme sahiptir. Bu konferansa ilerleyen zamanlarda Osmanlı'yı temsilen sadrazam Damad Ferid Paşa da katılmış ve ayrı zamanlarda iki muhtıra sunmuştur. Damad Ferid Paşa'nın 23 Haziran'da sunduğu on bir maddelik yeni muhtıra ekalliyetler meselesine ilişkin aşağıdaki maddeyi de içerir:

4 - ... Çünkü, hükümet-i seniyye kâni'dir ki, düvel-i mu'telif-i mu'azzamanın 'adâletleri ve bir sulh ü sükûn devri küşâdı hakkındaki arzu-yı sâmiîleri hiçbir zaman 'azîm bir ekseriyete mâlik olan nüfûs-ı müslimeyi pek kalîl bir ekalliyet teşkil eden Ermenilerin taht-ı hükm ü saltanatına tevdi'e kâ'il olamaz. (...) El-yevm vilâyet ahâlisinin ancak yüzde on iki buçukunu teşkil eden Ermeni ahâlîye bâkî yüzde seksen yedi buçuk nüfûs-ı müslimeyi esîr etmenin imkân ve ihtimâli olamayacağı pek bedîhîdir. Bu vilâyet Ermenilerinin de vilâyât-ı sâ'ire Ermenileri misûllü ya mübâdele veya ekalliyetlerin te'mîn-i hukûku içün sûret-i 'umûmiyyede vaz' olunacak kavâ'idin tatbiki sûretleriyle tatmînleri kâfidir. Kezâlik Rum 'anasırı içün de aynı sûretde mu'ameleye tevessül edilerek Anadolu'da mevcûd bi'l-cümle Rumların kesâfeten kendilerine lâzım arâzî ile birlikde Avrupa cihetindeki ahâlî-i İslâmiyye ile mübâdeleleri imkânı mevcûddur.(...) Bu sûretle muhâceretleri kâbil olamayan ahâlînin ekalliyetlere te'mîn olunan hukûkundan istifâdeleri tabî'idir¹⁶ (Budak, 1999: 203-204).

Dördüncü maddede sadrazam Ermenilerin Doğu Anadolu'daki toprak taleplerine karşılık, Müslümanların ekseriyeti oluşturduğunu, gelgelelim Ermenilerin bir ekalliyet teşkil ettiğini, dolayısıyla onlar için ekalliyet hukukunun uygulanabileceğini vurgulamaktadır. Aynı şekilde Rumlar için de mümkünse mübadele gerçekleştirilecek, bu mümkün değilse de ekalliyet hukuku devreye girecektir. Sadrazamın kullandığı kavramlar dikkate alındığında, temsil ettiği düşünceye ya da Osmanlı'nın kurtuluşuna dair kafa karışıklığının cisimleştiği görülebilir; zira millet sistemini anımsatırcasına Rum milleti, Ermeni milleti demeyi

¹⁶ Alıntının günümüz Türkçesi ile ifadesi şu şekildedir: "Yüce hükümet, çeşitli büyük devletlerin adaletlerinin ve kavgaların sona erdiği bir dönemin başlamasına ilişkin samimi isteklerinin hiçbir zaman büyük bir çoğunluğa sahip olan Müslüman nüfusu çok küçük bir azınlığı oluşturan Ermenilerin egemenliği altına vermeye razı olamayacağı düşüncesindedir. ... Bugünkü il nüfusunun sadece yüzde on iki buçukunu oluşturan Ermeni halkına geriye kalan yüzde seksen yedi buçuk Müslüman nüfusu esir etmenin mümkün olamayacağı açıktır. Bu ilin Ermenilerinin de diğer illerin Ermenileri gibi ya kamuya açık bir şekilde duyurulacak kurallar doğrultusunda ya mübadele ya da azınlık hukukunun temini ile isteklerinin karşılanması yeterlidir. Keza Rum unsurları için de aynı şekilde hareket edilerek Anadolu'da yaşayan bütün Rumların yoğunluğuna göre kendilerine gereken toprak da gözetilerek Avrupa tarafındaki İslam ahalisi ile mübadele edilmeleri imkân dahilindedir. ... Bu şekilde göç etmeleri mümkün olamayan halk ise azınlık hukukundan yararlanacaktır."

sürdürürken, diğer taraftan da Rum anasırı diyerek eşit vatandaşlık vurgusu yaptığı göze çarpar. Ekalliyet kelimesi, kendileri için daimî öteki olarak atfedilebilecek gayrimüslimlere gönderme yapmakta ve dolayısıyla dini bir perspektiften ve sayıca az olana belli birtakım hukuki haklar tanımakla ilişkili ele alınmaktadır.

Konferansta görüşmeler sürdüğü ve istenilen sonuçların elde edilemediği bu süreçte, Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından hazırlanan ve 17 Şubat 1920 tarihinde ilan edilip ardından Fransızcaya çevrilerek tüm parlamentolara dağıtılan Misak-ı Milli Beyannamesi'ne de değinmek yerinde olacaktır. Bu beyannamenin 5. Maddesi ekalliyetleri odağına alır ve komşu devletlerde yaşayan Müslüman halkın da azınlık hukukundan faydalandırılması gerekliliği üzerinde durur¹⁷. Beyanname, muhtıra ile benzer bir kavrayışla kaleme alınmıştır. Alıntıda da görülebileceği üzere, “Müslüman ahalinin” de aynı şekilde ekalliyet hukukundan yararlanması vurgusu, yine ekalliyet kavramsallaştırmasının gayrimüslim ve Müslüman ikiliğine göre gerçekleştirildiğini ortaya koyar.

Konferansların sonucunda alınan kararlar Osmanlı'ya bildirilmiş, ancak şartlar çok ağır olduğu için geri çevrilince, bu kez Yunan işgali başlamıştır. Osmanlı, 10 Ağustos 1920 tarihinde bu işgal ve müttefiklerin ultimatomuyla Sevr Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Kabul görmemiş ve hiçbir zaman uygulamaya sokulmamış olan bu antlaşmanın 140. ile 151. Maddeleri ekalliyetlerin himayesine ayrılmıştır. Maddeler Türkiye’de yaşayan herkesi kapsayacak ve aralarında din, dil ve ırk sebebiyle herhangi bir ayrımcılığın söz konusu olmayacağı şekilde eşitliğin sağlanmasını şart koşar (Antlaşmanın maddeleri için bkz. Erim, 1953: 571-575). Bu maddelerde ilk defa ırk, lisan ve din ekalliyetleri olmak üzere üçlü ölçüt ile “millî ekalliyetler” ifadelerinin kullanıldığını görürüz. Ancak antlaşma uygulamaya konulmadığı için, kavramların dolaşıma girdiği de söylenemez.

Dile getirilenlerin ışığında, ekalliyet kavramının Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren erek kültür dizgesinde muğlak, tartışmalı bir içeriğe sahip olduğu ve antlaşmalar bağlamında önemli bir madde teşkil etmesi dışında, toplum

¹⁷ Misak-ı Milli Beyannamesi için bkz. <https://www.ttk.gov.tr/tarihveegitim/misak-i-milli-beyannamesi/>

nezdinde yaygın bir şekilde kullanılmadığı söylenebilir. Toplumsal dinamiklere bakıldığında, “öteki” addedilen gayrimüslimlere atfen kullanıldığı dile getirilebilirse de, aslında hem kavramın bu bağlam içerisinde dünya genelinde fiili olarak yeni yeni kullanılmaya başlanmış olması, hem de Batı dillerinde kavramın yeni bir içerikle dolaşıma girmiş olması, Osmanlı toplumu için son derece yabancı ve bir bakıma kabul edilebilir olmayan bir içeriğe gönderme yapan bu kavramın ciddi bir kafa karışıklığı yaratmasında etken unsurlardır. Bu bağlamda bir sonraki başlık kavramın gerçek anlamda ithaline odaklanacaktır.

3.2.2. Kavramın İthali: İsmet İnönü ve Rıza Nur

Osmanlı toplum yapısı ve siyasi işleyişine çok uymayan bir anlayışın temsili olarak azınlık kavramının, önce dini azınlıklar, ardından ulusal azınlıklar kavramsallaştırmasıyla birlikte, Osmanlı topraklarına doğrudan değişimi gerekli kılacak yaptırıma sahip antlaşmalar aracılığıyla girdiğini ve bir anlamda Osmanlı’nın çehresini değiştirmekte etkili öğelerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Gelgelelim, günümüz de dahil olmak üzere Türkiye bağlamında kavramın algılanışı ve hukuki anlamda değerlendirilişinin büyük ölçüde çerçevesini çizen Türkiye Devleti’nin tanıdığı 1923’te imzalanan Lozan Antlaşması’dır. Lozan’da yapılacak görüşmelere temsilen seçilen bir delege grubu gönderilmiş, bunlardan Hariciye Vekili sıfatıyla İsmet İnönü birinci delege olarak, Dr. Rıza Nur ise ikinci delege olarak belirlenmişti. Lozan’daki görüşmeler son derece sert tartışmaların ve zaman zaman restleşmelerin yaşandığı süreçlerin sonucunda nihayete erebilmiştir. İsmet İnönü’nün hatıraları Lozan günlerinin bilhassa ekalliyetler meselesi sebebiyle ne derece güç olduğunu ortaya koymaktadır. Ekalliyetler meselesini güçleştiren temel noktalardan biri, İnönü’nün (1998: 65) ifadesiyle “[g]erek Birinci Cihan Harbi esnasında ve gerek mütareke devrinde, İstanbul’da ve Anadolu’da bütün hasımlarımızın Türkiye aleyhinde işledikleri konulara, Cihan Harbi devamınca ekalliyetlerin, yani Ermenilerin ve Rumların bizim idaremizden gördükleri zulümlerin propagandası[nın]” hâkim olmasıdır. Bir yandan, sözgelimi, Ermenilerin toprak talebi de söz konusudur. Görüşmeler esnasında yaşananlara dair İnönü (a.e.: 123) şunları kaydeder:

Ekalliyetler meselesi çok fırtınalı celselerde müzakere edildi. Lord Curzon ile daimi çatışma halinde bulunduk. Lord Curzon sık sık ve ısrarla bütün dünyanın

konferansta ekalliyetler meselesinde ne karar alınacağını merakla beklediğini söylüyordu. Zaman oldu ki, ağır lisan kullanılarak bizi itham ve tehdit etti. Ekalliyetler meselesinden dolayı konferansın inkıta uğrayacağını [sona ereceğini] hatırlatmaktan geri kalmadı ve bunun bütün mesuliyetini bize yıkmaya çalıştı. Lord Curzon'un her hücumunu karşıladım. Ben de kendilerini itham ettim. Bizim tezimiz, ekalliyetlere tanınacak haklar hakkındaki görüşümüz, son derece açık ve kesin idi. Bütün devletlerin kendi memleketlerinde ekalliyetlere tanıdığı hakları biz de aynen kabul edeceğiz, fakat istisnai bir kayıt kabul etmeyeceğiz. Herhangi bir murakabeye [denetime] razı değiliz. Cemiyeti Akvam'ın murakabesine de razı değiliz. Cihan Harbi sonunda yapılmış muahedelerin [antlaşmaların] ekalliyetler hakkında koyduğu bütün hükümleri kabul edeceğiz.

Ekalliyetler meselesi konferansı sekteye uğratabilecek ve görüşmeleri sonlandırabilecek kadar mühim bir meseleydi ve görüldüğü üzere, görüşmenin iki tarafı da kendi perspektifinden ve çıkarları bağlamında ortaya koyduğu fikirlerden geri adım atmakta direnmekteydi. Burada dikkati çeken bir diğer ifade, ekalliyetlere tanınan hakların Türkiye tarafından da kabul edileceği ancak “istisnai bir kay[dın] kabul e[dilmeyeceği]” vurgusudur. Nitekim bu düşünce Lozan'da kabul edilen maddelere de yansımıştır. Lozan antlaşması daha önce sözü edilen azınlık korumaya yönelik antlaşmaların sonuncusudur. Bu anlaşmanın 3. Kısmı “Akalliyetlerin himayesi”ne ayrılmıştır:

Madde 38 –Türkiye Hükümeti, tevellüt [doğum], milliyet, lisan, ırk veya din tefrik etmeksizin [ayır etmeksizin] Türkiye ahalisinin kâffesine [bütününe] hayat ve hürriyetlerince himayei tamme ve kâmile [tam ve eksiksiz bir gözetim] bahşetmeği taahhüt eder. ... Madde 39 –Gayri müslim akalliyetlere mensup Türk tabası [halkı], Müslümanların istifade ettikleri aynı hukuku medeniye ve siyasiyeden istifade edeceklerdir.¹⁸ ... Madde 45 – İşbu Fasl ahkâmı ile Türkiyenin gayri müslim akalliyetleri hakkında tanınan hukuk, Yunanistan tarafından dahi kendi arazisinde bulunan Müslüman akalliyet hakkında tanınmıştır (**Düstur**, 1931: 37-42).

Maddelerde açık bir şekilde “gayri müslim akalliyetler” (Fr. **minorité non-musulmanes**) ifadesi kullanılır. Sevr anlaşmasında “ırk, dil ve din ekalliyetleri” olarak geçen üçlü ölçüte bu anlaşmada yer verilmemiştir. Bunun sebebini, Lozan antlaşması maddelerinin görüşülmesi süresince, İsmet Paşa'nın yanında ikinci delege olarak

¹⁸ Bu maddenin özgün hali şu şekildedir: “ARTICLE 39—Les ressortissants turcs appartenant aux minorité non-musulmanes jouiront des mêmes droits civils et politiques que les musulmans.” (bkz. **Düstur**, a.e.: 37-42)

görevlendirilen Dr. Rıza Nur'un kaleme aldığı hatıraları okuduğumuzda daha iyi anlayabiliriz. Bu hatıralar, kavramın dil ve içerik yönünden Türkiye bağlamına aktarımına ve ideolojik yeniden yazma eylemine daha iyi ışık tutabilir. Bu hatıralara göre Lozan Barış Konferansı'na Lord Curzon'un temsil ettiği İngiltere hakimiyetinde Fransa damga vurmuştur. Rıza Nur (1992: 103) ekalliyetler meselesine dair şunları yazmaktadır:

... Frenkler bizde ekalliyet diye üç nevi biliyorlar: **İrkça ekalliyet, dilce ekalliyet, dince ekalliyet.** Bu bizim için gayet vahim bir şey, büyük bir tehlike. Aleyhimize olunca şu adamlar ne derin ve ne iyi düşünüyorlar... İrk tabiri ile Çerkez, Abaza, Boşnak, Kürt, ilh...yi Rum ve Ermeni'nin yanına koyacaklar. Dil tabiri ile Müslüman olup başka dil konuşanları da ekalliyet yapacaklar. Din tabiri ile halis Türk olan iki milyon kızılbaşı da ekalliyet yapacaklar. **Yani bizi hallaç pamuğu gibi dağıtıp atacaklar.** Bu taksimi işittiğim vakit tüylerim ürperdi. Kıllarım sanki birer kazık oldu. Bilekleri sıvadım. Bütün kuvvetimi bu tabirleri kaldırmaya verdim. **Pek uğraştım. Pek müşkilât ile fakat kaldırdım**" (vurgular yazara ait).

Açıktır görülebileceği üzere, ekalliyet kavramının yeni kurulacak Türk Devleti için teşkil ettiği sakıncalı anlam ve içerik ile kavramın üç türe ayrılıyor olmasının Fransızların başkaca niyetlerle hareket ettiğinin bir göstergesi sayılması, hem Rıza Nur'un sıkı sıkıya bağlı olduğu kendi Türkçülük ideolojisine hem de devletin milli birlik ve bütünlüğünün bozulmaması hedefine bağlı kalarak verdiği uğraşlar, ekalliyet kavramının Türkiye topraklarına eski içeriğiyle, başka deyişle salt dinsel bir anlam alanıyla alınması ile sonuçlanmıştır. Böylelikle İsmet Paşa ve Rıza Nur dönemin önemli siyasetçileri olarak yeni kurulan bir ulus-devletin çıkarlarını gözetmiş ve kendi ideolojik yönelimleri doğrultusunda hareket ederek kavramın içeriğinin uyarlama yoluyla antlaşma maddesine dahil edilmesini sağlamışlardır. Halihazırda kullanılan ve sayıca az "dinî ötekini" nitelemeye başvuru ekalliyet sözcüğünde değişikliğe gitmemiş, ancak Sevr antlaşmasında dile getirilen üçlü ölçüte ve bu bağlamda kavramdaki anlam genişlemesine, Lozan'da yer verilmemesi için uğraşmışlardır. Burada kritik noktalardan biri söz konusu kişilerin çeviri metne değil, bizzat kaynak metne müdahale şanslarının olmasıdır; hatta yapılan görüşmelerde İngilizler antlaşma maddelerinde sadece "ekalliyet" kavramına yer vermek isterken, Türk tarafı buna şiddetle karşı çıkmış ve "gayrimüslim ekalliyetler" ifadesinin kullanılmasını talep

etmiştir. Bu bağlamda da bir daraltmaya ve yeniden yazmaya gidildiğinden, kavramın erek kültüre ithali son derece keskin sınırlar içerisinde uyarlanarak gerçekleştirilmiştir. Öyle ki Türkiye’de kabul gören yaygın anlayış, azınlıklar denildiğinde yalnızca Ermeni, Musevi ve Rumlar’dan oluşan gayrimüslimlerin kastedildiğidir.

3.3. Erken Cumhuriyet Dönemi Politikaları

Dönemin politikaları, her yönüyle olabildiğince eksiksiz bir ulus-inşa süreci başlatıp kısa bir zaman dilimi içerisinde nihayete erdirebilmenin yanı sıra idealize edilen Batılı ulus devletleri örnek alacak yeni ulusa uygar toplumlar arasında yer edindirebilme üzerine kuruludur. “Türkiye’deki Türk ulusuna dayanan topraksal bir ulus-devlet fikri” (Lewis, 1993: 350) doğrultusunda inşa edilecek bu yeni ulus, egemenliğini milletten alan ve laikliği gözeten Batı tipi bir yönetim modelini benimseme iddiasındadır, gelgelelim bu yeni ulusa altı yüz yıl gibi bir süre boyunca hakimiyet sürmüş olan Osmanlı’dan (yüzleşmesi, değiştirmesi, devam ettirmesi, vb. eylemleri gerektiren) toplumsal değerler, kalıplaşmış yaşayış biçimleri ve algılayışlar, kökleşmiş birtakım kurumlarla beraber düşünce ve yaşayışta ikilikler, çelişkiler ile toplumun bileşenlerini bir arada tutmaya ya da ayrıştırmaya yetebilecek önemli tarihsel olaylara dair bir toplumsal hafıza miras kalmıştır. Bu nedenle, bilhassa erken Cumhuriyet döneminde, yeni hedeflere ulaşmak amacıyla radikal değişiklikler yapılmaktayken, diğer taraftan da bu yeni düzenle eski düzen arasında bir sürekliliğin ya da çatışmalı bir ikiliğin sürdüğü gözlemlenir. Yine de dönemin hâkim düşüncesi ve anlayışı elbette olabildiğince hızlı bir şekilde birçok bakımdan örneklerine benzeyen şekilde donanımını edinmiş, modern değerler üzerine kurulu bir ulus-devlet inşasıdır. Bu amaçla, her alanda ardı ardına önemli ve radikal reformlar gerçekleştirilmiştir. Sözgelimi, 1 Kasım 1922’de saltanat kaldırılmış, yaklaşık bir yıl sonra Cumhuriyet ilan edilmiş, bundan beş ay sonra da hilafet kaldırılmıştır. Bütün bunlara, Batının medeni ve ceza kanunlarının ihtiyaca göre alınıp kabulü, ulemanın giderek gücünü yitirmesi ve sonunda tasfiyesi yönünde atılan adımlar, dini eğitimde önce kısıtlamaların sonra yasaklamaların gerçekleşmesi ya da kıyafet, takvim ve alfabe gibi toplumsal ve kültürel sembol ve uygulamaların değiştirilmesi eşlik eder (a.e.: 400). Bu yeni ulusun seküler bir temele oturması ise 1928 yılında anayasadan “Türkiye devletinin dini dîn-i İslâm’dır” maddesinin çıkarılmasıyla gerçekleşir (İnalcık, 2013b:

360-361). Bu yıl aynı zamanda Latin harflerinin kabul edilmesiyle dildeki radikal değişimin başladığı yıldır.

Radikal değişikliklerle temelleri atılmış olan ulusun inşasında ayrıca iki temel damardan da beslenmek gerekliliği duyuldu: tarih ve dil. 1930 yılında kurulan Türk Tarih Kurumu, sözgelimi, “yeni bir Anadolu Türk vatandaşı fikrini zihinlere yerleştirmek” (Lewis, a.e.: 356) düşüncesiyle, kökleri İslam öncesine ve Orta Asya’ya uzanan gurur duyulacak bir geçmişi ortaya koyan ve Anadolu’yu ilkçağlardan bu yana Türklerin yerleşip yaşam sürdürdüğü vatan olarak ifade eden bir tarih tezi geliştirmiştir. Bu yıllarda resmi doktrin ilan edilen “bu gerçek, yarı gerçek ve yanlışlık karışımı” tez, sonraki yıllarda kabul görmeyerek giderek unutuldu, ancak bu durum vatana bağlılığın artmasına engel olmadı (a.e.: 356-357). Diğer taraftan da, Tanıl Bora’nın (2017: 233) ileri sürdüğü üzere Schlegel ve Humboldt’un “dilleri kültürel kapasitelerine, medeniyet ‘kabiliyetlerine’ göre tasnif eden teorileri”nin, hatta Friedrich Max Müller’in, “Turani dilleri/Türkçe’yi “devlet dilleri” düzeyine ulaşamayan “göçebe diller[den]” biri saymasının etkisiyle tarih teziyle paralel olarak Türkçenin “ilk-dillğine” yönelik de çalışmalar yürütülmüştü. Bora (a.e.: 233-234) bu politikayı özetleyen bir saptamada da bulunmaktadır:

Dil politikası, Türk’ün ezeliğini teyit ederken, Osmanlı’nın temsil ettiği karanlık yakın maziye geride bırakmaya da katkıda bulunacak, ‘eski’ kelimelerin çağrışımlarıyla beraber dinsel zihniyetten kopmayı sağlayacaktı. Bunun için, bir *verbicid*’le [kelime kırımı] beraber, her şeyin otantik, öz Türkçe karşılığını bulmaya ve türetmeye girişildi.

Bora’nın sözünü ettiği karşılık bulma işini 1932 yılında kurulan Türk Dili Tetkik Cemiyeti üstlenecek ve dille ilgili çalışmalar sistematik bir biçimde yürütülecektir. Kurumun çalışmalarına, bilhassa hazırladıkları kılavuza ilerleyen sayfalarda detaylı yer verilecektir.

3.3.1. Antropoloji Çalışmaları: Irk Kavramı

Gerekli görülen inkılapların gerçekleştirilmesi ardından, ulus inşa sürecinin bir parçası olarak Türklüğü tanımlama ve betimlemenin bilimsel yolları da aranmaya ve uygulanmaya başlanmıştır. Bu noktada bilim dalı olarak “antropoloji” ön plana çıkmış

ve bu bilim dalının yöntemleri benimsenmiştir. Gelgelelim, bu bilim dalı ve yöntemleri (etnografya ve etnolojiyle birlikte) erek kültür dizgesi için pek de yeni değildir, Osmanlı'nın son dönemlerinde belli bazı kimselerce gündeme getirilmiştir. Zafer Toprak'ın “Mekteb-i Mülkiye, ‘İlm-i Akvâm’ ve ‘Antropolojiya’” (2012) başlıklı makalesi bu bağlamda en eski örneklerden etraflıca bahsetmektedir. Osmanlı tarihindeki ilk “etnografya” dersi, dönemin önemli okullarından Mülkiye Mektebi'nin II. Meşrutiyet sonrasında Paris Siyasal Bilgiler Okulu'nu örnek alarak baştan aşağı değiştirdiği ders programında yer almıştır (Toprak, a.e.: 26-27). Ders programlarındaki temel değişiklik, din derslerinin azaltılması ve yerlerine Fransız Devrimi'nin değerleri ekseninde tarih, hukuk, edebiyat ve ilişkili derslerin eklenmesiydi. Toprak'a göre (a.e.: 30) “Osmanlı'da ‘bilimsel devrim’e yol açacak önemde” olan ve antropoloji, etnoloji, etnografya olmak üzere üç bilim dalını da içeren Etnografya dersi yalnızca bir yıl okutulabilmişti, sonra sakıncalı bulunup kaldırılmıştı. Gelgelelim, buna rağmen, dersin hocası Sâtı el-Husrî ders notlarını toparlayarak **Etnografya—İlm-i Akvâm** (1911) adıyla kitap haline getirmişti. Bu bilim dalını bu derece önemsemesi, tarih alanıyla birlikte etnografyayı “toplum yasalarının belirlenmesinde” kritik bir role sahip addetmesinden ileri geliyordu (a.e.: 35).

Toprak (a.e: 31) II. Meşrutiyet'in ilanı öncesinde de antropolojiyle ilintili eserlerin yayımlandığını belirterek, bu bağlamda öne çıkan isimlerin Beşir Fuad, Şemseddin Sami ve Ebüzziya Tevfik olduğunu dile getirir. Şemseddin Sami'nin kaleme aldığı eserlere dair şunları kaydeder:

Şemseddin Sami'nin ilmi' l beşeri uhrevî nitelikleri ağır basan, agnostik bir antropolojyidi. O günlerde Batı'daki antropolojik gelişmelere kulak misafiri olmuş, genel okuyucunun ilgisini çekecek bir bilim dalı olarak antropolojiyi Osmanlı literatürüne sokmuştu. *Yine İnsan*'ın en ilginç konulardan biri 16. bölüm olan “Kafa” idi. Cumhuriyet antropolojisinin omurgasını oluşturacak olan kafa indeksi daha 19. yüzyılın son çeyreğinde, Şemseddin Sami sayesinde Osmanlı'da bilinir olmuştur. “İnsanlar esasen iki cinse taksim olunurlar: Biri tavîlü'r-re's [uzun kafa] (Dolichocéphale) ve diğeri kasîrû'r-re's [kıs kafa] (Brachycéphale)” diyordu (a.e.: 33).

Burada ilk göze çarpan husus, bu yeni bilim dalının bütün öğeleri ve ileri sürdüğü tezlerini erek kültür dizgesine aktarmanın hem toplum bakımından hem de Sami'yi kuşatan dini değerler bakımından pek mümkün olmamasıdır; fakat elbette söz

konusu bilim dalının erek kültür dizgesinde dolaşıma girmesini sağlamıştır. İkinci husus da, bununla ilintili olarak, Cumhuriyetin ilk yıllarında yeniden ve artık uygulamalarıyla karşımıza çıkacak olan “kafa indeksi”nin o dönemlerde de dillendirilmiş olmasıdır.

Çalışmaların sistematik bir şekilde yürütülebilmesi amacıyla 1925 yılı itibariyle Türk Antropoloji Enstitüsü kurulmuş, hatta dernek çalışmaları ve elde ettikleri bulguları geniş bir kitleyle de paylaşabilmek amacıyla bir dergi de çıkarılmaya başlanmıştır. Enstitünün kurulma amacını ve ulaşmak istediği hedefi daha açık bir ifadeyle Atatürk’ün 1925 yılında kaleme aldığı mektupta görebiliriz:

İstanbul Darülfünun Emini Dr. Nureddin Ali Beyfendiye,

14 Teşrinisani 341 tarihli mektubunuzla irsal buyurulan Antropoloji müessesesinin ilk eserini memnuniyetle aldım. *Türkü ve Türk heyet-i içtimaiyesini tetkik gayesini* istihdaf eden müesseseye kıymetli mesaisinde muvaffakiyet temenni ederim efendim” (aktaran Maksudyan, 2016: 88).

Ulus inşası sürecinde en başta Türk milletinin, Türklüğün ve tarihinin gün ışığına çıkarılması, bir Türk kimliğinin oluşturulması elzemdir. Bu bakımdan, kültür repertuarının dönemin iktidarının, bakanlıkların, akademisyenlerin ve hatta askerlerin de desteğiyle inşa edilmiştir. Milli hedefe ulaşmanın rotasının çizilebilmesini sağlayacak antropolojinin ilerleme kaydedebilmesi için devlet aktif bir rol üstlenmiş ve “araştırmalar yaptırarak, enstitüler kurarak, antropoloji tahsili yapmak isteyenleri bursla yurtdışına göndererek, **Türk Antropoloji Mecmuası**’nın araştırmalarını destekleyerek bilinçli adımlar atmıştır” (Maksudyan, a.e.: 93). Hatta Anadolu toprakları üzerinde eski zamanlarda yaşamış ve hüküm sürmüş uygarlık ve toplulukların izini sürme işinde antropolojiyle birlikte arkeolojiye de özel bir önem atfedilmişti (Özbek, 1998: 106). Gelgelelim, dönemin antropoloji alanındaki çalışmaları zamanın ruhuna uygun bir biçimde fiziksel antropolojiye kayan ve “ırk” kavramını merkezine alan araştırmalardır. Buna dair Maksudyan (a.e.: 116) şunları ifade etmektedir: “Halkın zihninde ve gönlünde hem milli efsaneler yaratmaya hem de üstünlük iddiasında bulunmaya çok elverişli olan ırk kavramına dayalı bir *milli bilinç* yaratılmak istenmektedir. ... *Türk Antropoloji Mecmuası* da bu surecin bir parçasıdır. Dergide yazan antropologların bilinçli ve özenli bir şekilde üstlendikleri yegâne görev

Türk ırkını yücelterek "yeniden yaratmak"tır." Bu konuda önemli bir görev üstlenen Şevket Aziz Kansu "ırk" kavramının bütün bilim dalları için kritik önemde bir kavram olduğu ve hatta araştırmaların odağına bu kavramın alınması gerektiğini ileri sürmüştür (Maksudyan, a.e.: 149). Dolayısıyla, Cumhuriyetin ilk yıllarında "ırk" kavramı¹⁹ giderek çok daha yaygın bir kullanım alanına sahip olduğu gibi, kavram ulus inşasının önemli bir aracı olarak daha önceki dönemin öne çıkan kavramı "kavim"i arka plana attığı dile getirilebilir. Kültürel öğelerin, örf ve adetlerin belirleyici olduğu, dilin önemli bir bağlayıcılığa sahip olduğu kavim kavramı, yerini cilt ve saç rengi, burun veya kafa şekli gibi fiziksel özelliklere ve ortak bir ataya ve kan bağına olan bağlılığı ifade eden ırk kavramına bırakmıştır. Dolayısıyla, aralarındaki ayrım Gökalp'tekine benzer şekilde son derece nettir.

Bu döneme dair bu çalışmayı ilgilendiren bir başka husus ise, Antropoloji dergisinde yer alan yazılara bakıldığında, Gökalp'ten o güne uzanacak şekilde **ethnique** kelimesi karşılığında "kavmi"nin (sözelimi bkz. Kansu, 1931: 104) ya da kavim sözcüğünün kullanımının sürdüğü gözlemdir; ancak ilgi çeken nokta kavimle aynı oranda kavramın "etnik" (sözelimi "etnik adetler", "etnik hususiyetler", bkz. Hudadat, 1935: 55) biçiminde de "ödüçleme" yoluyla çevrilerek aktarıldığı örneklere denk gelinmesidir. Bu türden bir ithal, pek çok bakımdan yorumlanabilir, ancak belki de en belirgin olanı, ne ırk ne de etnik sözcüklerinin dini bir içerik ya da böyle bir referansa gönderme yapan tarihsel bir anlam yükü taşımadığı ortadadır. Bu kavramlar, bu halleriyle, yeni düzenin birer ifadesi gibi okunabilir.

3.3.2. Dil Devrimi ve Diliçi Çeviriler

Osmanlı'nın son dönemlerine damga vuran dilde sadeleşme hareketlerine yönelik tartışma ve uygulamalar, yeni devletin kurulmasıyla da son bulmadığı gibi, hatta dilin ulus inşa sürecinin önemli bir parçası olması hasebiyle, daha kritik bir konu

¹⁹ Kavramın, tarihsel geçmişi erek kültür dizgesi için çok eskilere uzanmamaktadır. Bkz. Zafer Toprak, "Mekteb-i Mülkiye, "İlm-i Akvâm" ve "Antropolojiya", **Toplumsal Tarih Dergisi**, 2012, 224 Ağustos, s. 33: "O tarihlerde Osmanlıcada ırk sözcüğü henüz oluşmamıştı. Irk sözcüğü II. Meşrutiyet'le birlikte yaygın kullanım alanı bulacaktı. İlk evrede insan ırkı için kullanılan sözcük "cins"ti. "Ecnâs-ı beşer" insan cinsleri anlamına geliyordu." Dolayısıyla kullanım sıklığının görece arttığı ilk dönem olarak II. Meşrutiyet'i, ancak yüksek bir önem atfedilerek çok daha fazla yaygınlaştığı dönemi de Cumhuriyetin ilk yılları olarak ifade etmek mümkündür.

olarak gündeme geldiği ileri sürülebilir. Dile dair tartışmaların odağında imla ve alfabe sorunu yer alır. Ancak aynı zamanda dil istenilen düzeyde sadeleşmiş de değildir, halen Arapça dil mantığına göre işleyen tamlamalar, çoğul ekler, ağır ve süslü anlatım ve yapılar dilde varlık sürdürmektedir. Gelgelelim, bütün bu tartışmalara yeni bir rota çizerek, imla ve alfabe tartışmalarına da büyük ölçüde son verilmesini sağlayacak şekilde, bilhassa alfabenin değiştirilmesi yönünde hararetli tartışmaların yapılması ardından 3 Kasım 1928 tarihinde Latin alfabesinin ve bunu esas alan yeni Türk harflerinin kabulü gerçekleşmiştir. Bu yeni alfabenin dilde sadeleşme hareketlerine etkisi ve sonrasında yaşanan gelişmelere dair Agah Sırrı Levend (2010: 406-409) şunları yazar:

Türk dilinin yapısına göre meydana getirilen yeni alfabe, Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçeye olan yabancılığını büsbütün ortaya çıkarmıştı. Dilimize ve yazımıza uymayan yabancı kelimeleri atmak ve onların yerine Türkçe karşılıklarını bulup koymak isteği yeniden belirdi. ... Dil konusu üzerinde çalışmalar sürdükçe, işin büyüklüğü ile genişliği daha açık olarak belirliyordu. Sözlük ve terim işleriyle etimoloji araştırmalarını, bir gramer ve sentaks hazırlığı izlemeliydi. Daha sonra dilimizin başka dillerle olan ilişkisi üzerinde durmak, filoloji ve lengüistik çalışmalarını bir temele bağlamak gerekiyordu. ... Atatürk'ün direktifi ile Türk Tarihi Tetkik Cemiyetine eş olarak, 12 Temmuz 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti kuruldu.

Arapça temelli Osmanlı alfabesinin görünmez kılabilindiği Arapça ve Farsça kelimelerin Latin alfabesinin kabulüyle birlikte iyiden iyiye göze çarpar hale geldiğini ifade eder Levend; bu uğurda nasıl bir yol izleneceği ilk aşamada tam belli değilse de, sadeleşmenin bir anlamda arınmaya varma isteği olduğu da bir anlamda dile getirilebilir. Üstelik bu sadece dildeki kelimelerle de sınırlı kalacak bir iş değildir, etimolojiye, dilbilgisine dair de sistematik bir çalışma yürütülmelidir. Çalışmaların sistematik bir biçimde yürütmesini sağlayacak kurum olan Türk Dili Tetkik Cemiyeti, çalışmalara öncelikle Osmanlıcadan Türkçeye karşılıklar arayıp bulmak üzere bir program hazırlamakla başlamıştır. Benimsenen temel yaklaşım, bulunacak karşılıkların “öz Türkçe” olması yönündedir. Gelgelelim, dikkat edilen noktalardan biri halk diline yerleşmiş olan kelimelerin kaynağına bakılmaksızın Türkçe kabul edileceği düşüncesi, diğeri ise öz Türkçe karşılığı bulunan ve dolaşıma sokulacak bir kelimenin, yaygın kullanıma sahip önceki kelimenin dilden bütünüyle atılmasına

neden olmayacağı, iki seçeneğin de dolaşımında olacağı ve hangi seçeneğin dilde yerleşik kullanım elde edeceğinin bekleneceğidir (Levend, a.e.: 417). Diğer taraftan, Arapça ve Farsça dışında bir dilden alınmış kelimeler için de derlemelere, sözlüklere ve temel eserlere bakılarak taramalar yapılmakta, farklı bilim alanlarındaki terimlere karşılık bulma işi ise alanın uzmanlarıyla fikir alışverişi içerisinde yürütülmekteydi (a.e.: 418). Karşılık bulma işinde cemiyet tek başına hareket etmemekte, “[b]aşvekâlet, Halk Partisi, Halkevleri[nin]” yanı sıra “ajans, radyo ve bütün gazeteler[in]” (Levend, 2010: 416) de dahil edildiği bir iş birliği içerisinde hazırlanan kelime listelerinin uzman kişilerle paylaşımı ya da dil anketleri üzerinden bu süreci yürütmeye çabalamıştır. Bu ekiplerden Osmanlıca kelimelere öz Türkçe karşılık bulma işiyle ilgilenen ekip, büyük bir titizlikle çalışmalarını yürütmüştür, hatta bu süreçte sözcgelimi **Ulus Gazetesi**’nden de destek almıştır. Topluma kılavuzda sunulacak olan sözcüklerden önemli ve ilişkili gördüklerini daha kolay benimsetebilmek amacıyla sayfalarında sözcüklere ve bunların tanımlarına yer vermiştir:

1934, 29 İkinci Teşrin [29 Kasım 1934]

İlk öztürkçe ders

İzmir sayıyı Bay Mahmut Esat Bozkurt Ankara Hukuk mektebindeki hukuku düvel dersini büsbütün öztürkçe olarak vermiye başlamıştır. Kendisi “hukuku düvel” karşılığı olan “kurultaklar bayığı” tabirini bulmuştur.

Resim 3.1.: Ulus Gazetesi, 1 Aralık 1934

1934, 1 İlkkanun [1 Aralık 1934]

Abay

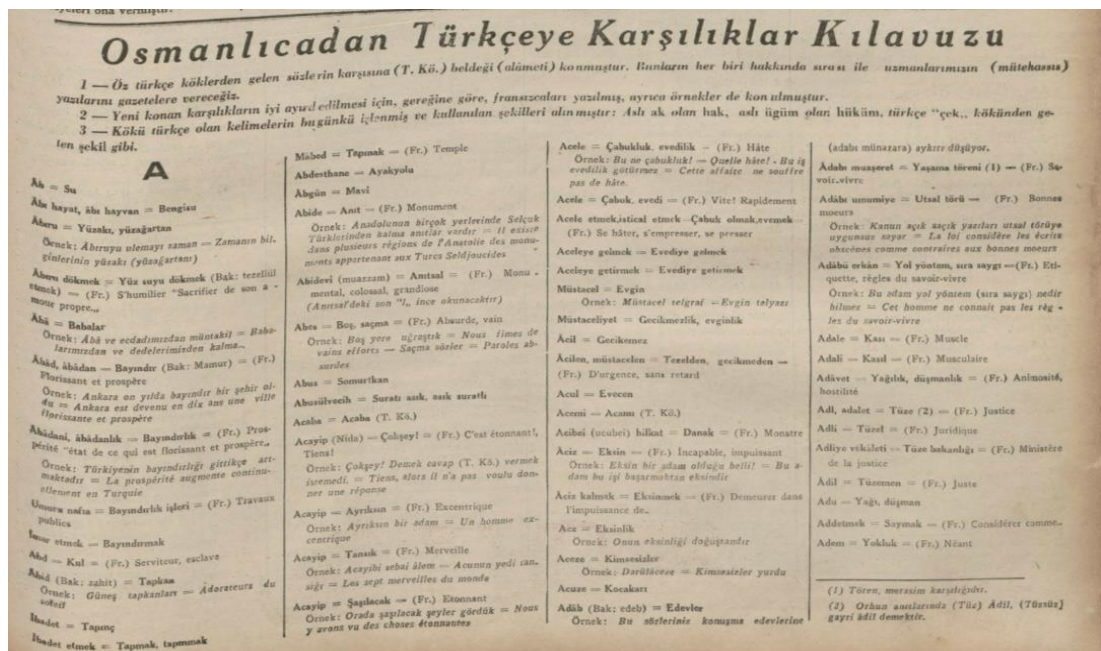
Ne güzel bir kelime diyeceksiniz. Fakat bu da öz bir türk sözüdür. Abay Dikkat demektir. Dikkat etmek anlamında olan Abaylamak’tan gelir. Bir daha tekrar ediniz: -Abay çocuklar! Dilinizi alıştırınız. Yazınız, söyleyiniz. -Ya Özen sözünü ne yapalım? diye soruyorsunuz. Özen itina demektir.

Sübakan

İlk gördüğünüz bir kelime! Bunu Başbakanımız, Milli Müdafaa Bakanlığına gönderdiği bir kâğıdın altına yazdı. Türkçede Sü Asker demektir. Şimdi Sübakanlığının Milli Müdafaa Vekilliği yerine alındığını anlamışsınızdır.

1934 yılı Kasım ayında, ilk defa tamamıyla öz Türkçe bir ders işlendiği haberi duyurulmaktadır. Bu ilk örnek çabaların salt dilde sadeleşmenin ötesine geçtiğini ve arınma ya da bütünüyle öz Türkçe kelimelerden oluşan yeni bir milli dil inşasının hedeflendiğini gözler önüne serer. Buna yönelik haberler ya da çeşitli resmi makamların öz Türkçe olarak hazırladığı belgelerden örnekler de bilhassa bu ilk aşama için azımsanmayacak sayıdadır. Ancak genel itibariyle, Türkçe dil mantığına göre işleyecek şekilde ciddi oranda bir sadeleşmeye gidildiği ve öz Türkçe sözcüklerin eski sözcüklerle birlikte var olduğu metinlerin üretildiği söylenebilir. Öz Türkçe sözcükler eski karşılıklarının parantez içinde sunulmasıyla ya da metnin sonuna bir sözcük listesi eklenerek dolaşıma sokulmaktadır. Veyahut da yukarıda sunulan ikinci ve üçüncü örnekte de görülebileceği üzere, başka başlıklardaki haberlerin arasına ek sütunlar açılarak önemli görülen sözcüklerin okurla didaktik bir tonda öz Türkçe kullanmayı teşvik eden metinler aracılığıyla tanımlandığı ve örnek cümleler eşliğinde sunulduğu gözlemlenir. 25 Mart 1935 tarihi itibariyle ise Osmanlıca sözcüklere karşılıklar kılavuzunun hazırlığı tamamlanarak, kılavuz **Ulus Gazetesi**'nde, ardından da **Akşam Gazetesi**'nde her gün kısım kısım yayımlanmaya başlamıştır:

Resim 3.2.: Osmanlıcadan Türkçeye Karşılıklar Kılavuzu'nun yayımlandığı gazete sayfalarından biri

Resim 3.2.'de de görülebileceği üzere, sözcükler Türkçe kökten geliyorsa ya da Fransızca bir sözcüğün karşılığı olarak Osmanlı Türkçesine geçmiş ise, bu muhakkak belirtilmektedir. Ayrıca sözcüklerle ilgili herhangi bir tanım yapılmamakta, örnek cümleleriyle ya da eski versiyonla yeninin gösterilebildiği çeviri cümlelerle birlikte yalnızca karşılıklar (genelde tek bir karşılık olmak üzere) önerilmektedir. Bu kılavuza dair dikkati çeken diğer bir nokta ise sunulan karşılıkların nihai olmadığı, okurların önerilerine de açık olduğu sıklıkla belirtilmektedir. Kılavuzun gazeteler üzerinden yayımlanmasının, söz konusu karşılıkların erek dilde dolaşıma daha kolay sokulabilmelerine ve bu dil hareketinin herkesin dahil edilebildiği ve herkes tarafından sahiplenilen bir gerçeklik elde etmesine hizmet ettiği ileri sürülebilir.

Kılavuzun yayımlanması itibariyle, **Ulus Gazetesi** başta olmak üzere, dönemin belli başlı gazeteleri karşılıkların dile yerleşmesi ve kullanım yaygınlığı kazanması için hummalı bir çalışma yürütmeye başlamışlardır. Önceki kelime köşelerine yenileri eklendiği gibi başkaca didaktik yollar da benimsenmiştir. Sözgelimi, her gün beşer tane sözcüğün tanımlarının ve örnek cümleleriyle sunulduğu köşelerin yanı sıra sözcüklere ayrıntılı olarak değinilen “kılavuz için dersler” veya gazetede yer verilen yeni sözcüklerin hatırlatma olarak kısaca yeniden sunulduğu “bugünkü sayımızda geçen kılavuz kelimeleri” gibi köşelere yer verilmiştir:

Ulus Gazetesi, 20 Mayıs 1935

Her gün beş kelime

BEŞİNCİ LİSTE

- 1- Seciye = Ira
Örnek: Biz istiklâl muharebesinde türk seciyesinin kuvvetine dayandık. = Biz erkinlik savaşında, türk ırasının kuvvetine dayandık. ...

Ulus Gazetesi, 21 Haziran 1935

Her gün beş kelime

Ulus baştanbaşa kılavuz kelimeleri ile çıkıyor. Türkiyede çıkan gazete ve dergilere her gün verilen 5er kelimelik listeleri de yazıyoruz. Bu listeyi basan gazete artık bu kelimelerin osmanlıcalarını kullanmayacaktır.

OTUZ YEDİNCİ LİSTE

- 1- İbda= Yaratı
Örnek: Yaratı kuvvetinden yoksun olandan büyük eser beklemeyiniz. ...

Örneklerdeki gibi listeler, bundan böyle önerilen karşılıkların kullanılacağına dair bir uyarıyla, her gün gazetede okurların dikkatine sunulmaktadır. Esasında bütün bu çalışmalar, “Osmanlı Türkçesi”nden “öz Türkçe”ye olmak üzere bir diliçi çeviri etkinliği görünümü sergilemektedir. Bu bağlamda, sözgelimi, gazetede çıkan haberlerin, yazılan yazıların dil bakımından ve aslında çeviri perspektifinden eleştirildiği “tenkid yazıları”nın kaleme alındığı görülür. Bu çalışmaları en sistematik şekilde yürüten Atatürk’ün kurduğu **Hakimiyeti Milliye** gazetesinin devamı **Ulus Gazetesi** olduğundan, gösterilen çabalara ve diliçi çevirilere ilişkin ek örnekler yine bu gazeteden sunulacaktır. Gazetede 22 Nisan 1935 tarihinde yayımlanan isimsiz bir eleştiri yazısı buna güzel bir örnek teşkil eder:

Dil işleri—Tenkidler

Bu sütunlarda, her gün, kendimizde veya başka gazetelerde gördüğümüz dil yanlışlarını tenkid edeceğiz. ... Dünkü sayımızın birinci sayfasında “kadınlar kurultayı” telgrafından bir cümle parçası: “...birliğe bağlı kurumların istekleri hakkında hazırlanmış raporların sözleşmeleri vardı” işte size sakat bir çevirmecilik örneği! İstanbul bildirgenimiz pek güzel şöyle diyebilirdi: “...hazırlanmış rapor üzerine konuşulacaktı veya sözleşilecekti.” Gene bu telgraftan: “Hazırlanmış önergeyi birlikle onamıştır.” Halbuki kılavuzda “kabul” kelimesinin Türkçe olduğunu görmüş ve “onamak” kelimesinin “tasvib” karşılığı olarak alındığını okumuştuk. ... Aynı telgrafta, “muhtelif” yerine kullanılan “değişik” sözü, “mütehavvil” demektir. “Muhtelif”in karşılığı “türlü”dür.

Örnekten anlaşılabilceği üzere, bu yazılarda, gazetede haber ve diğer yazılardaki sözcük tercihlerinin yanlışlığından cümle yapılarının sorunlu olmasına kadar ayrıntılı eleştiriler kaleme alındığı görülür. Sözcükler, kılavuzda sunulduğu haliyle ve nüanslara aşırı bir hassasiyet gözetilerek kullanılmalıdır. Ayrıca, “sakat bir çevirmecilik örneği” denilerek Türkçe dil mantığından uzaklaşan ve bir bakıma çeviri kokan metinler üretmekten kaçınmak gerektiği vurgulanır. Sözgelimi, 20 Nisan 1935’te isimsiz bir yazıda şu sözler sarf edilmektedir:

Yeni kelimeleri kullanmak, dilimize ve kafamıza iyi sindirmek için en doğru ve kestirme yol yeni kelimelerle düşünmeğe alışmaktır. Osmanlı sentaksı, türk düşünüşü üzerine kurulmuş değildi. Eğer nazarı dikkati âlilerine arzederim, cümlesini olduğu gibi, yeni kelimelerle türkçeye çevirmeğe kalkışırsanız, gülünç olmaktan kurtulamazsınız. ... Biraz güç olsa da normal yol şudur: Kelimeleri tek başlarına almak, onlarla cümle idmanları yapmak, ve osmanlıca bir sözü türkçeye çevirmek değil, kafamızın içindeki düşüncüyü türkçe olarak kâğıd üstüne

geçirmeye uğraşmak! Ancak o zaman kılavuzun darlığı ve eksikliği hakkında sağ bir hüküm verebiliriz.

Arzu edilen birebir bir çeviri yapmak ve aslında Osmanlıca dil işleyişini takip etmek değil, Türkçenin dil mantığına uygun şekilde yeniden yazmaktır. Dolayısıyla, bu dönemde sadece kılavuzlarda önerilen karşılıkların dile yerleşmesine değil, aynı zamanda dilbilgisi yapısı ve nitelikleriyle bir bütün olarak Türkçenin doğru kullanımına yönelik bir çaba gösterildiği ortaya çıkmaktadır. Hem sözcükler bağlamında hem de alışlagelmiş kalıp ifadelerin ve dilbilgisi yapılarının terk edilmeye çalışılması bakımından bir diliçi çeviri etkinliği söz konusudur. Bu etkinliğin özünü henüz kurulmuş bir devletin ulus inşasını mümkün kılacak bir kültür repertuarı çerçevesinde atılan adımlar oluşturur. O nedenle, sözcükler ve kavramlar bağlamında dönemin baskın çeviri normunun eşdeğeri olan sözcükleri halkın konuştuğu dilden almak, eşdeğeri olmayan sözcükleriyse Türkçenin asıl köklerinin ve kültürünün kaynağını oluşturduğu dile getirilen doğu Türkçesini referans alarak erek kültüre doğrudan aktarmak ya da kökleri oradan alıp türetmek üzerinedir. Diliçi çevirinin temel sebebi zaten dili tamamıyla sadeleştirmek, asıl ifadesiyle, dili içerisindeki bütün yabancı sözcüklerden arındırmak, ulusun üzerine temelleneceği Türk kültürüne dayanacak saf bir dil inşa etmektir. Falih Rıfkı Atay'ın yazısından alıntılanan aşağıdaki bölüm bu düşünceye bir parça ışık tutabilir:

Ulus Gazetesi, 26 Mart 1935

Büyük Dile Doğru

Eğer *arsı* öneki ile arsiulusal kelimesi yapılmısaydı, “international” türk dilinin bağrından bir yara gibi işleyip gidecekti. ... Yeni türkçe daha şimdiden osmanlıcada hiç olmayan bir açıklık ve durluk almaktadır. Bu ve daha bunun gibi örnekler ve yeni araştırmaların öz anlamlarını ve değerlerini belirtmekte olduğu ekler türkçeyi geç değil, iki üç yıl içinde, yüz binlerce terimi kendi mayası ile yoğurabilir bir kültür dili haline getirecektir.

“**International**” sözcüğü, aslında erek kültürde Arapçadan yapılmış “beynelmilel” (milletlerarası) sözcüğüyle karşılanmaktadır ve yaygın bir kullanıma da sahiptir. Gelgelelim, bu yeni dil ve çeviri politikası gereğince, “millet” karşılığında “ulus”un kullanılması önerildiği gibi, örnek olarak da “arsı” türetilmiştir. Bilhassa

kılavuzun yayımlandığı dönemlerde gazetedeki yazılarda “arsıulusal” sözcüğünün yoğun bir biçimde kullanıldığı, dile yerleşmesi için özel bir çaba sarf edildiği göze çarpar. Gelgelelim bu çabalara rağmen, bilindiği üzere, arısı öneki dilde tutunamamıştır. Bütün bu çabaların vardığı en son nokta, Türkçeyi neredeyse bütün dillerin ana kaynağı, kültürel kök dili olarak konumlandıran Güneş-Dil Teorisi’ne dair çalışmalardır. Levend (2010: 439) bu teoriyle ilgili şu sözleri sarf eder:

Güneş-dil teorisi, Türk tarih tezine uygun olarak, şu yargıyı kapsıyordu: Türk dili, taş ve maden devrinde, kültür kelimelerini göç yolu ile yeryüzündeki dillere yayan eski ve büyük kültür dilidir. Etimoloji sözlüklerinde “kaynağı karanlık” olarak gösterilen birçok Fransızca, Almanca ve İngilizce kelimelerin Türkçe ile kolayca açıklanabilmesi bunu göstermektedir. ... Dilimize yabancı saydığımız birçok kelimeleri feda etmek gerekmez. Çünkü bunların temelde Türkçe olması olanağı vardır. ... Çıkarılan bu sonuç, Osmanlıcaya dönmek isteyenlerin işine yaradı. Aşırı çabalar birden durdu; ama yabancı kelimelere karşılık bulma işi de durmuş oldu.

Levend’in işaret ettiği üzere, aslında Türkçeyi yüce bir noktaya taşımayı hedefleyen böyle bir teori, o güne değin dile dair yürütülen çabaları paradoksal bir biçimde sekteye uğratmıştır. Gazete taramaları da bunu doğrulayan bir tabloyu gözler önüne sermektedir. Dikkatli incelendiğinde, öneri sözcükler ve eski sözcükler bir arada çokça kullanıldığı ancak artık sözcüklerin dile yerleşmesine yönelik yürütülen son derece titiz çalışmaların giderek azaldığı, yerini teorinin çerçevesini çizen sözcük köklerinin karşılaştırmalı olarak irdelendiği yazılara bırakmıştır. Öte yandan, dil reformuna ve daha ziyade dilin Türkçeleştirilmesine yönelik çalışmalara muhalefet eden bir kesimin varlığı da göz ardı edilmemelidir. Bu bakımdan da dil kullanımında bir ikilik söz konusudur. 1944 yılında dönemin tek parti iktidarı CHP’nin kendi meclis grubuyla yaptığı inceleme sonrasında, o zamana dek hukuki dilde eski dilin kullanımının devam ettiğini ve bunun önemli bir ikilik yarattığını vurgulayarak, 1945 yılında kanunu dil bakımından değiştirip Türkçeleştirdiğini söylemek mümkünse de, çok partili döneme geçilip iktidarın el değiştirmesinin ardından, yeni iktidar Demokrat Parti milletvekilleri 1952 yılında kanundaki öz Türkçe kelimelerin değiştirilmesi yönünde başvuru yaparak, anayasa metninin yürürlükten kaldırılmasına neden olmuştur (Levend, a.e.: 449-466). Dolayısıyla, dönemin dil anlayışında sabit bir

yaklaşımın benimsendiğini ya da tek bir kültür repertuarı doğrultusunda hareket edildiğini söylemek olası değildir.

3.4. Kültür Repertuarı ve Komşu Kavramlar

Dönemin kültür repertuarının özünü Batılı ulus devletlere öykünen ve bu bağlamda ortak bir millet, vatan, tarih ve dil inşasını pek çok reform ve değişiklikle gerçekleştirebilme arzusu oluşturur. Bunu yaparken, Türklük her bakımdan titizlikle irdelenip, farklı kaynaklardan derlenip ideolojik bir süzgeçten geçirilerek kendi içinde tutarlı ve işlevsel bir repertuar oluşturulmaya çaba gösterilmiştir. Dönemin iktidarı milletin, tarihin, dilin kaynaklarını, tarihsel ve dilsel ortaklığın özünü İslamiyet öncesi dönemde aramaktadır. Ancak bütün bunlar, Turancılığa göz kırptığı düşünülebilirse de, esasen Anadolu toprakları üzerinde bir Türk ulusu inşasını hedefler. Böyle bir kültür repertuarı, tüketicisine nasıl bir tablo sunar? Bunun ilk aşamasını ve dildeki politikayı bir önceki başlıkta irdlemiştik, bu başlıkta karşılıklar kılavuzunun yayımlanmasından sonraki süreci inceleyerek, yeniden inceleme parametrelerimizi oluşturan kavramlara ve bir yandan da bu kavramlarla yakın ilişkide olan komşu kavramlara değineceğiz.

Osmanlı'nın son dönemlerinde yükselişe geçen ve önemli siyasi kavramlardan biri haline gelen “kavim”, Cumhuriyet sonrası dönemde giderek bu eski içeriğinden uzaklaşmaya ve sadece eski tip, millet öncesi topluluklara işaret etmek üzere kullanılır hale gelmiştir. Aslında Ziya Gökalp bu kavramı, daha önce de belirtildiği üzere, çok daha geniş tutarak ilkel olanından en yüksek seviye yönetim biçimine erişmiş olanına kadar bütün dil topluluklarını ifade edecek şekilde kullanmaktadır. Zaman zaman kavimle millet kavramı arasında daha keskin bir sınır çizmeye çalışsa da, kimi zaman da kavim ve millet kavramlarını birbirinin alternatifi olarak kullandığı görülür. Bu iki kavram arasındaki en net ayrımını, 1922’de kaleme aldığı eserinde görebiliriz, burada “kavim” ve “ırk” kavramlarını daha ziyade birbirlerine yakınlaştırırken, “millet” kavramını içeriğini daha önce kavim kavramını ifade ederken başvurduğu içeriğin biraz daha genişletilmiş bir versiyonuyla tanımlar. “Millet” kavramının, Osmanlı'nın son dönemlerinde gönderme yaptığı çelişik içeriği ise seküler ve siyasi bir içeriğe doğru iyiden iyiye kaymıştır artık ama aslında bugün bile bilhassa bazı kesimler için

kavramın dini içeriği, başka deyişle tarihsel anlam yükü kaybolmuş değildir. Osmanlıcadan Türkçeye karşılıklar kılavuzu incelendiğinde, “kavim” kavramının parantez içinde millet anlamına geldiği ve bu bakımdan da Türkçe karşılığının “ulus” olarak ifade edildiği göze çarpar. Aynı şekilde, “millet” kavramının karşısında da “ulus” sözcüğünü buluruz. Arapça bu iki sözcüğün yerine öz Türkçeci yaklaşımın bir getirisi olarak diliçi çevirisinde bu karşılık önerilmiştir. “Ulus” sözcüğünün tarihi 8. yüzyıla ve Kül Tegin yazıtlarına uzanmaktadır ve şehir anlamına gelen Uluş sözcüğü Moğol istilasıyla birlikte “ulus”a dönüşmüş, anlam olarak da “halk, kavim, millet (Moğol ulusu, Türk ulusu), devlet (Çağatay ulusu, Coci ulusu)” gibi kavramları ifade eder hale gelmiştir” (İnan, 1956: 180-181). Ulus işlevsel ve yaygın bir kavram haline gelmezden önce ise halkı karşılayan sözcük “budun”dur. Budun kavramıyla ilgili halkbilimci Abdülkadir İnan (a.e.: 179-180) şunları yazmaktadır:

Orhon yazıtlarında Çin gibi yabancı kavme budun denildiği gibi, Türk olduklarında şüphe olmayan Kırgız, Karluk, Oğuz topluluklarına ayrı ayrı budun denilmektedir. ... Kaşgarlı Mahmud’un çağdaşı Yusuf Has Hacıp “Kutadgu Bilig”de “budun” kelimesini çok kullanıyor. Peygamberin na’tinde “budun” kelimesini “halk” anlamında kullanıyor: ... XIV. yüzyılda yazılan Kuran tercümelerinde (meselâ Türk-İslâm eserleri müzesi no. 73) kavim, en-nas, âl kelimeleri hep budun kelimesiyle tercüme ediliyor. ... Fakat XV. Yüzyılda yazılan eserlerde, hele Çağatay edebiyatında budun kelimesine raslanmaz. Bu devirde eski “budun” terimi yerine “ulus” kelimesi geçmektedir. Budun kelimesinin XIV. yüzyılın sonlarında unutulmuş olduğuna hükmetmek mümkündür.

Alıntının da işaret ettiği üzere, halk anlamına gelen budun sözcüğü aynı zamanda belli bir döneme kadar da kavim kavramının Türkçe karşılığıdır. Ancak kavram 14. yüzyıl itibariyle kullanımdan kalkmıştır. İlginç bir şekilde budun sözcüğü, Osmanlı’nın son dönemlerinde gündem haline gelen dilde sadeleşme hareketleri çerçevesinde bu kez de “millet” kavramının karşılığı olarak yeniden karşımıza çıkmakta ve tartışmalarda görünür hale gelmektedir. Sözelimi, Yeni Lisan Hareketi’nin dilde sadeleşmeye yönelik politikasını eleştiren Yakup Kadri Karaosmanoğlu (aktaran Levend, 2010: 321) “... yeni lisan sizin için muhakkak kullanılması pek güç bir zînet olacaktır. ... Meselâ “millet” kelimesi bilmem nasıl bir istihale ile [değiştirerek] “budun”a inkılâb edecek [dönüştürecek], “yaşasın millet” diyemeyeceksiniz, “yaşasın budun” diyeceksiniz. Boğazınız uzun bir müddet, uyur,

turgur, gurgur ilâh misillû kelimelerin dikenleriyle yırtılacak,” demektedir. Yeni Lisan Hareketi liderlerinden Ömer Seyfettin ise bu sözlere cevaben 1912 yılında bir yazı kaleme alır: “Kelimeler anlatacakları fikirlere göre intihâb edilir [seçilir]. Sırf Eski Türklüğe aid bir-iki manzumede yazılan budun, millet’in yerine kaim olmayacaktır [geçemeyecektir]. Fakat eğer yine böyle Eski Türklüğü hatırlatmak icâb ederse şübhesiz pervasızca yazılır (...)” (aktaran Öksüz, 2016: 126). Sadeleşme hareketini savunan ve bunu uygulamaya bir an evvel geçirebilmeyi arzu eden insanlar, o dönem belli bir kesim tarafından, tamamıyla Türkçeden oluşan, gerektiğinde Doğu Türkçesine başvuran, halihazırda kullanılan bütün Arapça ve Farsça sözcüklerin dilden atıldığı bir tasfiyeciler grubu olarak kodlanmaktadır. Bu örnekte de, Yakup Kadri’nin yeni lisan hareketini tasfiyeci olarak nitelediğini açıkça görmekteyiz, ancak Ömer Seyfettin de kendilerini bu şekilde nitelemenin doğru olmadığını vurgulayarak, halk arasında yaygın bir kullanım alanına sahip olmayan “budun” kavramını ancak eski Türklüğü vurgulamak gerektiğinde kullanabileceklerini dile getirmektedir. Bu tartışma, aslında kullanımdan kalkmış olan bir sözcüğün, yüzyıllar sonra Osmanlı’da yeniden canlandırılmaya çalışıldığını gözler önüne serer. Ancak daha önce de belirtildiği gibi, dönemin baskın çeviri normu, Arapça kavramlara başvurmak yönündedir ve sistematik bir biçimde dolaşıma sokulmayan bu kavram dilde tutunamaz. Osmanlıcadan Türkçeye karşılıklar kılavuzunda da bu sözcüğe rastlamayız, ancak daha önce de belirttiğim gibi, hem kavim hem de millet kavramları için ulus sözcüğü önerilir. Bu diliçi çeviri etkinliğinde izlenen çeviri stratejisi, bir bakıma kaynak kavramın anlamsal eşdeğerini erek dilin temelini oluşturduğu düşünülen bir başka dilden bulup aktarmaktır, başka deyişle millet kavramının taşıdığı bütün anlam yüklerini bir kenara bırakarak ve Arapça ve Farsça bütün yabancı kelimelerden dili arındırarak doğu Türkçesinden gereken sözcükleri Türkçede yeniden yeşertmektir. Osmanlı’nın son dönemlerinde Türklüğün oluşması ve gelişmesi bakımlarından önemli ve işlevsel bir kavram haline gelen kavim sözcüğü, Cumhuriyet’in ilanı sonrasında işlevini tamamlamış ve anlamı giderek daha fazla daralarak eski tip toplulukları (daha ziyade ilkel) ifade etmeye başlamıştır. Gökalp’in **ethne**’nin karşılığı olarak kullandığı bilimsel versiyonu ise dönemin antropologları tarafından kullanılmaya devam etmiştir.

Dönemin kültür repertuvarının önemli bir ayağını oluşturan dil devrimi sonucunda “ekalliyet” kavramı için de öyküntü yoluyla yeni bir karşılık türetilerek (**calqued neologism**) diliçi çevirisi yapılmış ve “azlık” ya da “azınlık” önerilerine gidilmiştir. Kılavuz öncesinde kavrama “azlık” alternatifi de getirilmiştir, ancak kılavuzda ekalliyet sözcüğü “azınlık” ile karşılanmış ve artık bu karşılığın kullanılması gerektiği vurgulanmıştır (bkz. **Ulus Gazetesi**, i. y., 22 Nisan 1935: 3). 1934 yılı itibariyle dönemin önemli gazetelerini taradığımızda ekalliyet ve bu sözcüğün diliçi çeviri yoluyla sunulan alternatiflerinin aynı zaman dilimi içerisinde dilde bir şekilde dolaşımda olduğu göze çarpar. Fakat her ne kadar kılavuzun yayımlanması ve buna göre dilde birtakım düzenlemelere gidilmesiyle birlikte “azlık” ve “azınlık” karşılıklarının kullanımında bir artış olduğu gözlemlense de, bu kullanım hassasiyeti ve sıklığı sadece **Ulus Gazetesi** ve bir bakıma **Tan Gazetesi** ile sınırlı kaldığından, “ekalliyet” sözcüğü 1940’lı yılların ikinci yarısına kadar kullanımdaki baskınlığını sürdürmüştür. Aslına bakılırsa, **Ulus Gazetesi**’nde dahi 1934-35 yıllarında azlık ve azınlık alternatiflerinin tercih edildiği görülmüş, sonraki süreçte bu seçeneklere neredeyse hiç yer verilmemiştir. 1940’lı yıllarla birlikte ekalliyet kullanımı giderek azalmış ve 1950’ler itibariyle de artık yerini tamamen azlık/ azınlık sözcüğüne bırakmıştır. Böyle bakıldığında, kavramın çeviri karşılıklarının önerildiği zamandan itibaren yaklaşık yirmi yılda yavaşça dile yerleştiği görülür. Bunun sebebini dil devrimine yönelik benimsenen uygulamalarda aramak mümkünse de, tarihsel süreçler ve bağlamlar dikkate alındığında başka bir kırılmaya göndermede bulunduğu da ifade edilebilir.

1934 ile 1950’li yıllar aralığında dönemin önemli gazetelerinde kavramın hangi konu başlıklarıyla, kimlere atıfla, nasıl kullanıldığına ilişkin incelemeleri iki ana başlıkta irdeleyebiliriz: 1) Yurt içindeki haberler ile yurtdışındaki Türkler, 2) Yabancı basından çeviri yoluyla alınan haberler. Görece az olan ilk başlığa kıyasla ikinci başlıkta çok daha yoğun bir bilgi aktarımı ve kavram görünürlüğü söz konusudur. Kavram Türkiye bağlamında kullanıldığında çok net bir biçimde Ermeni, Rum ve Yahudi olmak üzere gayrimüslimlere göndermede bulunur. Bu türden atıflar da büyük çoğunlukla “ekalliyet mektepleri” ile ilgili haberlerde geçer. Türkiye sınırları dışında, sözcelimi Balkanlarda yaşayan azınlıklarımız için soy temelli bir yaklaşım

benimsenerek Türklük vurgulu “Türk azlıkları/ azınlıkları” atfına başvurulur. Üstelik farklı zamanlarda kaleme alınmış birkaç yazıda yurtdışındaki Hristiyan Türk azınlıklardan ve bunların dahi Türklüğün getirdiği bir nitelikten ötürü neredeyse hiç “temessül etmediklerinden” (asimile olmadıklarından) söz edildiği görülür. Dolayısıyla, kavram içeride gayrimüslimlere, yani Ermeni, Rum ve Yahudilere; dışarıda bizi ilgilendiren konularda ise Türklere gönderme yapar. Gazetelerde haberlerin ağırlığına göre bakıldığında, Türkiye bağlamıyla azınlıklar meselesinin pek gündeme gelmediği göze çarpar. Buna ilişkin 30’lu yılların Avusturya Büyükelçisi Norbert von Bischoff’un 1936 yılında **Ulus Gazetesi**’nde Burhan Belge’nin çevirisiyle kısım kısım yayımlanan **Ankara** adlı eserinden bir bölüm bir cevap sunabilir:

Ankaranın gerçekçi politikasına göre, nasyonalizm, Türk toprakları ile sınırlanmıştır. Türk ırkının en çok lehinde olan hareket, Ankaraca, Türk Cumhuriyeti hududları içinde kuvvetli ve azad bir milli devletin kurulmasıdır. Bu, barış ile kabildir. Barış ise, komşu devletlerle iyi geçinmeyi şart koşmaktadır. İşte bunun içindir ki, kendi azlıkları tarafından yapılacak düşmanca bir hareketi şiddetle bastırdığı gibi bu azlıklar hususunda haricin bir müdahalesini asla hoş görmeyen Türkiye, kendi komşularındaki azlıklar işine de, bunlar Türk bile olsa, karışmamak kararındadır. Hatta denebilir ki, yabancı memleketlerdeki Türk azlıklarına karşı fena bir muamele yapılmasını, Türkiye, bir milli felaket olarak kabul etmemektedir. Çünkü bu yüzden, o Türk azlıkları Türkiye Cumhuriyeti’ne muhaceret etmekte ve bu suretle hem Türkiye’nin nüfusu artmakta ve devleti kuvvetlenmekte hem de azlıklar davası kendiliğinden hallolmaktadır.

Türkiye bağlamıyla azınlık meselelerinin pek gündemde olmayışının, Bischoff’un dile getirdiği bu politikadan ötürü olduğunu ileri sürebiliriz. Yurtdışındaki Türk azınlıklarına atıfta bulunuluyorsa da, bu, azınlıklar adına bir hak talebinde bulunmak maksatlı değildir. Aslında bu türden atıfların sadece Türklük kavramını güçlendirmek adına yapıldığı ileri sürülebilir.

Türkiye bağlamında kavramlara atfın bilhassa iki mesele gündeme geldiğinde görece sıklaştığı söylenebilir. Bunlardan biri Hatay (İskenderun Sancağı) toprağının akıbetiyle ilgili gelişmeler, diğeri ise Kıbrıs meselesidir. 1936 yılında Fransa’nın Suriye’den çekilmesi ve Suriye’nin bağımsızlığını ilan etmesi ardından, İskenderun Sancağı’nın akıbeti sorunu gündeme gelmiştir. Türk hükümetine göre bölgede Türkler çoğunluktadır ve Türk dışında kalan diğer unsurlar ise “ekalliyettedir”, bu nedenle bu topraklar Suriye’ye bırakılmamalıdır. Falih Rıfkı Atay’ın **Ulus Gazetesi**’nde 30 Eylül

1936 tarihinde yayımlanan bir yazısı bu düşünceyi özetler niteliktedir: “Sancak, münakaşa edilmez ekseriyetiyle türk müdür, değil midir? (İki yüz elli bin türke karşı elli bin kadar binbir kandan bir ekalliyetler mozaiki!)”. Burada milliyetler prensibi çerçevesinde bir bölgede sayıca az olanın kendi kaderini tayin hakkı talep edemeyeceğini ifade etmek ve vurgulamak üzere “ekalliyet” kavramına başvurulmuştur. Diğer taraftan 1948 yılında ve ilerleyen yıllar içerisinde zaman zaman Kıbrıs meselesi gündeme gelir. Bu meselenin kökleri, 1878 yılında adanın İngiliz idaresine bırakılmasına uzanır ve adanın sakinleri olan Rumlar ile Türkler arasında başından itibaren kimi zaman iyice tırmanan gerilim ve çatışmalar yaşanır. Aslında 1948 ve 1950’li yıllarda bu mesele haberlerde pek yer bulmaz, çünkü Türk idareciler böyle bir meselenin olmadığını dile getirirler. Yalnızca 1948 yılında şöyle bir habere denk geliriz:

Kıbrıstaki Türk azınlığının durumu inceleniyor

Lefkoşe 25 (A.A.) – (Nafen): Adada bulunan Türk azlığının durumu incelenmek üzere İngiliz hükümeti tarafından vücuda getirilen komite dün ilk toplantısını yapmıştır. Kıbrıs valisi Lord Winster de toplantıda hazır bulunarak komiteye görevinde muvaffakiyetler temenni etmiştir. Komite başkanı Kıbrıs Türklerinin İngiliz idaresi altında kalmak arzusunda olduklarını söylemiştir (26 Haziran 1948, **Akşam Gazetesi**).

Haberde de görüldüğü üzere, herhangi bir çatışma ya da kargaşadan bahsedilmemekte, aksine “Türk azınlığın” İngiliz idaresinden memnuniyeti dillendirilmektedir. Başka bir haberde ise İngiliz İşçi Partisi’nin seçim döneminde Kıbrıs’la ilgili de yayımladığı bir tebliğden söz ediliyor ve bu tebliğde adadaki Türklerin azınlık hukukuna göre haklarının teslim edilmesine yönelik bir madde olduğu belirtiliyordur (**Vatan**, 30 Kasım 1957, s.1). İki örnekte de ne Türklerin adada azınlık olmadığına dair bir vurguya ne de azınlık haklarına dair Türk hükümetinin doğrudan bir talebi ya da müdahalesi olduğuna ilişkin bir ayrıntıya rastlıyoruz. Aslında hem Hatay hem de Kıbrıs haberleriyle ilgili ilginç bir noktadan söz etmek gerekir; o da “ekalliyet” ya da “azınlık” kavramının pek tercih edilmeyerek, sözü edilen iki sorunla ilgili haberlerde daha ziyade “cemaat” kavramına yer verilmiş olmasıdır. Fransa’nın Suriye’den çekilmesi sonrası Hatay’ın akıbetinin ne olacağı meselesi gündeme gelmiş ve bu meselede Milletler Cemiyeti çözüm önerisi olarak bir seçim

yapılması ve böylelikle nüfus yoğunluğunun tespit edilmesi kararını almıştır. Bu sürece ilişkin ayrıntıların paylaşıldığı dönemin gazetelerinde bölgedeki farklı toplulukları tanımlarken esasen “cemaat” kavramına ve zaman zaman da “unsur” kavramına (bkz. **Cumhuriyet**, 24 Ocak 1937, s. 1; **Tan**, 28 Nisan 1938, s. 1) başvurulduğu görülür²⁰. Haberlerde seçmen kayıt işlemlerinden söz edilirken, “Alevi ve Rum ortodoks cemaatleri”, “Türk cemaati mümessilleri”, “Türk, Alevi, Arap, Ermeni, Rum Ortodoks, Kürd ve diğer cemaatlerden birine” gibi ifadeler kullanılır (bkz. **Akşam**, 31 Mayıs 1937, s. 6; **Akşam**, 28 Nisan 1938, s. 2; **Tan**, 28 Nisan 1938, s. 1; **Ulus**, 27/28 Nisan 1938, s. 1). Benzer bir durum Kıbrıs meselesi için de geçerlidir, 1948 ya da 1950’de Türk azınlığı olarak bir iki haberde, bunlarda da doğrudan Türk hükümetinin ya da Türklerin fikrini ortaya koymak değil daha çok haberi çeviri yoluyla aktarmak suretiyle geçmiştir. 1964 yılında yer alan haberlerde ise “Türk cemaati” ya da “Rum cemaati” biçiminde kullanımlara rastlanır (**Akşam**, 5 Mart 1964, s. 1; **Akşam**, 18 Mart 1964, s. 1). Cemaat kavramının günümüzdeki anlamından farklı olarak ve de bir anlamda ekalliyet kavramının alternatifi olarak kullanılması ilginçtir.

“Cemaat” kavramı toplanmak anlamına gelen “cem” kökünden türetilmiş Arapça bir sözcüktür. Kavram aslında İslam dininin temel öğelerinden de biridir, çünkü cemaatle bir arada olmak ve onlarla ibadet etmek Müslümanlar için son derece önemlidir. Dolayısıyla kavramın dini referansları oldukça yoğundur. Osmanlı’daki millet sistemi siyasi bir idare biçimini ifade ederken, cemaat de bu sistemdeki zümrelerin toplumsal olarak örgütlenme biçiminin adıdır. Bu bağlamda, her iki kavramın da sıklıkla kullanıldığı görülür. Gelgelelim millet sisteminin köklü bir değişikliğe uğratıldığı ve millet kavramının da başka bir içerikle yoğrulmaya başladığı dönemlerden itibaren, millet kavramının artık büyük ölçüde “ulus” içeriğiyle anlaşılmaya başladığı yıllara kadar, giderek artan oranda cemaat kavramının milletin eski içeriğini ifade eder şekilde (Rum cemaati, Ermeni cemaati, vb.) kullanıldığı göze çarpar. Bunun dışında Balkanlarda azınlıkta kalmış olan ve birtakım sorunlar yaşayan Müslüman grupların, bir araya gelerek örgütlendikleri dönemlerde, 1921 yılında

²⁰ Bu haberlerde ayrıca söz konusu bölgelerdeki Türklere atıfla “ırkdaş”, “milletdaş”, “kardeş” ya da diğer gruplara atıfla “halk” kavramlarına başvurulduğu da göze çarpmaktadır. Ancak hem yoğun kullanımı hem de çalışma kapsamı dışına çıkmamak için ekalliyet ve ona alternatif olarak kullanıldığı düşünülen cemaat kavramına odaklanılmıştır.

yayımlanan “cemaat kanunu”nda ya da “cemaat-i İslâmiye” gibi tanımlamalar ve adlandırmalarda benzer bir kullanıma başvurulur. Hatta ekalliyet kavramına başvurulmamış olması da dikkate değerdir. Ekalliyet yerine cemaat kavramının tercih edilmesine güzel bir örnek teşkil etmesi bakımından Ahmet Reşit Tunagil’in **Ekalliyetler’in Himayesi** adlı eserinden aşağıdaki alıntı paylaşılabilir:

Umumî Harbin akabinde akdolunan muahedelere ekalliyetlerin himaye olunmalarına dair hükümler konulmuş ve bu himaye vazifesi Cemiyeti akvama havale olunmuştur. Bu muahedelerin metinlerinden çıkarılan manaya göre, “Ekalliyetler”, bir memlekette ahalinin en büyük kısmından, “ekseriyet”inden ırk, din veya mezhep, yahut lisan cihetleriyle başka olan eşhas zümreleridir, ki bizde, din veya mezhep itibarile, “cemaat” tabir olunan kümelerdir (1933: 3).

Tunagil’in ifade ettiğine göre, temel ayrım tıpkı Osmanlı’da olduğu gibi din veya mezhep temelli olduğu ve bu ayrımı da “cemaat” kavramıyla tanımlandığından, “ekalliyet” kavramı pekâlâ “cemaat” kavramıyla karşılanabilirmiş gibi duruyor. Gayrimüslim cemaatler haricinde toplum farklı dil ve ırklarla ayrıştırılabilecek bir yapıda değil, aksine yekpare bir bütün olarak değerlendirilir, bu esasen Osmanlı’daki düşüncenin devamıdır. Sunulan bütün örnekler ve 1964’lerde dahi “cemaat” atfının belli bir din ya da soydan gelen bir topluluğa gönderme yapacak şekilde ve içine doğduğumuz, gayri iradi bir zümre olarak millet kavramının eski içeriğine göz kırparak sürdürülmesi, toplumsal dinamikler ile toplumların farklı perspektiflerini yansıtırken, aynı zamanda da ekalliyet kavramının toplum yapısı içerisinde pek anlamlı bir içeriğe sahip olmadığı ve esasen bir türlü kabul edilemeyen ve içselleştirilemeyen bir kavram olduğu ileri sürülebilir. Zira Akgönül (2011: 27) Türkiye’de azınlık kavramının “**kirlenmiş**” olduğu düşüncesindedir. Böylelikle bir bakıma mecbur kalınan bir süreç sonrasında söz konusu kavramla tanışıldığı söylenebileceğinden, beraberinde aleyhte getirdiği yaptırımlar ve iç işlere müdahale hakkı doğurması gibi sonuçlar da kavramın Osmanlı ve Türkiye bağlamında negatif anlamlar yüklenmesine yol açmış olabilir.

Azınlık/ ekalliyet kavramının sıklıkla gündeme gelişi yurtdışında yaşanan gelişmeler üzerindendir, çünkü ulus devletleşmenin getirdiği sorunlar çerçevesinde birbirine komşu ya da yakın Almanya, Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Romanya

gibi devletlerin en önemli gündem maddelerinden biridir “azınlıklar sorunu”. Bu nedenle yurtdışında bilhassa Almanya ve Hitler’in politikaları özelinde azınlıklara ilişkin talepler, toprak taleplerinin, savaş ihtimallerinin ve bu türden krizlerin gölgesinde yoğun bir gündem yaratmaktadır. Çeviri haberler aracılığıyla aktarılan bu gündem haberlerde daha fazla yer tutar. Bütün bu haberlerde kavramın esasen soy azınlığına gönderme yaptığı, dolayısıyla Wilson’ın ilkelerinde tartışılır kılınan ulusal azınlık içeriğiyle hemhal olduğu söylenebilir. Hatta şaşırtıcı bir biçimde bu çevirilerle beraber birkaç örnekte (bilhassa Romanya haberlerinde) “ırk ekalliyeti”, “milli ekalliyetler” ve hatta “etnik ekalliyetler” gibi tanımlamaların da kullanıldığı göze çarpar. Ancak bunlar elbette tek tük örneklerdir ve dile yerleşecek şekilde dolaşıma girmeleri bu bakımdan mümkün görünmemektedir.

3.5. Sonuç Değerlendirmesi

Üçüncü bölüm Batıda dile getirilen ya da türetilen azınlık ve etnik grup kavramlarının tarihine kısaca yer vererek, kavramların Osmanlı’ya ithal süreçleriyle sonrasında Türkiye Cumhuriyeti’nin erken dönem kültür repertuarı içerisinde söyleme evrenine nasıl eklemelendiklerini ve kavramlarda yaşanan değişimleri tartışır. **Ethne/Ethnie** kavramı Ziya Gökalp tarafından Osmanlı Türkçesinde benzer bir içeriğe sahip olduğu ileri sürülebilecek halihazırda kullanılan “kavim” kelimesiyle karşılanmıştır. Ancak kavim kelimesinin anlam alanı genişlemiş, kavram hem sosyolojik hem de bir bakıma siyasi bir içerik kazanmış, böylelikle de yeni bir sözcüğe dönüşmüştür. Bu karşılık Ziya Gökalp gibi Osmanlı’daki değişimi yönlendirebilme ve Türkiye Cumhuriyeti kurucu kadrolarını etkileyebilme gücüne sahip bir sosyolog tarafından belirlenmiştir. Üstelik bu kavram etrafında yürüttüğü tartışmaları kaleme aldığı makaleler Osmanlı aydınlarının dikkatine sunulmak ve toplumda yaygınlaşabilmesini sağlamak üzere dönemin önemli dergilerinde yayımlanmıştır. Kavim kavramı insan topluluğu anlamının yanında kendilerine peygamber gönderilen topluluk anlamını da taşır. Gökalp’in kavramsallaştırmasında bu tür bir vurgu yoktur, aksine kavmin temel niteliğini ortak dil ile örf ve adetlerdeki ortaklık oluşturur. Her ne kadar böyle bir vurgu olmasa da, kavim karşılığının işlevsel bir tercih olduğu düşünülebilir; çünkü millet olmaya gidilen yolda kavim olarak önce grubun kendisini

tanınması, öz bilincinin oluşması önemlidir ve bu aşamada ortak dine yönelik bir atfın da söz konusu olması grubu bir araya getirmede işlevsel bir rol üstlenebilir.

Minorité kavramı ithal edilirken, Osmanlı Türkçesinde öyküntü çeviri işlemine başvurularak yeni bir sözcük türetilmiştir: “ekalliyet”. Çeviri tercihinin bu yönde olmasının en önemli sebebini erek kültür dizgesinde bu türden ya da buna yakın bir kavramsallaştırmanın bulunmaması olarak düşünebiliriz. Kavram anlam düzleminde ise başlangıçta taklit yoluyla alınmıştır, ancak kavramın neye işaret ettiğinin insanların zihinlerinde açık olmadığı söylenebilir. Bu belirsiz anlamıyla çok kısıtlı bir şekilde dolaşımda olan ekalliyet esasen Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucu komutanlarından İsmet Paşa ile, Lozan Barış Konferansı’na ikinci delege olarak gönderilen Dr. Rıza Nur’un temsil ettiği görüş doğrultusunda sınırları çizilmiş bir kavram olarak erek kültür dizgesine ithal edilmiştir. Böylelikle oluşturulmak istenen kültürel repertuvar için tehlikeli addedilebilecek anlam belirsizliği ortadan kaldırılmak istenmiş ve kaynak metne doğrudan müdahale edilerek üçlü ölçüt çıkartılarak yerine repertuvara uygun düşecek uyarlanan anlamı somutlayan bir karşılığın (gayrimüslim ekalliyetler) eklenmesi sağlanmıştır.

İthal edilen bu kavramlar erek toplumda nasıl bir seyir izlemiştir? Ulus inşa sürecinde bilhassa antropoloji ve etnografya alanlarının (atfedilen özel önem doğrultusunda) ciddi bir ilerleme kaydetmesiyle dönemin ruhuna uygun olarak “ırk” kavramı (giderek öncülü “soy” kavramını da geride bırakarak) görünür bir hale gelmiştir. Beri taraftan, dil devrimi ile değişen dil politikasının resmi bir nitelik de kazanması, diliçi çevirilerin yer aldığı bir karşılıklar kılavuzunun yazılmasını ve kılavuzdaki sözcüklerin dilde tutunmaları ile ilgili sistematik adımların atılmasını beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda kavim, hem Gökalp’teki kullanımıyla antropoloji alanında yürütülen çalışmalara sıkışmış ve “ırk” kavramının gölgesinde kalmış, hem de kılavuzda (kavramın millet anlamına vurgu yapılarak) “ulus” kavramıyla karşılanmıştır. Bu gelişmelerin yanı sıra, kavram ulus-devletin kurulması ve millet kavramının da büyük bir kesim için günümüzdeki ilk anlamıyla kullanılır hale gelmesiyle aslında işlevini de tamamlamış görünmektedir. Bu nedenle de, kavim sonraki süreçlerde sadece “eski topluluklara” gönderme yapan ya da yeniden Gökalp öncesi anlamına kavuşan bir sözcük haline gelmiştir. Ekalliyet ise yine değişen kültür

repertuarı ve dil politikasına uygun olacak şekilde karşılıklar kılavuzunda öyküntü çeviri işlemine başvurularak yeni bir sözcük türetilmiş ve “azınlık” ile karşılanmıştır. Aslında kavrama alternatif olarak dil devrimi öncesinde de aynı şekilde öyküntü yoluyla çevrilmiş “azlık” sözcüğü de kullanımdadır. Kavram önerilen diliçi çeviri karşılıklarıyla birlikte dolaşıma sokulmuş ve 1950’li yıllara kadar üçü de çeşitli oranlarda kullanılmıştır. Bu tarihten sonra ise artık azınlık kavramının dile yerleştiği görülmektedir. Her üç karşılık da Türkçede Lozan’daki anlam alanına (çeviri haberlerde başka ülkelerin gerçekliğinden söz edilirken, üçlü ölçüte göz kırılan örneklere rastlansa da) gönderme yapacak şekilde ve sınırlı kullanım alanına sahiptir. Kavram alternatifleriyle birlikte pek benimsenmemiştir ve daha ziyade olumsuz çağrışımlarla yüklüdür denilebilir, hatta bunun çarpıcı bir örneğini, kavrama alternatif olarak, toplumsal ve tarihsel bir anlam yüküne sahip “cemaat” kavramının kullanılmasında da görebiliriz.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1960'LAR SONRASI TÜRKÇE YAZINDA KAVRAMLARIN SEYRİ

1960'lı yıllar hem dünya genelinde hem de Türkiye'de önemli kırılmaların yaşandığı ya da aslında daha önceki dönemlerde başlayan değişimlerin iyiden iyiye ağırlığını hissettirdiği zamanlardır. Bilhassa 2. Dünya Savaşı esnasında yaşananlar, bunlara sebebiyet veren konularla ilgili yeni çözüm önerilerini gerektiriyordu. Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında kritik gündem maddelerinden azınlık hakları bir bakıma yaşanan felaketlerde pay sahibi görülerek gözden düşmüş, insan haklarını odağına alan sözleşmeler hazırlanmaya başlamıştır. Gelgelelim, 1990'larda Sovyetler Birliği'nin dağılması ve eski Yugoslavya'da sürmekte olan savaş ve etnik çatışmalar sebebiyle azınlık hakları yeniden gündeme gelmiştir. Diğer taraftan, özellikle savaşların evrensel yüce değerlere ket vurmasıyla, modernizm eleştirileri yoğunlaşmış, başka arayışlara girilmiştir. Türkiye'de de bu tartışmaların yansımaları görülebilir, ancak Türkiye için gündem daha ziyade Osmanlı'dan miras kalanlarla ulus-devletleşme sürecinin bir parçası olarak benimsenen düşünce ve tutumların arasındaki çelişki ve çatışmalar olmayı sürdürmüştür. Bir yandan da Türkiye'nin en özgürlükçü kanun maddelerini içerdiği düşünülen 1961 anayasası kabul edilmiştir. Anayasanın kabulü sonrası onu aşkın parti kurulmuş, hatta yeni kurulan Türkiye İşçi Partisi'nden bir üye ilk defa etnik grup kavramını dillendirmiştir. 1980'lerin sonları itibariyle, dünya genelinde gelişen postmodern siyaset, çokkültürlülük tartışmaları ve küreselleşme süreçlerinin de etkisiyle, incelediğimiz kavramlarla ilgili hem telif eser üretiminde hem de çeviri eserlerin yayımlanmasında önceki dönemlere kıyasla bir hareketlilik yaşandığı göze çarpar. Bu hareketlilikte Türkiye'deki toplumsal ve siyasi gelişmelerle birlikte AB'ye tam üyelik başvurusu ve uyum süreçlerini de elbette göz ardı etmemek gerekir. Dolayısıyla, bu bölüm öncelikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa merkezli dünyada zihniyette ve siyasetteki değişimlere ve Türkiye'deki gelişmelere ana hatlarıyla yer verdikten sonra, söz konusu çerçevede içerisinde çeviri eserlerin ve kendi bağlamları içerisinde sundukları

kavramların tartışılmasına geçerek, son olarak incelenen kavramların erek kültür dizgesindeki dolaşımına ilişkin bir resim ortaya koymaya çalışacaktır.

4.1. İkinci Dünya Savaşı'ndan Postmodern Siyasete

Birinci Dünya Savaşı ertesinde kurulan Milletler Cemiyeti, Wilson'ın açıkladığı prensipler ve Sovyetler Birliği'nde Lenin'in karşıt bir bildirge yayınlamasıyla birlikte halkların kendi kaderini tayin hakkıyla ilgili meselelerin gündemleştirilmesi söz konusu olmuştur²¹. Bu aynı zamanda halkı, ulusu, ulus-devleti, azınlıkları yeniden tanımlama gereğini doğurmuştur. Bu çerçevede Osmanlı'nın parçalanmasıyla yeni birçok ulus devlet kurulmuş ama aynı zamanda yeni kurulan uluslarda azınlıklar sorunu da çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Giderek tırmanan gerginlikler ve ırk kavramının merkezi bir öneme sahip olmaya başlayarak “saf ırk” fikriyatının baskın bir hale gelmesinin döneme damga vurduğu söylenebilir. Bu dönemde dünya tarihine kara bir leke olarak geçecek olan Yahudi Soykırımı yaşanmıştır. Naziler ayrıca İkinci Dünya Savaşı esnasındaki toprak işgallerini meşru bir zemine oturtabilmek için “ulusal azınlıklar”ın haklarını koruma iddiasında bulunmuşlardır. Söz konusu karanlık süreçlerin ardından, hem ırk kavramı hem de azınlık hakları eski önemini yitirmiştir. Sözgelimi, 1948'de kabul edilen **İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi** sadece sömürgelerle sınırlı olmak kaydıyla kendi kaderini tayin hakkını tanımlıyor ve bunun haricinde azınlık haklarına değil, insan haklarına yönelik maddeler içeriyordu. Gelgelelim 1960'ların ikinci yarısı itibarıyla en azından grup haklarına ilişkin kararlar almak yeniden önemsenmeye başladı. 1966 yılında imzaya açılan ve bütün maddeleriyle ancak 1979'da yürürlüğe giren **Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme** (ICCPR) ve 1966'daki **Uluslararası Ekonomik, Toplumsal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi** (ICESCR) bunun örnekleridir. Sözgelimi, ICCPR'nin 27. Maddesi azınlık haklarına ayrılmıştır ve

²¹ Lenin ulusların kendi kaderini tayin etme hakkının her ulusal hareketin bu yönde destekleneceği anlamına gelmediğini, bir ulusal hareketin desteklenmesinin “sınıfsal karakteri” ve “dünya devrimine yapması muhtemel hizmetine bağlı” (Kakışım, 2016: 41) olduğunu belirtir. Bu bakış, Marks ve Engels'in anlayışına ve kavramsal perspektifine yaslanır. Sözgelimi, buna göre, ulus “bir ulus-devletin yerleşik nüfusu” anlamındayken, milliyet “bağımsız bir ulusal devlet kurmayı başaramamış, başka ulusların egemenliği altında yaşayan ve tarihsel diriliği olmayan etno-kültürel topluluklar” (a.e.: 24-25) anlamında başvurdukları tarihsiz halklara işaret eder. Tarihsiz halklardan ayrı tutulan, “burjuvazi üretim biçimlerinde, geçmişe göre daha yüksek bir gelişim düzeyi” gösteren ve “feodal düzeni bir ulus-devlet kurarak yıkmaya potansiyeline sahip” (a.e.: 26) ulusal hareketler desteklenmelidir ancak.

etnik, dinsel ya da dil azınlıkları olmak üzere üçlü ölçüt vurgulanarak, bu azınlıklara kültürlerini yaşatabilme, dillerini kullanabilme ve dinlerini özgürce yaşayabilme hakları tanınmaktadır (Hadden, 1998: 27-29). Türkiye’de 2003’te onaylanan sözleşmenin bu maddesinin Türkiye Cumhuriyeti anayasası ve Lozan Barış Antlaşması’nın ilgili maddeleri gözetilerek uygulanabileceğine ilişkin bir çekince eklenmiştir²². Ancak azınlık haklarını merkezine alan sözleşmeler ise Türkiye’nin taraf olmadığı **Ulusal veya Etnik, Dini ve Dilsel Azınlıklara Mensup Bireylerin Hakları Bildirgesi** (1993) ile **Ulusal Azınlıkların Korunmasına dair Çerçeve Sözleşme**dir (1994).

Öte yandan, yoğun bir modernizm eleştirisi söz konusudur. Bu eleştirilere göre, yüce değerlerle donatılmış evrensel, bir bütüne ve tamlığa ulaşamadığı gibi, bu uğurda çok büyük bedeller de ödenmiştir. Eleştirilerin vardığı durak postmodernizmdir. İnsanlık tarihi ve amaçlarını, bunların temellendiği bilgiler ve kültürel pratiklerle birlikte totaliter anlatıların, kendi ifadesiyle “üstanlatıların” artık son bulduğunu belirten Lyotard (1984) postmodernizmi paradoksal bir biçimde “gelecek (post) zamanın geçmişi (modo)” şeklinde anlamamız gerektiğini dile getirir. Ona göre, sözgelimi postmodern sanatçı veya yazar modernin içerisindeki gösterilemez olanı ortaya çıkarmaya çabalayan, “uygun formların tesellisi ile imkansızın nostaljisini hep birlikte yaşamaya elveren beğeni konsensüsünü reddeden”, ürettikleri önceden saptanmış kurallara göre yargılanamayan, bizzat “kuralsız ve yapılmış olacak olan’ın kurallarını oluşturma[ya]” (1994: 57-58, vurgu yazara ait) çalışan kimselerdir. Gelgelelim, Fredric Jameson (1994: 59) ise modernizmle postmodernizmin farklı tarihsel dönemlere işaret ettiğini edebiyattan mimariye örneklerle işlediği bir yazısında şunları yazmaktadır:

Birkaç yıldır, geleceğe yönelik felaket ya da kurtuluş kehanetlerinin yerini 'çeşitli şeylerin sonunun geldiğine dair görüşlerin aldığı tersyüz olmuş bir mileneryanizm göze çarpmakta (ideoloji, sanat, ya da toplumsal sınıfın sonu; Leninizm, sosyal demokrasi veya refah devletinin 'krizi', v.b., v.b.): Bir arada ele alındığında, belki de bunların tümü, giderek daha sık kullanılan terimle,

²² Söz konusu çekince maddesi için bkz. “Medenî ve Siyasî Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Dışişleri Komisyonu Raporu”, s. 6 (çevrimiçi) <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c016/tbmm22016089ss0150.pdf> , 26 Kasım 2019.

postmodernizmi oluşturuyor. Bu olgunun varlığına ilişkin savlar, genel olarak 1950'lerin sonlarında ya da 1960'lı ilk yıllarda başladığı kabul edilen radikal bir kopma veya coupure'un gerçekleştiği hipotezine dayanıyor. Sözcüğün kendisinden de anlaşılacağı gibi, bu kopma büyük çoğunlukla yüz yıllık modern hareketin sönüğü veya ortadan kalktığı (ya da ideolojik veya estetik olarak reddedildiği) görüşlerine bağlanmakta.

Alıntıda sözü edilen bu yeni olguda artık yüksek kültür ile kitle kültürü arasındaki sınırlar kaybolmakta, estetik üretim meta üretimiyle bütünleşmekte, içerikler şeyleştirilmekte ve fetişleştirilmekte, aslında belki de alıcılarına hiç seslenmemekte, anlamlar kaygan bir zeminde yüzmekte, şizofrenik bir halle birlikte bir tür yüzeysellik ortaya çıkmaktadır. Doğrudan Jameson'ın ifadeleriyle söylersek, “geç kapitalizm mantığının kültürel başat öğesi” (a.e.: 106) ve “okuluslu sermayenin dünya mekanı” olan postmodernizm olgusu “eylem ve mücadele yeteneğimizi” (a.e.: 116) etkisiz hale getirmiştir.

Postmodern perspektif ve teoriler, beraberinde postmodern bir siyaset anlayışını getirmiştir. Bunun en baskın örneği kimlik siyasetidir. Aydınlanma düşüncesinin sunduğu perspektif insanlar arasındaki özdeşlikler üzerinden kolektif bir biraradalığın ve yaşayışın önemi üzerinde dururken, günümüzün postmodern dünyasında daha ziyade farklılıklar vurgulanır (Üstel, 1995: 12). Yine geleneksel aydınlanma düşüncesine göre insanlar rasyonel varlıklar ve aktif aktörler olarak görölürken, günümüzde aktörlükten ziyade kimlikleriyle varlık gösterir hale gelmişlerdir. “Kültürel kimlik” kavramının 1960'lı yılların insan hakları hareketleriyle 1980'li yılların kimlik siyasetinin doğurduğu bir ifade olduğu söylenebilir. Bu kavramın kullanıma sokulması, bilhassa Amerika ve İngiltere'de kavram çerçevesinde yürütölen çalışma ve araştırmalar sonucu olmuştur. Kavram, iletişim ve kültürel araştırmalardan tarihe değin birçok akademik disiplini kapsayan geniş bir alanda kullanılmaktadır. Bu disiplinlere ek olarak, kavram ayrıca yaygın bir biçimde “okkültürlü toplumlardaki sivil toplum kuruluşlarınca ırk ve etnisite açısından marjinalleşmiş grupların kimliklerini tanımak ve yüceltmek amacıyla kullanılmaktadır” (Chen, 2014). Bu son haliyle kavramın siyasi bir içerik yüklendiği

ve böylelikle bilhassa ulus devletler için dillendirilmesi dahi tehdit olarak algılanan bir ifadeye dönüştüğü söylenebilir.

1970’li yıllar itibariyle hem sağ hem de sol görüşten kimseleri etkisi altına almış kimlik siyasetiyle birlikte her birinin kendi özel durumu içerisinde bir tür mücadeleye giriştiği küçük gruplar halinde bir yapılanma ortaya çıkmıştır. Hobsbawm (1996: 43) kimlik siyasetinin sol perspektife eklemlenmiş görünse de, esasen ona uymadığını, zira kimlik siyasetinde evrensel değerler bir kenara atılıp ayrıştırıcı ve tekil değerlere odaklanıldığından, bu türden bir siyasetin ulus-devletler içerisindeki sınıf temelli siyasi hareketleri zayıflattığını belirtir. Bu politikalar aynı zamanda paradoksal bir duruma da işaret eder. Her şeyin son derece akışkan, değişken olduğu bir dünyada kişiler kendilerini daimi olarak ait hissedecekleri bir kimlik grubuna dahil olmak arzusu içerisindeyler (a.e.: 40). Kimlikler karşıtları, kendi ötekileri üzerinden var olur ve duruma göre değişkenlik gösterebilirler, gelgelelim bu siyasette her zaman kişinin diğer kimlikleri arasından biri daha baskın olarak ön plana çıkar ve öne çıkan, kapsayıcı olmayan kimlik bütün insanlığa dair evrensel değerlerin mücadelesini göz ardı eder (a.e.: 41).

Böylelikle, günümüz postmodern ve kimlik siyasetinin sunduğu yeni çerçeveyi ve ayrışan kimliklerin sürdürdüğü mücadeleleri besleyen ve geliştiren bir yazın meydana gelmiş ve eski kavramlar yapısöküme uğratılmış ya da terk edilmeye başlanmış ya da yeni bir içerikle yeniden gündeme getirilmiş, sayısız diye belirtebileceğimiz oranda yeni kavramlar dile getirilmiştir. Keza çalışmanın inceleme parametrelerini oluşturan “azınlık” ve “etnik grup” kavramları artık “kültürel kimlik” üst başlığı altında değerlendirilerek kimlik siyasetinin merkezi kavramları haline gelmiştir. Peki bu yeni tartışmalar bağlamında kavramlar hangi anlamlara işaret etmektedir? İkinci Dünya Savaşı’nın ardından Hitler’in ve Nazilerin sebep olduğu yıkım sebebiyle “ırk” kavramının kullanılmaması fikri ortaya atılmış ve yerine “etnik grup” kavramı önerilmiştir. Böylelikle hem yaşanan dehşeti hatırlatan ve bu dehşetin yaşanmasına bir bakıma sebebiyet veren ayrım ortadan kaldırılarak biyolojik niteliklere atıf yapılmayacak ve birbirinden farklı gruplardan söz edilirken kültürel niteliklere atıf ön plana çıkacaktır. Üstelik yine bu dönemlerde ırkların genetik yapısındaki temel biyolojik farklılıklara dair bir kanıtın olmayışı, ırk kavramının tırnak

içine alınarak itina ile kullanılmasına ve onun yerine Britanya, Kanada ve Avustralya gibi çokkültürlü toplumlarda ötekiliğin ifadesi olarak kabul edilen bir kavram olarak “etnik grup”un kullanılmasına sebebiyet vermiştir (Spencer, 2006: 48). Daha erken bir zamanda Huxley ve Haddon (1935:220) da ırk olarak adlandırılan grupların genetik bakımdan karışık olduğu ve bu karışmışlığın sadece milliyet, sınıf ve sosyal statü meselesi olduğu vurgusuyla, ırk sözcüğünü yasaklayıp yerine “betimleyici ve nötr bir kavram olan etnik grup” kavramını önermişlerdir (aktaran Banton, 2002: 91). Dolayısıyla günümüz popüler tartışmalarında “ırk” kavramının yerine bir örtmece olarak “etnik grup” kavramına başvurulduğu söylenebilir. Sözelimi medya dilinde ve siyasi jargonda “etnik gruplar” ifadesine rastlarız, başka deyişle ilkel bir ırkçılıktan uzak durabilmek ve ırka ilişkin hoş karşılanmayan görüşlerden kaçınmak arzusu medya ve siyaset diline yansır. Benzer şekilde ırk ve ırkçılığın toplumsal gerçekliğiyle yüzleşmeksizin çeşitliliği övmek maksadı taşıyan yorumcular etnisite düşüncesine başvurabilir (Bolaffi, Bracalenti, Braham & Gindro, 2003: 96-97). Öte yandan her ne kadar yerini etnik grup kavramına bırakmış gibi görünse de, etnik çalışmalar içerisinde ırk kavramı hiçbir zaman bütünüyle silinmiş değildir, “ırksal” olan “etnik” olgunun bir parçası olarak işlerlik kazanmıştır (Sollors, 2002: 98).

Etnik grup kavramıyla doğrudan ilişkili bir başka kavram “etnisite”dir. “Etnisite” kavramı İngilizcede 1950’li yıllarda telaffuz edilmeye başlansa da, ilk defa **Oxford English Dictionary**’nin 1972’deki ek baskısında yerini almıştır. Söz konusu sözlüğün günümüz çevrimiçi versiyonuna göre, **etnisite** sözcüğü şu şekilde tanımlanır: “Ortak bir milli ve kültürel geleneğe sahip bir sosyal gruba ait olma durumu” (**The fact or state of belonging to a social group that has a common national or cultural tradition**). “Etnik grup”la yakın ilişkili hatta çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılan ‘etnisite’ kavramı Amerika’da ise sosyal bilimler alanında yine 1970 yılı itibariyle yaygınlık kazanmaya başlar. Bu kısmen **Ethnicity** adıyla yayımlanan dergi sebebiyle olsa da, esas itibariyle çok etnisiteli, görünürde tek etnisiteli sanayi toplumlarıyla üçüncü dünya ülkelerinde etnik çatışmaların yaşanmasından kaynaklanır (Bolaffi, Bracalenti, Braham & Gindro, 2003: 94). Etnisite kavramı **American Heritage Dictionary**’nin 1973 yılı baskısında şu şekilde tanımlanır: “1. Belli bir etnik gruba mensup olma durumu; 2. Etnik gurur (**pride**).” İlk tanım nesnelken, ikinci tanım

gurur vurgusundan ötürü bütünüyle öznelir (Glazer & Moynihan, 1981: 1). Alıntılananlardan hareketle, “etnisite”nin etnik grup ötesinde bir anlam ifade ettiğı ve bu anlamın da kişinin kendisini ait hissettiğı etnik grupla bağına, bu etnik grubun kendisi için atfettiğı anlamlara, beklenti ve taleplerine ya da “biz” ve “öteki” ilişkilerinde karşı tarafın kendi etnik grubuna atfettiğı anlamlara yönelik içeriklere gönderme yaptığı düşünölebilir. Glazer & Moynihan (a.e.: 5) ise etnisitenin yeni bir gerçekliğe işaret ettiğini ve etnik gruptan hangi bakımdan farklılaştığını şu sözlerle açıklar: “Yeni sözcüğümüz “etnisite”dir; yeni kullanım şekli ise “etnik grup” kavramının anlamsal olarak azınlıklar ve toplumun kıyısında kalmış marjinal altgrupların (asimile olmaları, yok olmaları, hayatta kalmayı başarabilenler olarak yaşamlarını sürdürmeleri beklenen egzotik ve sorunlu gruplar) yanı sıra bir toplumun asli öğelerini de içine alacak şekilde genişlemesidir.”

Son zamanlarda çoğu zaman azınlık yerine etnik grup kavramına başvurulduğu göze çarpmaktadır. Azınlık kavramı da hukuki bağlamını korumasının yanında geniş ölçekte sosyolojik bir içerik de kazanmıştır. Kavramın sosyolojik düzlemde daha geniş bir tanımı ise “bir toplulukta sayısal bakımdan azınlık oluşturan, başat olmayan, ve çoğunluktan farklı niteliklere sahip olan grup”tur (Oran, 2010: 26). Bu tanıma göre sayı bakımından azlık vurgusunun yanında, esas düğüm noktasının “başat” (dominant) olup olmamakla ilişkili olduğu söylenebilir. Yine de kavram için uzlaşmış ortak bir tanımın varlığından söz etmek pek mümkün değildir. Samim Akgönöl (2011: 14) bunu “uluslararası hukuk metinleri[nin], hem herhangi bir topluluğu ihtiyaç duyabileceğı bir korunmadan yoksun bırakmamak için, hem de muhalefet ve engellemelere yol açabilecek olan Devlet hassasiyetini incitmemek amacıyla, bu kavrama kısıtlayıcı bir tanım getirmemeyi uygun” görmemesine bağlar. Bu durumda hem “azınlık” olarak değeriendirilebilecek kitleleri hem devleti gözetten çift yönlü bir hassasiyetten söz edilebilir. Örneğın, ABD, İngiltere, Fransa gibi devletlerin de aralarında bulunduğı devletler ulus bütönlüklerini tehdit olarak gördükleri azınlıkları tanımlarken farklılıklara gidebilmektedir. Ya da bazı devletlerce bir grup etnik, dil ya din azınlığı olarak kabul edilirken, bazılarınca kabul edilmemektedir. Sözelimi diğeri ölkelerin aksine, Hollanda Akdeniz'den gelen misafir işçileri ve çingeneleri etnik azınlık

tanımlanmaktadır (Arsava, 1993: 45). Bu bağlamda, kavramın içerik boyutunun farklı devlet dinamiklerine göre değişkenlik gösterdiği söylenebilir.

Değişen yaklaşımlarla, 1950 yılında Mansani bir insan hakları sözleşmesinde “dil, din ve etnik azınlıklara ilişkin de hükümler bulunması yönünde bir öneri getirmiştir. Öneri benimsenmiş ancak kavrama dair İngiltere temsilcisinin önerisiyle birtakım değişiklikler yapılmıştır. Buna göre, hem birey haklarına gönderme yapabilmesi için sadece “minorities” demek yerine “**persons belonging to minorities**” denilmesine, hem de grup niteliğinin kaybolmaması adına maddeye “**in community with the other member of their group**” (a.e.: 22) ibaresi getirilmesine karar verilmiştir. Böylelikle, bakışın insana, bireye çevrilmesiyle ve liberal bir söylemle birlikte antlaşma maddelerinde de bu yönde değişikliklere gidilmiş, ancak hak kaybı yaşanmaması adına da grup niteliği, belli bir gruba tanınan haklar vurgusundan da vazgeçilmemiştir. Gelgelelim kavramın dünya genelinde avukat ve siyasetçiler tarafından yaygın bir şekilde kabul gören tanımı Birleşmiş Milletler raportörü Francesco Capotorti’ye aittir. Capotorti **Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious, and Linguistic Minorities** başlıklı çalışmasında “azınlık”ı “etnik, dini ya da dilsel bakımlardan eşsiz özelliklere sahip olan ve bu özellikleri koruma arzusu taşıyan bir topluluğun karşısında sayıca az olan ve başat olmayan grup” olarak tanımlar (Schaefer, 2008: 906). Capotorti’nin tanımına göre hukuki açıdan bir grubu “azınlık” olarak nitelendirebilmek için şu beş kriterin mevcut olması gerekir: “1) Çoğunluktan çeşitli bakımlardan (etnik, dinsel, dilsel) farklı olmak; 2) Devlet olarak tanınmış bir ülkenin sınırları içerisinde **sayıca az olmak**; 3) ... siyasi ya da iktisadi olarak **başat olmamak**; 4) **Söz konusu Devletin vatandaşı olmak**; 5) **Bir azınlık bilincine** sahip olmak” (bkz. Oran 2010: 26-27; Akgönül, 2011: 115; vurgular Akgönül’e ait).

Azınlık kavramı Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan Milletler Cemiyeti’nin çizdiği çerçeve içerisinde üçlü bir ölçütü anılmaktaydı: ırk azınlıkları, dil azınlıkları ve din azınlıkları. Sözelimi, din azınlıkları, azınlıklar ve onların himayesi gündeme geldiğinden bu yana, öncelikle salt dini bir göndermeyle Protestanları, ardından diğer ülkelerde Hristiyanları, sonraları da Yahudi ve Müslümanları içerecek şekilde genişlemiştir. Günümüzde ise din azınlıkları

denildiğinde, oldukça geniş bir kapsamda düşünce, inanç ve kanaat özgürlüğünü kapsayacak bir anlama sahiptir (Arsava, a.e.: 56). Dil azınlıkları, bir toplumda sayıca az olmasının yanında baskın olmayan, başka deyişle azınlıkta kalmış olan bir dili konuşan grupları ifade etmek amacıyla kullanılır. Dil azınlıklarının saptanmasında azınlığın büyüklüğü, azınlık grubun dil bilgisi, dilin gelişmişlik derecesi, resmi dilin statüsü gibi pek çok farklı nokta üzerinde durulur (a.e.: 58). Yine aynı dönemde, “ulusal azınlık” kavramı da gündeme gelmiştir. Bu kavram Milletler Cemiyeti’nin Birinci Dünya Savaşı sonrasında azınlık himayeleri çerçevesinde gerçekleştirdiği düzenlemelerle karşımıza çıkar. Arsava (a.e.: 55) bu kategoriyi şu şekilde tanımlar:

19. yüzyılda milliyetler prensibine geçerlilik (her ulusun bir devlete sahip olması, her devletin bir ulus içermesi) sağlanamayan yerlerde, farklı güçlere sahip muhtelif ulusların aynı ülkede yaşamak zorunda kalmaları sonucu ulusal azınlıklar ortaya çıkmıştır (G. Dahm, **Völkerrecht**, Bd. I, s. 394 vd.). ... Ulusal azınlıklar genel anlamda kendi milli özellikleri, kendi tarihi, kültürü yahut dili vs. olan grupları ifade etmektedir (T. Modeen, **The International protection of national Minorities**, s. 15 vd.). Ulusal azınlıklar, etnik azınlıkların gösterdikleri özellikler yanı sıra, siyasi karar mekanizmasına katılma iradesine sahiptir.

Alıntıdan anlaşıldığı üzere, “ulusal azınlık” kavramı “etnik azınlık” kavramıyla benzerlikler taşımaktadır, aralarındaki temel fark ulusal azınlıkların siyasi karar mekanizmalarında yer alma iradesi gösterebilmeleri olarak belirtilmektedir. Ayrıca sözünü ettiğimiz dil ve din azınlıkları da birçok bakımdan etnik azınlık özellikleri taşıdıklarından ötürü etnik azınlık başlığı altında değerlendirilebilir. O halde etnik azınlık kavramı ne anlama gelmektedir ya da ne zaman dolaşıma girmiştir? Daha önce de belirtildiği üzere, BM 1950 itibariyle ırk kelimesi yerine “etnik” karşılığını kullanma kararı almış ve bu tarih itibariyle ırk azınlıkları ya da ulusal azınlıklar ifadesini kullanmamaya özen göstermiştir. Böylelikle “etnik azınlık” ifadesi daha sık kullanılır olmuştur. Etnik kelimesi, ırk kavramının salt biyolojik göndermesinin ötesine geçerek dilsel, kültürel ve tarihsel ortaklıkları imlemektedir. Bir etnik azınlıktan söz edilebilmesi için Fin sosyolog Erik Allardt şu kriterleri sıralar: “1) Grubun kendi kimliğine sahip olması; 2) Grup mensuplarının aynı kökenden gelmesi; 3) Muhtelif kültürel özellikler gösterilmesi, örneğin grup mensuplarının aynı dili kullanması; 4) Grup içinde sosyal ilişkilerin organize edilmesi” (aktaran Arsava, a.e.: 55). Bu kriterler göz önünde bulundurulduğunda, aynı kökenden gelen, çeşitli kültürel

özelliklerde ortaklaşan ve grup bilincine sahip olan bir insan grubunun etnik azınlık olarak adlandırılabilceği ortaya çıkar. Dolayısıyla, kavramların ana hatlarıyla sunmaya çalıştığımız tarihsel gelişimi bize yeni bir döneme girildiğini söyler. Yeniden yazılan ya da türetilen kavramların erek kültürdeki yansımalarını gözlemlemeden önce, Türkiye’deki toplumsal ve siyasi gelişmelere odaklanacağız.

4.2. Türkiye’de Toplumsal ve Siyasal Gelişmeler

Ulus inşa sürecinin ilk aşamasının tek partili bir rejim içerisinde gerçekleşmesi ve ekonomik baskılar (sözgelimi daha ziyade gayrimüslimlerin yükünü artıran Varlık Vergisi), dini kısıtlamaların doğurduğu baskıya yönelik tepkiler ve millet iradesinin yok sayıldığı vurgularıyla birlikte bu durumun artık bu şekilde sürdürülemeyeceğinin iyiden iyiye anlaşılmasının ardından çok partili sisteme geçilmiş ve 1950 yılında yönetim el değiştirmiştir. Bernard Lewis’e göre (1993: 315) Cumhuriyet Halk Partisi 1946 ile 50 yılları arasında dini hassasiyetlerin giderek görünür olmasına hoşgörölü yaklaşıp da, “dinî liderler 1920’lerin ve 1930’ların zorlu lâikleştirme hareketinden dolayı Atatürk’ün partisini hiçbir zaman gerçekten affetmediler ve Halk Partisine karşı çıkmak fırsatı gelince buna dört elle sarıldılar”. Aslında CHP içerisinde çıkan bu yeni parti (Demokrat Parti) önceki yönetimden büyük bir ölçüde farklılaşmamakta, ancak ekonomi politikalarında daha liberal bir tutum takınmaları, önceki dönemin keskin öz Türkçeci dil politikasından uzak oluşları ve dini konularda görece daha geniş bir hoşgörüyle hareket edilmesi bakımlarından ayrılmaktaydılar. İktidar olduktan sonra, sözgelimi, önceki yönetimin dili siyasi bir araç olarak kullanıp uydurmaca bir niteliğe bürüdüğünü, dolayısıyla birkaç yıl önce anayasa metninin de öz Türkçeyle yazılmasına yönelik alınan kararın iptaline dönük bir başvuruda bulunmuşlar ya da önceki yönetimin Türkçe ezan uygulamasına son vererek, yeniden Arapça okunması kararını almışlardır. Ek olarak, imam hatip okullarının sayısı ve dini eğitimin oranı artırılmış, inşa edilen camilerin sayısında ciddi bir artış gerçekleşmiştir (Zürcher, 2004: 233).

Tanıl Bora (2017: 520-22) Türkiye’de miras alınan, değiştirilen, geliştirilen, birbirine eklemlenen ve çeşitlenen siyasi akımların izini sürdüğü kitabı **Cereyanlar: Türkiye’de Siyasi İdeolojiler**’de ülkenin geniş ölçekli ve başarılı bir siyasi panoramasını sunar. Buna göre, erken Cumhuriyet döneminde liberal fikirlerin

benimsenmesi mümkün değildi, zira liberalizm her anlamda serbestliğin, bir bakıma sınırsızlığın ifadesi olarak kabul görüyordu. Oysa yeni bir ulus inşa ediliyordu ve bu kontrol ve denetleme mekanizmalarının daha baskın bir sistematikle işletilmesini gerektirmekteydi. İlerleyen süreçte liberalizm fikrinin görünür olduğu nokta, iktidara karşı gelişen muhalif tavrın, tek parti rejiminin millet iradesini yok saydığı ve gerçek anlamda bir Cumhuriyetin kurulamamış olduğu vurgularıyla birlikte, siyasi özgürlüklerin gerekliliği savunusunda bulunmasıydı. Bora, tarihsel bir izlekte günümüze değin uzanan sağ siyasetin benimsediği bu savunuyu “milli iradecilik” söylemi olarak ifade etmektedir. Çok partili hayata geçilmesi ve yönetimin el değiştirmesi, sözü edilen muhalif tutumun iktidara geçmesi görece liberal bir tavrın da iktidara hâkim olmasının yolunu açmıştır. Menderes’in temsil ettiği yeni yönetimin dini hassasiyetleri gözeticeği iddiası ve buna yönelik attığı adımlar zaman içerisinde laiklik ilkesine dönük giderek artan bir tehdit olarak algılanmaya başlamıştır. Öte taraftan da, ekonomik anlamda yaşanan kalkınma ibresinin bir zaman sonra olumsuzlaşması ve yönetimin giderek otoriterleşmesi partiyi destekleyen bazı kesimlerde hayal kırıklığına yol açmıştır (Zürcher, 2004: 229-39). Tanıl Bora (2017: 536), yönetimin demokratik tutumunun bir noktada sınırlandırılmasına yönelik yaklaşımını “Soğuk Savaş döneminde liberal söylemin ve merkez sağın demokrasiye düştüğü evrensel şerh” olarak görür ve ona göre bu anlayışın özünü “[a]şırı özgürlüğün, fazla demokrasinin komünizm tehlikesine yol açacağı endişesi” oluşturur. Türk tipi liberal anlayış, “milli iradecilik” söylemi yanında maddi bakımdan ilerlemenin ve refahın artmasının ülkenin diğer sorunlarını da çözeceğine yönelik inanca dayalı pragmatik bir anlayıştır (a.e.: 546).

1961 Anayasası ülke tarihinin en özgürlükçü anayasası olarak kabul edilmektedir, öyle ki yayın hayatının da canlanmasıyla daha önce hiç olmayan bir boyutta entelektüel tartışmalar gerçekleşmiş, daha önce dillendirilmesi mümkün olmayan düşünceler ifade edilebilmiş ve bu dönemde Türkiye İşçi Partisi de dahil olmak üzere çok sayıda siyasi parti kurulmuştur (bkz. Ortaylı, 2010: 36-37; Zürcher, a.e.: 246-54). Karpat’a göre (2019: 188) ise söz konusu anayasa bir yandan geniş özgürlükler tanıırken, diğer yandan da özgürlüklerin düzenlenişinde hükümete söz hakkı bırakmamakta, toplumsal düzenin bozulduğu ve kontrol altına alınamadığı

durumlar için çözümün olağanüstü halde ya da son çare olarak askeri müdahalede aranmasına sebebiyet vermektedir. Nitekim 1971 ile 1980 askeri darbeleri buna örnek teşkil edebilir. 70’li yıllara dönemin iktidarını zaman zaman işlevsiz kılacak ölçekte sağ- sol çatışmalarının yanı sıra kökleri 19. yüzyıla Namık Kemal’lere dek uzanan “Batı’nın ilim ve teknolojisini almalı, fakat İslam dini ve ondan kaynaklanan örf ve adetlerimizi titizlikle korumalıyız” (İnalcık, 2013b: 375) yahut “Türk kültürü iki sacayağı üzerine kuruludur, biri 2500 yıllık Türklük, ötekisyse 1000 yıllık İslamlık” (Zürcher, a.e.: 288) ifadeleriyle özetlenebilecek Türk-İslam sentezi damga vurmuştur. Bu sentez daha sonraki yıllarda da geçerliliğini korumuştur. 1983 yılında yayımlanan "Ulusal kültür politikası" başlıklı resmî belge söz konusu sentezi temel alarak, “kültür”ün temelini din üzerinden kurmakta ve sözgelimi evrim teorisine benzer “yozlaşmış ve yanlış” addettiği düşüncelere karşı savaş açmaktadır (Bozarslan, 2015: 316). Bu düşünceye göre, milli varlığın korunması adına mücadele edilmesi gereken iki düşman vardır: hümanizm ve komünizm (İnalcık, a.e.: 377). 1980 askeri darbesi sonrasında, 82’de hazırlanan yeni anayasa haklar ve özgürlükler bakımından pek çok noktada 61 Anayasasının tam tersidir (Zürcher, a.e.: 281). Darbenin gölgesinde geçen zamanlar sonrasında, 80’li yılların sonlarına doğru kademeli bir özgürleşmeden söz edilebilir. Hatta Bozarslan’a göre (2015: 317) askeri rejimin tam olarak ne zaman sona erdiğine dair kesin bir tarih saptamak zordur, ancak kırılmaların yaşandığı üç önemli tarihten söz edilebilir: seçimlerde askerlerin partisinin (Milliyetçi Demokrasi Partisi) gerilediği yıl 1983, Kenan Evren devrini kapatan Turgut Özal’ın cumhurbaşkanlığına yükseldiği yıl 1989 ve son olarak, darbeyi gerçekleştiren generallerin yargılanabilmesinin önünü açan anayasa değişikliklerinin yapıldığı yıl 2010.

1980’lerin sonları 90’ların başlarında çalışmada ele aldığımız kavramlar özelinde bakıldığında Türkiye’deki dinamikleri önemli ölçüde etkileyen üç temel olaya değinmek gerekir; bunlar 1984 itibariyle giderek tırmanan Kürt sorunu, 1987 yılında AB’ye tam üyelik başvurusunda bulunulması ve 1989-1991 aralığında Sovyetler Birliği’nin dağılma sürecine girmesi ve sonunda dağılmasıdır. Bu üç husus, çözüm dayatan bir Kürt sorununun önemli bir gündem maddesi haline gelmesine, Avrupa Birliği ile ilişkilerin geliştirileceği ve kalkınmanın hızlanacağı umudunun oluşmasına ve son olay da Tanıl Bora’nın ifadesiyle (2017: 253) “Türkiye’nin,

“akraba” sayıldığı bu [Sovyetler Birliği] ülkelerin[in] serbest piyasa ekonomisine ve demokrasiye açılmasına velayet ederken, bu aracılıktan, kendi iktisadi ve politik liderlik potansiyelini geliştirmek için yararlanabileceği[ni] um[duğu]” “neo-Turancı” fikirlerin yeşermesine neden olmuştur. Ayrıca Bulgaristan’da maruz kaldıkları asimilasyonist politikalar sebebiyle 1984 ile 89 yılları arasında binlerce Türkün Türkiye’ye göç etmelerini (Kuyucaklı, 2015: 392) de önemli bir gelişme olarak kaydetmek gerekir. Bahsi geçen bu dönemlere, 1983 ile 1993 aralığında Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı görevini üstlenmiş olan Turgut Özal damgasını vurmuştur diyebiliriz. Özal’ın siyasi anlayışı ve tutumuna dair Bora (a.e.: 550-553) şunları kaydetmektedir:

Özal, 1980’lerin ortamında, kapitalizmin yeni ve büyük bir globalleşme çıkırına girmesine koşut olarak, demokrasiyle piyasa ekonomisi arasında düz-çizgisel bir ilişki kuran söylemin müminiydi. Toplumsal sonuçları doğrudan doğruya ekonomik ve maddi gelişmelere bağlayan teknokratik bakışın tipik bir temsilcisiydi. ... serbest piyasayı bizzat bir *değer* olarak benimsemişti. Genel olarak ticaretin yumuşatıcı ve ‘medenileştirici’ etkisine inanıyordu. Dış politikaya işadami gibi bakıyor, uluslararası ticareti geliştirmeyi, krizleri aşmanın en emin yolu sayıyordu. ... Örneğin 1993 Mart’ındaki “Değişim Sürecinde İslâm” konulu panelde yaptığı konuşmada, düşüncelerin açıklanmasından korkulmaması gerektiğini söylerken, “Fikirlerde de rekabet geleceğini... hangi fikrin doğru olduğunun ‘fikirlerin pazarı’nda ortaya çıkacağını” vaz’etmişti. ... O aralar—benimsemese de— “Federasyon dahil her şeyi tartışabilmekten” söz etti.

Bu bağlamda Özal bir dönem için Kürt sorununu da çözebileceği düşüncesiyle hareket etmiş, hatta konuşma dilinde ve müzikte Kürtçenin kullanımı üzerindeki yasağı kaldırmıştı (Zürcher, a.e.: 320). Diğer taraftan, yine bu dönemde Sovyet bloğunun çöküşü daha önce de belirtildiği üzere bilhassa neo-Turancı kesimlerde bir heyecan dalgası yaratmıştı. Özal da bir bakıma bu durumu heyecanla karşılayanlar arasındaydı ve 21. yüzyılı hem Türkiye’nin hem de Türklerin yüzyılı olarak görmekteydi (bkz. Zürcher, a.e.: 328). Hatta bu amaçla, Orta Asya’daki Türki cumhuriyetlerle yakın ilişkilerin kurulması ve bunların ileri bir düzeye taşınabilmesi için sivil havacılıktan, ortak girişimlere ve hatta bu bölgelerden Türkiye’ye gelip okuyacaklara eğitim bursu hakkı tanınmasına kadar pek çok konuda görüşülmüş ve ortak kararlar alınmıştır (a.e.: 329). Gelgelelim, zaman içerisinde kurulan hayallerin boşa çıktığı görülmüştür. Zira Türki cumhuriyetler “kendi ulus-devlet ve milli kimlik

inşalarına tutkun” ve “Rusya’nın ekonomik ve politik nüfuz alanı dışına çıkma[makta]”dırlar (Bora, a.g.e.: 253).

1990’lı yıllar, milliyetçilik meselelerinin yeniden yoğun bir gündem oluşturmaya başladığı dönemlerdir ve Bora (a.e.: 334) bunun sebebini aynı zamanda küreselleşmeyle kol kola ilerleyen neoliberal politikalarda aramak gerekebileceğini belirtir: “Olağanüstü derinleşen toplumsal eşitsizliklerin ve atomizasyonun büyüttüğü tutunum ihtiyacı, sosyal devlet yapılarının aşındığı, eşitlikçi-dayanışmacı (sol) politik akımların itibarsızlaştığı bir vasatta, güvenceyi veya mağduriyet sebebinin kimlikle ilgili ‘ezeli’ ihtilaflarda arayan politikalarda ve en ‘total’ kimlik politikası olarak milliyetçi hareketlerde melce [sığınacak bir alan] bulmuştur.” Bu dönem Balkanlar, Ortadoğu ve Kafkasya’da yeni ulus-devletlerin inşasına ve bunların doğurduğu çatışmalara sahne olmuştur. Bora’ya göre (a.e.: 252) bu durum etrafın düşmanlarla çevrili olduğu algısını güçlendirerek Türk milliyetçiliğinin “Haçlı Seferleri’nden, Osmanlı’nın çöküş sürecine ve Sevres Antlaşması’na uzanan ezeli bir komplo anlatısıyla beraber jeostratejist söylem[i]” yeniden sahiplenmesine sebebiyet vermişti. Küreselleşmeyi, Türkiye merkezli olacaksa kabul eden bir kesimin yanında, Batılı olmayan ülkelerde “etnik cemaat şuuru” gündeme getirerek Batının kendi egemenlik alanını oluşturacağını ileri sürüp (Devlet Bahçeli, aktaran Bora, a.e.: 335) küreselleşmeye karşı çıkan da vardı. Öte taraftan, 1987 yılında tam üyelik için Avrupa Birliği’ne başvurulması milliyetçi özgüveni artırmıştı.

Avrupa Birliği’yle ilişkiler 1964 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu ile imzalanan ortaklık anlaşmasına dayanır, 70’ler boyunca daha ziyade gümrük birliğinin tamamlanmasına yönelik adımlar atılmıştır. 80 darbesiyle birlikte duran bu ilişkiler 84 itibarıyla yeniden canlanmaya başlamıştır. Ancak tam üyelik başvurusu, istenilen şekilde sonuçlanmamış, müzakerelerin başlayabilmesi için ülkenin siyasi, toplumsal ve ekonomik bakımlardan geliştirmesi gereken noktalar olduğu şerh düşülmüştür (Zürcher, a.e.: 324). Böylelikle, 90’ların ikinci yarısından sonra ülkede Kopenhag Kriterleri hakkında hararetli tartışmalar yaşanmaya başlamıştır. Söz konusu kriterler, siyasi (demokrasi ve hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlık haklarının korunması), ekonomik (serbest ve rekabetçi piyasa ekonomisine dayanabilecek

düzeyde bir ekonomiye sahip olma) ve topluluk mevzuatının belirlenmesi (üyelik gerekliliklerinin yerine getirilebilmesi) olmak üzere üçe ayrılmaktadır²³.

2001 yılında yaşanan ciddi boyutta bir ekonomik krizin ardından iktidara gelen AKP hükümeti de kendisini muhafazakâr demokrat olarak nitelemekle beraber hem neoliberal politikaları devam ettirmiş hem de AB'ye tam üyelik isteğini sürdürmüştür. Bora (a.e.: 406-407) AKP hükümetinin iktidarı elde ettiği 2002 yılından 2010 yılına değin “Avrupa Birliği’ne uyum reformları ve ordunun politik vesayetini geriletmeye dönük adımlarıyla liberal veya sol-liberal önceliklere, ekonomide neoliberal deregülasyona verdiği büyük ivmeyle neoliberal önceliklere hitap et[tiğini]” dile getirmektedir. Bu süreçte ilk işlerden biri olarak hükümet 2004 yılında yeniden tam üyelik başvurusunda bulunmuş ve 2005 sonu itibariyle müzakereler başlatılmıştır. Bora (a.e.: 111) AB'ye üyelik hususunda farklı kesimlerden farklı seslerin çıktığına değinir: “Devlet eliti, özellikle ordu ve milliyetçi aydınlar[a göre] AB'yle, millî çıkarlardan taviz vermeden, “onurlu”, “şahsiyetli” bir ilişki kurulmalıydı ... Solun sıcak yaklaşan kesimlerinde ve Kürt siyasal hareketinde ise AB'yle bütünleşme, esasen haklar-özgürlükler çerçevesini ve enternasyonal işbirliği zeminini genişletecek bir ufuk olarak olumlanıyordu. ... Solda ... AB'yi bir emperyalist ittifaktan ibaret görenler de vardı.” Ne var ki, bu süreç de istenildiği gibi sonuçlanmamıştır. Zira öncelikle bilhassa Avrupa ile daimî olarak kurulan gerilimli ilişkide, AB'nin ulus-devletin egemenliğini tartışmaya açacağı ya da açtığı düşüncesiyle, onların gizli oyunlarını açığa çıkarmaya niyetli yayınlar yayımlanmaya başlamış, ardından AKP hükümeti de ilişkilerin kötüleşmesiyle birlikte önceki hevesli söylemlerinden vazgeçmiştir. Üstelik bu süreçte milliyetçi bir tutum takınarak insan hakları ihlali yapıldığına ilişkin her türlü uyarı ya da yorumu ülkenin iç işlerine müdahalede bulunulduğunu ileri sürerek kabul etmemiştir (Bora, a.e.: 113-14). Bir sonraki başlıkta sözü edilen toplumsal, siyasi ve ekonomik dinamikler çerçevesinde inceleme parametrelerimizi oluşturan kavramların çeviri eserler bağlamında ithalini tartışacağız.

²³ Kopenhag kriterleriyle ilgili detaylı bilgi için Avrupa Birliği Türkiye resmi sayfası ziyaret edilebilir, bkz. <https://www.ab.gov.tr/302.html>

4.3. Kavramlar Bağlamında Türkiye’de Çeviri Yazının Panoraması

Kavramların erek dizgeye aktarımını bütüncül bir çerçevede gözlemleyebilmek amacıyla kavramlarla ilintili çeviri yazının erek kültür dizgesindeki konumunu ortaya çıkarmaya yönelik bibliyografik bir liste²⁴ oluşturulmuştur. Bu doğrultuda Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan günümüze, başlığı ve konusunda temel olarak “azınlık” ve “etnik grup” meselelerini gündeme getiren hangi düşünsel kitapların erek dizgeye aktarımının yapıldığının izi sürülmüştür. İnceleme sonucunda bu konuları odağına alan eserlerin çevirisinde 1980’li yılların sonları itibariyle bir hareketlilik yaşandığı göze çarpmaktadır ve bu hareketlilik, incelemesini yaptığımız 2018 yılına değin, zaman zaman nicelik bakımından azalsa da, kesintiye uğramadan süren bir çeviri faaliyetine işaret eder.

Hazırlanan bibliyografik liste eserlerin sayısı, kaynak dilleri, konuları, yazarları, çevirmenleri ve yayınevleri bakımından detaylı incelendiğinde, karşımıza ayrıntılı ve zengin bir veri çıkmaktadır. Belirtilen çerçevede toplamda 70 eser Türkçeye çevrilmiştir.²⁵ İlk çeviri eser 1942 yılında Türk Dil Kurumu Yayınları tarafından basılan Polonyalı şarkiyatçı ve Türkolog Tadeusz Kowalski’ye ait **Dobruca’da Türk Etnik Unsurlar** başlıklı kitaptır. Bu eserin üzerinden ancak kırk üç yıllık bir zaman dilimi geçtikten sonra ikinci çevirinin yayımlandığı görülmektedir. Bu, 1985 yılında kurumsal sayfalarında “[c]amiamız, İslam binasına Kuran kapısından girmeyi önceler,”²⁶ yazan ve bir başka yazıda “Mavera dergisinde ürün veren isimlerin eserlerini kitaplaştıran bir yayınevinden çok öte bir misyonu” olduğu ve “[ö]zellikle o yıllarda eserler veren dünya çapında bilinen âlimlerin kitapları, derginin düzenlediği açık oturumların tutanakları, dünya coğrafyasında kanayan müslüman topraklarının

²⁴ Söz konusu listenin tamamı için bu çalışmanın ekler kısmına Ek-1’e bakılabilir.

²⁵ Bunların arasından, derleme işini Erik Zürcher’in üstlendiği **İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma** başlıklı kitapta özgün eserin ve çevirmenin adına yer verilmemesi sebebiyle, listeden çıkarmak düşüncesi oluşmuşsa da, yayınevinin düştüğü şu not nedeniyle bu kitap da çeviri eserler arasında dahil edilmiştir: “İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma” başlıklı derlemenin Türkçe çevirisini yayımlamayı, bilgilenme temel hakkını kullanan, sorumlu ve bilinçli yurttaşlar Türkiye’si yolunda atılmış küçük bir adım olduğuna inanıyoruz” (2005: 8).

²⁶ Yayınevinin bağlı olduğu vakfın kurumsal sayfası için bkz. <https://akabe.com/kurumsal/>

izleri[ni]”²⁷ sürdüğü ileri sürülen Akabe yayınları tarafından basılan ve Avrupa İslam Konseyi’nde sunulan tebliğlerden derlenmiş bir kitap olan **Müslüman Azınlıklar Dosyası**’dır. Bunu Michael Rywkin’in **İktidar ve etnik gruplar: Özbekistan’da Bölge ve İllere Göre Parti Üyelikleri (1983/84)** adıyla yayımlanan eseri takip eder. 38 sayfalık bir makale olan özgün eser, ODTÜ Asya Afrika Araştırmaları Grubu tarafından, görünüşe göre 1984-87 yılları arasında bilhassa Özbekistan üzerine yürütülen çalışmalarının bir parçası olarak Türkçeye çevrilip kitaplaştırılmıştır. Dördüncü sırada ise sosyalist olarak niteleyebileceğimiz iki yayınevi Tüm Zamanlar-Ant Yayıncılık’ın ortak yayını olarak, 1992 yılında eksik ve korsan bir çeviriyle basılan ve içeriğiyle Türkiye’de yoğun tartışmalara yol açan Peter Alford Andrews’ün **Türkiye’de Etnik Gruplar** adlı çalışması gelmektedir. Bu tarihten itibaren ise çalışmada incelenen konu başlıklarında neredeyse hiç kesintiye uğramadan her yıl en az bir çeviri eser yayımlandığı görülmektedir. Çeviri eserlerde göze çarpan bu hareketliliğin nicelik bakımından çok ciddi boyutlara ulaşmadığı söylenebilir. Gelgelelim, dönemin ruhu, toplumsal ve siyasi gelişmeler görece az sayıdaki eserlerin erek kültürdeki dolaşımını artırmıştır.

Daha önce de belirtildiği üzere, bibliyografik liste oluşturulurken, anı, (oto)biyografi vb. edebiyat eserleri kapsam dışında tutulmuş sosyal bilimler alanında, inceleme araştırma başlığı altındaki eserler odağa alınmıştır. Bu eserler de kendi içinde, hangi kavramları tartıştığına bağlı olarak değerlendirilebilir. Eserlerin dağılımına bakıldığında, 40’ının etnik gruplar veya etnisiteyi, 11’inin ise azınlık meselelerini ele aldığını söyleyebiliriz. Geriye kalan 19 eser ise kimlik tartışmaları bağlamında azınlık ve etnisiteyi kapsayıcı niteliktedir. Görünen o ki, dönem itibarıyla, etnik grup ya da etnisite kavramı tartışmalarda görece önemli bir yer teşkil eder hale gelmiştir. Çeviri eserler bağlamında, akla gelen kritik sorulardan biri hangi yazarların eserlerinin çevrilmek üzere seçilmiş olduğudur. Eser listesi kabaca incelendiğinde, dağılıma ilişkin şu şekilde bir bölümlene yapılabilir: 1) Türkiye özelinde yazdığı/derlediği eser(ler)i çevrilen yabancı yazarlar: Tadeusz Kowalski, Peter B. Golden, Leonid Potapov gibi Türkologlar; Martin van Bruinessen, Erik Zürcher, Riva

²⁷ Söz konusu yazı için bkz. <https://www.dunyabizim.com/mercek-alti/akabe-bir-yayinevi-olmaktan-cok-oteydi-h4450.html>

Kastoryano, Hans-Lukas Kieser gibi Türkiye ve Osmanlı tarihi üzerine çalışmalarını yürüten araştırmacılar ya da Türk halkları üzerine çalışan N. A. Aristov ya da İsmail Mızıyev gibi yazarlar bu başlıktadır. 2) Türkiye özelinde yazdığı/ derlediği eser(ler)i çevrilen Türkiye’den yazarlar: Samim Akgönül, Kemal Karpat, Umut Özkırımlı, Derya Bayır ve Şener Aktürk gibi isimlerin bulunduğu bu başlıkta yazarların büyük bir bölümü siyaset bilimcidir. 3) Türkiye özelinde yazmayan yabancı yazarlar: Eserlerin yarısından çoğunun dahil edilebileceği bu son başlıkta listenin daha da çeşitlendiği söylenebilir. Bu listede antropolog, etnolog, siyaset bilimci, tarihçi, sosyolog ya da medya iletişim alanında çalışan akademisyenler yer alır. Bu son maddeyi de kendi içinde ikiye ayırabiliriz; a) Söz konusu kavramlar ve düşünsel arka planlarının oluşumuyla ilgili referans kitapların sahibi dünya genelinde ünlenmiş yazarlar: Daha ziyade etnisite araştırmaları olmak üzere milliyetçilik ve azınlık bağlamında temel başvuru kaynakları olarak görülen Anthony D. Smith, Frederik Barth, Thomas Eriksen, Steve Fenton ve Will Kymlicka gibi yazarların eserlerine rastlıyoruz listede. Ancak bu yazarlar sayıca 10’u aşmamaktadır. b) Erek kültür dizgesindeki hamilerin çeşitli ideolojik gerekçelerle dikkatlerini çekmiş olabilecek yazarlar: Liste ve yazarlara ilişkin araştırma göz önünde bulundurulduğunda, bu başlıktaki yazarların ele aldıkları konular ve çalışma alanları ya da konumlandıkları siyasi görüş dikkate alınarak tercih edilmiş olabileceği izlenimi oluşmaktadır. Neredeyse hepsi alanında uzman akademisyenlerden oluşan bu listede ağırlıklı çalışma alanları bilhassa eski Sovyet ülkeleri ve Ortadoğu olmak üzere Balkan ülkeleri üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Eserlerin yıllara göre dağılımı bu konunun 80’li yılların sonları itibariyle dikkat çekmeye başladığını ancak esas itibariyle 2000’li yıllarla birlikte, hatta 2000 ile 2010 yılları arasında daha fazla önem kazandığını gözler önüne sermektedir. 80’li yılların sonlarında ilginin bilhassa Türkiye dışındaki Türk ve müslüman topluluklara yöneldiği, aynı zamanda kültürel kimlik kavramının daha görünür hale geldiği ya da ulus ve milliyetçilik tartışmalarının son gelişmeler odağında yeniden irdelendiği eserlerin yayımlanmak üzere seçildiği görülür. Bu zaman dilimindeki iki istisna **Türkiye’de Etnik Gruplar ile Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi** kitaplarıdır. Oysa 2000’li yıllarla birlikte özellikle o güne değin hem azınlık hem de etnik grup kavramları bakımından erek kültür dizgesindeki baskın

söylem evrenini değiştirebilecek düzeyde farklı görüşlerin dillendirildiği eserlere yer verildiği gözlemlenir. Bu dönemle ilgili dikkati çeken bir diğer nokta ise incelediğimiz konu başlıklarıyla ilgili referans kitaplarının birbiri ardınca bu dönemde çevrilmeye ve yayımlanmaya başladığıdır. Diğer taraftan eşit oranda da Türk halklarına ya da müslüman azınlıklara dair eserler yayımlanmaya devam eder. 2010-2018 aralığında ise sözü edilen başlıklara ilgi eser sayısı azalsa da, aynı oranda sürdürölür. Aralarında 30 yıl ya da daha uzun bir zaman diliminin bulunduğu eserler de göze çarpsa da, çeviri eserler genellikle özgün metinler yayımlandıktan kısa süreler sonra Türkçeye aktarılmıştır. Çevirmenler ise genellikle ya profesyonel olarak bu işi yapmakta olanlar ya da çevirdiğı kitapla ilişkili alanda çalışan akademisyenlerden oluşmaktadır. Genel bir gözlem olarak, çevirmenlerin çevirdikleri eser ve çalıştıkları yayınevleriyle yakın ya da benzer bir ideolojik perspektife sahip oldukları ileri sürölabilir.

Peki bu çeviri eserler hangi yayın kurumları tarafından erek dizgeye sunulmuştur? Çeviriler, Türk Dil Kurumu Yayınları'ndan, Yeni Alanya Matbaacılık'a, Genelkurmay Basımevi'nden Timaş Yayınları'na değin çeşitlenen 45 farklı yayınevi tarafından basılmıştır. Basılan eser sayıları dikkate alındığında, her ne kadar yüksek rakamlardan söz etmek mümkün değilse de, İletişim Yayınları ile birlikte İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları ön plana çıkmaktadır. İletişim 11, Bilgi Üniversitesi ise 6 eser yayımlamıştır, bu iki yayınevini 4 eserle Avesta Yayınları ile 3 eserle Metis Yayıncılık takip etmektedir. Yayınevlerinin yarıdan fazlası, incelenen dönem boyunca yalnızca birer eser basmıştır ve sistematik bir kültürel repertuvar oluşturulması ya da ideolojik bir hamilik süreci bakımlarından son derece dağınık ve parçalı bir görünüm sergilemektedir. Bu yayınevleri söz konusu başlıktaki eserleri, ticari kaygılardan ve/ ya da ideolojik perspektiflerine göre şekillendirdikleri yayın kataloglarındaki eserlerin tamamlayıcıları olarak gördükleri için yayımlamak üzere seçmiş olabilir. Bu yayınevlerinden küçük bir kısmı, sözelimi Türklerin tarihini, kültürünü, etnik yapısını araştırmayı ve bu başlıklardaki eserleri yayımlamayı kurumsal amaçları olarak ifade etmektedir, dolayısıyla yayımladıkları eserleri sözü edilen hedefin tamamlayıcı öğeleri olarak düşünmek yerinde olacaktır.

Çalışma bağlamında, çeviri yazının erek kültür dizgesindeki tartışma kültürüne yansımalarının, söylem evrenine eklemlenişlerinin ve eserler üzerinden kavramlara yapılan atıfların izini sürebilmek amacıyla sosyal bilimler bağlamında ve daha ziyade akademik bir çerçeveye çalışmamızı sınırlandırdığımız için “google akademik” platformunu kullanarak çeviri eserlerin atıf sayıları saptandı. Bu sayılar, 70 eserden 14’ünün günümüze değin atıf almamış olduğunu ortaya çıkardı. Bu 14 eseri dışarıda bıraktığımızda, kalan 56 eser arasından bir daraltmaya gidebilmek için yıl bazlı ortalama atıf sayısını dikkate alarak 79 rakamına ulaştık ve bunun sonucunda ortalamanın üzerinde atıf alan toplam 13 eserlik bir liste oluşturmuş olduk²⁸. Bundan sonraki iki başlıkta söz konusu 13 çeviri eserin erek dizge içerisinde edindiği konuma ve nasıl işlevler taşıdığına dair daha iyi bir çerçeve çizilebilmek için eserler hem hami konumundaki eyleyenleri ve ideolojik perspektifleri bakımından hem de dolaşıma sokmaya çalıştıkları kavramlar üzerinden oluşan söylem evrenleri bakımından irdelenecektir.

4.3.1. Hamilik ve İdeoloji Bağlamında Çeviri Yazın

On üç eser özelinde hamilik bakımından öncelikle yayınevlerine değinebiliriz. Yayınevleriyle ilgili karşımıza çıkan ilk tablo şu şekildedir: İletişim (3 eser), Metis (2 eser), bundan sonrakilerden listede birer eser yer almak kaydıyla Birikim, Ayrıntı, Bağlam, Avesta, Ant-Tümzamanlar, Dost, Sarmal ve Timaş. Bunlardan İletişim Yayınları’nı, Birikim’i de bu yayınevinin bir parçası olarak düşündüğümüzde ve dolayısıyla toplamda dört eserle, mevzu bahis kavramların dolaşımında en etkin yayınevi olarak saptayabiliriz. Esasen İletişim Yayınları kuruluşundan sonraki yirmi altı yıllık bir zaman zarfında on bir eserle bu konuya en fazla eğilen ve bu bağlamda söz konusu tartışmaları erek dizgede daha görünür kılan bir yayınevi olarak düşünülebilir²⁹. Yayınevi kitap yayıncılığına esas olarak 1988 yılında başlamıştır. Kuruluş amacı ve yayın seçim süreçleriyle ilgili olarak yayınevinin resmî sitesinde şu şekilde yazmaktadır:

²⁸ Çeviri eserlerin atıflanma sayıları ve adı geçen liste için Ek-2’ye bakabilirsiniz.

²⁹ Bu konuda yayınevi bünyesinden çıkan **Birikim Dergisi** yayınlarının da etkisi bir hayli fazla olduğu iddia edilebilir, bu da ayrı bir inceleme konusudur.

Bizce nicel gelişme kadar önemlisi, nitel gelişmedir. İletişim Yayınları'nın, kitapların basılmasına ilişkin kararların kişisel tercihlerle, yatkınlıklarla değil, editöryal heyet kararlarıyla verildiği bir yayınevi olmasını önemsedik. Yayın Kurulu'muz, ortak akıl oluşturan ve bu anonim yapısıyla “dış etkilere” de (önerilere, tavsiyelere...) açık bir istişare organı olarak işliyor. ... Bu çalışma tarzı ve bunun ürettiği enerji, yayılan, sirayet eden bir enerjidir: Hem “iyi” kitapları cezbediyor, kendine çekiyor; hem de yazarların-araştırmacıların aklına tohumlar düşürüyor, hatta kimi zaman doğrudan doğruya onları bir çalışmayı yapmaya, yazmaya yönlendiriyor. ... Çıkış saiklerimize dönersek... İletişim Yayınları, salt 12 Eylül 1980 rejiminin ve 1980 sonrası altüst oluşun sorunlarıyla başetme kaygısıyla kurulmamıştı. Toplumun özgürleşme imkânlarına ilişkin potansiyellerle ve bunun önündeki daimî ve köklü engellerle ilgili endişelere dayanıyordu. Bunun bir parçası olarak, “dünyada olup bitenlere” vâkıf olma, Türkiye'yi “dünya bilgisi” çerçevesinde düşünme çabasını paylaşmayı hedefliyordu.³⁰

Yayınlara titizlikle ve istişare sonucu karar verdiğini özellikle belirten yayınevi, özellikle 80 darbesine ve toplumun özgürleşmesi önündeki engellere atıfla, bu çerçevede dünya bilgisini aktarma ve dünya bilgisi içerisinde Türkiye'yi düşünme çabasıyla tutarlı bir yayın kataloğuna sahiptir. Listede bu yayınevine ait çevirilere göz gezdirildiğinde, Smith'in **Milli Kimlik** kitabı haricinde kalan eserlerin büyük bir çoğunluğunun Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi ve etnik gruplar ya da azınlıklar üzerine çalışan yabancı yazarların kaleme aldığı doğrudan doğruya Türkiye'ye dair eserler olduğunu görürüz. Edebiyat dışı eserlerde, antropoloji, sosyoloji, tarih, politika/ siyaset alt başlıklarında etnisite ve azınlık çerçevesinde sunulan çeviri eserlerin daha ziyade Osmanlı tarihi, Türkiye Cumhuriyeti tarihi, siyasi düşünce akımları ve milliyetçilik tartışmaları bağlamında bir yer edindiğinden söz edilebilir. İnceleme listemizde yer alan bu yayınevinden çıkmış dört eserden ikisinde Türkçe baskı için yazarlarının ayrıca kaleme aldığı metinler de göze çarpmaktadır. Sözgelimi, Ernesto Laclau'nun **Evrensellik, Kimlik ve Özgürleşme** eserinde okuru öncelikle Ahmet İnsel'in, ardından da yazar Laclau'nun kitabın içeriğine bütünlüklü bir bakışla değindiği önsözler karşılar. Ya da Hans- Lukas Kieser'in **Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938** adlı eserinde de yazarının Türkçe baskı için kaleme aldığı bir önsöz bulunur. Yazar, eserinin Türkçe

³⁰ Bkz. (çevrimiçi) <https://www.iletisim.com.tr/neden-iletisim-var>

çevirisinin yayımlanmasına ilişkin yaşadığı mutluluğu ve kendi perspektifince eserin önemini şu sözlerle dile getirir:

Derin ideolojik köklere sahip olan tabuların kaldırılması için zaman ve de ciddi anlamda entelektüel bir çabaya ihtiyaç vardır. Bu kitabın amacı, uluslararası tarihte bugüne değin yeterince aydınlatılmamış olan, Osmanlı'nın en uzun yılı olan 1915 yılını da içeren, bölge ve dönem tarihine güvenli bir ışık tutmaktır. Bu kitap o topraklarda yaşayan ya da yaşamış olan Türk, Kürt, Ermeni, Rum, Süryani ... ve bütün Anadolu'yu sevenlere ithaf edilmiştir. Yerkürenin her köşesi gibi, Anadolu da kendisinden başkasını dışlayan milliyetçiliğe değil, öncelikle insana, insanlığa aittir. ... İletişim gibi saygın bir Türk yayınevinin kendi inisiyatifi ile "İskalanmış Barış" gibi bir kitabın çevirisini ve yayını sağlamasından sevinç ve gurur duydum. Bu, bana göre bugünkü Türkiye'de tarihe ilginin ve dinamik bir entelektüel hayatın göstergesidir (2005: 18-19).

Yazarın, eserinin çevrilmesini erek toplumun siyasi tavrında ve entelektüel hayatında yaşanan değişime bağladığını ve bu bakımdan da önceki dönemlerin tabu konularının tartışılabilirliğini umduğunu söyleyebiliriz. Bir diğer yayınevi 1982 yılında kurulan Metis Yayıncılık'tır, resmi sayfalarında yayınevinin kuruluş öyküsünü ve ana çizgisini şu sözlerle anlatmaktadırlar: "Üniversite yıllarında dönemin sosyal muhalefet hareketlerinin içinde yer almış Sol görüşlü 5-6 üniversiteli genç, kendi kişilikleri ile eğitimini aldıkları meslekleri arasında ilişki kuramayıp kültürel ve siyasi bir odak olarak Metis yayınevini kurdular. Araştırmayı, doğru bildiklerini sorgulamayı, tartışmayı, öğrenmeyi sürdürmeyi amaçlamışlardı."³¹ Hedefledikleriyle paralel ilerleyen yayın kataloglarında, listede yer alan **Hayali Cemaatler** ve **İrk, Ulus, Sınıf** başlıklı eserler yayınevinin ifadesiyle "bilginin mevcut yapısına karşı bir sorgulama, günün zihniyetine yapılmış temel bir itiraz"a işaret eden eserlerle birlikte Sosyoloji ve Sosyal Politika dizisi içerisinde postmodernizm, geç kapitalizm, kimlikler, toplumsal cinsiyet ve neoliberal politikalar, vb. olmak üzere günümüz dünyasının temel meselelerine ilişkin eleştirel kitapların arasında yer almaktadır. Ayrıca bu iki eserin çeviri değerleri ve bağlamlarını, hem söz konusu dizi çerçevesinde hem de aynı yayınevinin yazarların diğer eserlerini de yayımlaması sebebiyle yazarların önemi bakımından değerlendirebiliriz.

³¹ Bkz. Yayınevi resmi sayfası (çevrimiçi) <https://www.metiskitap.com/about>

Bibliyografik listeye bakıldığında görece daha fazla eser yayımlamış olan bir başka yayınevi olan Avesta Yayınları, editörleri Abdullah Keskin'in dile getirdiğine göre, 1995'ten bu yana İstanbul'da faaliyet gösteren, 1999'dan beri de Diyarbakır'da bir şubesi bulunan bir yayınevidir. Yayınevinin bastığı kitapların yaklaşık %40'ının Kürtçe olduğu söylenebilir. Bu bağlamda yayınevinin kataloğunda daha ziyade Kürtçe, Kürt dili ve coğrafyası odaklı metinlere rastlanır. Edebi eserlerin yanında ulus, ulus-devlet, milliyetçilik, kimlik ve aidiyet politikaları vb. üzerine kitaplar yayımlanmıştır. Sosyal bilimler yayın kataloğunda Ortadoğu, Kerkük ve Kürtler üzerine üç eser ve bunlara ek olarak antropoloji çalışmalarında önemli bir kaynak kitap olarak görülen Eriksen'in **Etnisite ve Milliyetçilik** başlıklı eseri yer alır. İlk defa 2004 yılında Ekin Uşaklı çevirisiyle Türkçede basılan **Etnisite ve Milliyetçilik** yayınevinin "Sosyal Bilim Dizisi" içerisinde Immanuel Wallerstein'in **Ütopistik ya da 21. Yüzyılın Tarihsel Seçimleri**, Frantz Fanon'un **Yeryüzünün Lanetlileri**, Milton Esman ile Itamar Rabinovich'in **Ortadoğu'da Etnisite, Çoğulculuk ve Devlet** gibi kitaplarla birlikte yer alır. Eriksen'in diğer iki kitabı da 17 kitaplık bu dizi içindedir.

Listede yer alan bir diğer yayınevi Ayrıntı ise kendi ifadeleriyle "ekolojik duyarlılığın arttığı, kadın hareketinin olgunlaştığı, Sovyet sisteminin dağıldığı, solun kendini sorguladığı arayış yılları[nda]" kurulan ve "o yılların duyarlılıklarına seslen[erek] (...) "[m]evcut olana olabilecek olanı, sermayeye emeği, iktidara muhalefeti, iktisada kültürü, askeri marşa oyun havasını tercih e[den]"³² bir yayınevidir. İncelediğimiz listede Will Kymlicka'nın **Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi** adlı eserine inceleme dizisi içerisinde modernizm-postmodernizmden ekolojiye ve çocuk haklarına kadar çeşitlilik gösteren kitaplarla birlikte yer vermiştir. Kymlicka eserin Türkçe çevirisi için bir önsöz kaleme alarak çalışmanın özünü Batılı demokrasiler, hatta bilhassa Kanada özelinde azınlık haklarının ve bu çerçevede sunulan önerilerin oluşturduğunu vurgulamakta ve burada sunulanların diğer ülkelerde uygunabilirliğinin mümkünüğünü kestiremediğini ifade etmekte, gelgelelim "azınlık milliyetçiliğinin barışçı ve demokratik çözümünün" (1995: 24) son derece güç de olsa diğer bütün seçeneklerden daha iyi olduğunu yazmaktadır. Dolayısıyla, kitabın tartıştığı meselenin çevirisi yapılan ülkedeki

³² Alıntılar için bkz. <https://www.ayrintiyayinlari.com.tr/ayrintiya-dair>

azınlıklar meselesine örnek olabileceği, alternatif oluşturabileceği umudunu taşımaktadır. Listede yer alan bir diğer eser Fredrik Barth'ın **Etnik Gruplar ve Sınırları**'dır. Batıda ilk defa 1969 yılında yayımlanan eser toplumbilim, felsefe ve siyaset biliminden, psikanaliz ve müziğe kadar daha ziyade düşünsel metinler yayımlayan Bağlam Yayınları'nca ve Ayhan Kaya ile Seda Gürkan'ın ortak çevirisiyle Türkçede 2001 yılında okurların beğenisine sunulmuştur. Ayhan Kaya'nın kaleme aldığı "çevirmenin sunuşu"nda eserin, "sosyal bilimlerde çığır açıcı kaynaklardan biri" olduğu ve "Batıda son yıllarda başlı başına bir sosyal bilim disiplini haline gelen Etnik İlişkiler disiplininin de başlangıcını" imlediği dile getirilmektedir. Yine aynı önsöze göre, "[e]tnik kimliği tözcü bir veri olarak değil, toplumsal bir tasarım olarak açıklayan Barthçı perspektif, bu kavramın yeniden tanımlanması gereken ülkemizde, hiç şüphesiz önemli bir referans kaynağı olarak kullanılmalıdır," (2001: 8) demektedir. Bu eser Türkiye'de demokrasiyi, devletçiliği, mülteciliği, kimlik meselelerini odağına alan telif eserlere yer veren siyaset bilimi dizisi içerisinde yer almaktadır.

Peter Andrews'un **Türkiye'de Etnik Gruplar** başlıklı eseri Mustafa Küpüşoğlu çevirisiyle Ant Yayınları ve Tüm Zamanlar Yayıncılık'ın ortak olarak bastığı bir çalışmadır. Her iki yayınevine dair detaylı bilgiye ulaşılamasa da, sol tandanslı eserler bastıklarını söyleyebiliriz. Yayınladıkları kitaplara göz gezdirdiğimizde, Ant Yayınları'nın daha ziyade "Alevilik"i temel alan ya da ilişkili konularda kitaplar yayımladığını³³, Tüm Zamanlar Yayıncılık'ın ise daha ziyade farklı etnik kimliklere ilişkin kitaplar yayımladığını söyleyebiliriz³⁴. Editörün kaleme aldığı önsöz, bu çalışmanın çevrilmek üzere seçilme sebebinin yanı sıra çeviride yapılan değişiklikleri de gerekçelendirebilme amacını taşır. Çevirinin amacı önsözde şu şekilde aktarılmaktadır:

Türkiye'nin toplumsal ve siyasal yapısı ile ilgilenen tüm araştırmacıların ortak kanısı, Türkiye'nin sosyolojik olarak bir mozaik ifade ettiğidir. Fakat bu sosyolojik gerçek üstüne, bugüne dek yeterli ve doyurucu araştırmaların yapılabildiğini söylemenin ne yazık ki hala uzağındayız. Yapılanlar da çeşitli

³³ Ant Yayınları yayınlarına ilişkin bilgi için bkz.

http://www.kitapyurdu.com/index.php?route=product/publisher_products/all&publisher_id=695&sort=publish_date&order=DESC

³⁴ Tüm Zamanlar Yayıncılık yayınlarına ilişkin bilgi için bkz.

http://www.kitapyurdu.com/index.php?route=product/publisher_products/all&publisher_id=263&sort=publish_date&order=DESC

nedenlerle eksik ve sınırlı durumda. Ant Yayınları ve tüm zamanlaryayıncılık'ın ortak çalışması ile okuyucuya sunulan Peter Alford Andrews'ın “Türkiye’de Etnik Gruplar” kitabı, bu çabanın örnek bir başlangıcı olarak alınabilir. ... Kitap, kendi alanında ülkemiz ile ilgili yapılmış derli toplu ilk çalışma sayılır. Çalışmanın birçok araştırmacıya ışık tutacağına inanıyoruz.

Editör çevirisi yapılan eserin bütün eksikliklerine karşın bir örnek teşkil ederek, ülke genelinde bu türden araştırmaları teşvik edebileceği inancı içerisindedir. Üstelik Hale Soysü tarafından kaleme alınan **Kavimler Kapısı** kitabının bu çalışmayı örnek aldığı dipnotta da özellikle belirtilmektedir.

“Kitapçılıkta 44, yayıncılıkta 24 yılını geride bırakan” Dost Kitabevi resmi sayfasında mümkün olduğunca “ticari kaygıların ötesine geçen bir kültür ve sanat misyonunu başarıyla üstlendi[ğini]” belirtmektedir.³⁵ Dost Kitabevi, pek çok farklı alanda eser yayımlamakla birlikte, **Ulusların Etnik Kökeni**’ni Hobsbawm’ın kitaplarından küreselleşmeye, anarşizmden eleştirel tarih kuramına kadar çeşitli kitapların yer aldığı bir seçki içerisinde sunar. Günümüzde faaliyette bulunmadığı dışında detaylı bir bilgiye ulaşamadığımız Sarmal Yayınevi ise Jorge Larraín’in **İdeoloji ve Kültürel Kimlik** eserine kuram dizisi içerisinde Marksizm, materyalizm, sosyalizm, Paris Komünü, İdeoloji kavramının eleştirel analizlerinin ele alındığı kitaplar arasında yer verir. Son olarak kendi ifadeleriyle “[f]ikir ve inançlara saygı duyan, objektif her kaleme, söyleyecek sözü olan herkese kapılarını her zaman açık tut[an] ve bu tutumunu sürdürmekten vazgeçm[eyen]”³⁶ Timaş Yayınları’nın ise ele aldığımız yayınevlerinden farklı bir çizgide bir yayın anlayışı benimsediğini söylemek gerekir. Edebiyattan siyasete çok çeşitli alanlarda yayın yapmakta olan yayınevi daha ziyade sağ tandanslı içeriklere sahip eserlere kataloglarında yer vermektedir. Listede yer alan Kemal Karpat’ın **Etnik Yapılanma ve Göçler** isimli eserini bir dizi içerisinde düşünmek yerine Kemal Karpat kitaplığı adı altında hazırlanan dizinin, yazarın külliyyatının bir parçası olarak Türkçede yayımlandığını ileri sürmek daha doğru olacaktır. Bir sonraki başlıkta hamilik ve ideoloji bakımından ana hatlarını ortaya koymaya çalıştığımız on üç çeviri eserin söylem evrenini ele alıyor olacağız.

³⁵ Bkz. Yayınevi resmi sayfası (çevrimiçi) <https://dostkitabevi.com/about-us>

³⁶ Bkz. Yayınevi resmi sayfası (çevrimiçi) <http://www.timas.com.tr/timas-yayinlari/>

4.3.2. Çeviri Yazının Söylem Evreni

İnceleme parametremizi oluşturan kavramların hangi çeviri stratejileri ve içeriklerle erek kültür dizgesinde dolaşıma sokulduğunu anlamak için çeviri eserleri daha detaylı incelemek gerekmektedir. Eserler listedeki atıf sıralaması dikkate alınarak ayrı ayrı incelenecek ve bu inceleme iki soru etrafında şekillenecektir: 1) Çeviri eserler hangi bağlamlar içerisinde hangi kavram setlerini okurlara sunmaktadır? 2) Söz konusu kavram setleri hangi çeviri stratejileri ve işlemleriyle erek kültür dizgesine aktarılmaktadır?

4.3.2.1. *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*

İlk defa 1983 yılında basılan eser, tam on yıl sonra İskender Savaşır'ın çevirisiyle Türkçede yayımlanmıştır. Siyaset bilimci Benedict Anderson'un eseri erek kültürdeki yayınevinin tanıtım yazısında da belirtildiği üzere yayımlandığı zamandan bugüne “bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de de sosyal bilimler literatürünü derinden etkile[miş]” ve “birçok çalışma alanına esin kaynağı ol[muştur].”³⁷ Başlığından da anlaşılabilirliği gibi, eser milliyetçiliği odağına almakta ve modernist bir perspektiften milliyetçiliğin inşa sürecini, ulus inşa süreçleriyle birlikte derinlemesine irdelemektedir. Aslında ulus ve milliyetçiliği tartışmasına karşın, eseri etnisite tartışmaları bağlamında önemli ve görünür kılan nokta, kavramların ilişkilennmeleri bakımından ulus/ millet, etnik grup, milliyetçilik ve etnisite kavramlarının iç içe geçmiş olması ve dolayısıyla milliyetçilik kuramlarıyla etnisite kuramlarının literatürde birebir bir koşutluk sergilemesindendir.

Anderson ulusu “hayal edilmiş bir siyasi topluluk” (2014 [1993]: 20) olarak niteler ve hayal edilmişlikten tam olarak neyin kastedildiğini ve hangi bakımlardan ulusların hayal edildiğini aşağıdaki ifadelerle açıklar:

Hayal edilmiştir, çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, onlarla tanışmayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir ama yine de herbirinin zihninde toplumlarının hayali yaşamaya devam eder. ... Ulus sınırlı

³⁷ Bkz. Yayınevi resmi sayfası (çevrimiçi) <https://www.metiskitap.com/catalog/book/4329>

olarak hayal edilir, çünkü belki de bir milyar insanı kapsayan en büyüğünün bile, ötesinde başka uluslara mensup insanların yaşadığı, esnek de olsa sonlu sınırları vardır. ... Ulus *egemen* olarak hayal edilir, çünkü kavram, Aydınlanma ve Devrim'in ilahi olarak buyrulmuş, hiyerarşik hanedanlık mülklerinin aşındırmakta olduğu bir çağda doğmuştu. ... Son olarak ulus, bir topluluk, bir *cemaat* olarak hayal edilir, çünkü her ulusta fiilen geçerli olan eşitsizlik ve sömürü ilişkileri ne olursa olsun, ulus daima derin ve yatay bir yoldaşlık olarak tasarlanır (a.g.e.: 21-22).

Özetle, bir ulus illaki sınırlara, yatay düzlemde bir yoldaşlık tasarısının bir arada tuttuğu bir cemaate ve egemenliğe sahip hayal edilmiş bir yapıdır. Aynı şekilde, etnik grupları da hayal edilmiş topluluklar olarak düşünmek mümkündür. Eserde zaman zaman etnik diller (**ethnic languages**), çok halklı (**polyethnic**) ya da etnik azınlıklar (**ethnic minorities**) gibi sözcüklerine başvurulsa da, bu kavramlar tanımlanmaz ya da odak noktası olarak da ele alınmazlar. Bu kavramların işlevi yerliler ve sömürgeler bağlamında ulus inşa süreçlerinin tartışılmasına yöneliktir. Kavramların çevirisinde, örneklerde görülebileceği üzere, “ethnic” sesletime uyarlanarak ödünçleme çeviri işlemiyle Türkçede karşılanırken, ona eklenerek oluşturulan bütün yeni eşdizimli kelimeler için ise eklenen kısmı öyküntü yoluyla alma eğilimi göze çarpar. Dolayısıyla, yeni eşdizimli sözcükler ortaya çıkmıştır. “Polyethnic” sıfatı büyük ihtimalle ifade kolaylığı ve daha Türkçe ifade edebilmek hedeflendiğinden öyküntü işlemiyle alınmış, fakat “ethnic” için uygun eşdeğer “halk(-lı)” olarak belirlenmiştir.

4.3.2.2. *Ulusların Etnik Kökeni ve Mili Kimlik*

Anthony D. Smith milliyetçilik ve etnik topluluklar üzerine yaptığı çalışmalarıyla dünya çapında tanınırlığı olan bir sosyologdur. Yazarın özgün dilde yayımlanma sırasıyla **Ulusların Etnik Kökeni** ile **Milli Kimlik** olmak üzere iki eseri incelediğimiz listede yer almaktadır. 1986 yılında İngilizce yayımlanan ilk eser Dost Kitabevi tarafından 2002 yılında Sonay Bayramoğlu ile Hülya Kendir'in ortak çevirisiyle Türkçede basılmıştır. Öte yandan, özgün dilde 1991'de yayımlanan ikinci eser erek kültür dizgesinde ilkinden yaklaşık on yıl evvel Bahadır Sina Şener'in çevirisiyle İletişim Yayınları'nca Türkçeye aktarılmıştır. Dolayısıyla Türkiye'deki okur kitlesinin öncelikle yazarın **Milli Kimlik** adlı eseriyle tanıştığı ileri sürülebilir.

Smith, **Ulusların Etnik Kökeni**'nde tartışma çerçevesini oluşturan kavram setini ortaya koyarak ayrıntılı bir şekilde tanımlar, **Milli Kimlik**'te de bu kavram setinden yararlanır. Her iki eser de temelde ulusları derinlemesine anlama çabasının sonucu olarak, ulusların modern bir olgu olmadığı ve ulusların köklerini modern öncesi yaşantılarda bulabileceğimizi vurgulayarak bu kökleri irdelemeye çalışır. Sözgelimi, yazar **Ulusların Etnik Kökeni**'nin önsözünde amacının “özellikle etnik kökenleri başta olmak üzere ulusların soykütüğünü ve bu kökenlerden bir kısmını analiz etmek” (2002: 10) olduğunu belirtir. Bu bağlamda ulusların modern öncesi halini içerik olarak en iyi şekilde yansıttığına inandığı Fransızca **ethnie** kavramına başvurur. Fransızcadan bir kavram seçmesinin nedenlerinden bir diğeri de etnik grup ya da etnik topluluk kavramlarının İngilizce karşılığının olmaması, kimi zaman onun deyimiyle “müphem bir terim olarak” (a.e.: 45) halk sözcüğü ile karşılanmasıdır.

Ethnie kavramı özgün metinlerde yeni bir kavram olarak italik sunulmuştur okurlara. Kavram Bayramoğlu ve Kendir'in çevirisinde ödünçleme işlemiyle aktarılacak daima italik (“*ethnie*”) olarak daha görünür kılınmış, Şener'in çevirisinde ise sesletime uyarlanarak “*etni*” biçiminde aktarılmıştır. Hatta ikincisinde kavram çoğu zaman italik bırakılmamıştır, ancak daha ayırtedici olması bakımından “etni'ler” örneğindeki gibi eklerin kesmeyle ayrıldığı da görülmektedir. İlişkili diğer kavram “ethnicity” sözcüğünü Bayramoğlu ve Kendir yine ödünçleme işlemine başvurup ancak bu kez sesletime de uyarlayarak “*etnisite*” biçiminde karşılamıştır. Şener ise etnik kavramı üzerinden Türkçe dil mantığına göre hareket ederek sıfatı isme dönüştürmüş ve yeni bir sözcük türeterek “etniklik” sözcüğüyle karşılamayı tercih etmiştir.

Smith **ethnie** kavramını bazen “halk” (**people**) bazen de “etnik topluluk” ile anlamdaş kullanır eserlerde. Peki etnik topluluk ne anlama gelmektedir? Smith “etnik kategori” (**ethnic category**) ile “etnik topluluk” (**ethnic community**) kavramlarından bahseder ve ikisi arasında bir ayrım ortaya atar. Buna göre dışarıdan farklı olduğu düşünülen bir grubun etnik kategori olmaktan çıkması ve bir etnik topluluk haline gelebilmesi için kendi farklılığının farkında olması, bir öz bilinç geliştirmesi gerekir. Bir etnik topluluğun altı ana niteliği vardır, bunlar sırasıyla şöyledir: “1. Kollektif bir özel ad, 2. Ortak bir soy miti, 3. Paylaşılan tarihî anılar, 4. Ortak kültürü farklı kılan

bir ya da daha fazla unsur, 5. Özel bir “yurt”la bağ, 6. Nüfusun önemli kesimleri arasında dayanışma duygusu” (Smith, 2016 [1994]: 42). Sayılan özelliklerin ulusu çağrıştırmaması nedeniyle, tam da bu noktada, Smith’in “ulus” ile “etni” kavramları arasındaki farklara yaptığı vurguya değinmek yerinde olacaktır: “Etnilerin “kendi” teritoryal memleketlerinde ikamet ediyor olmaları gerekmez. Ortak bir iş bölümü ya da ekonomik birlik de göstermeleri gerekmez, çoğu durumda da göstermezler zaten. Ne de herkes için geçerli hak ve görevler tayin eden ortak yasal kodlara ihtiyaç duyarlar” (a.e.: 71). Dolayısıyla, iç içe geçmiş ve zaman zaman birbirine alternatif gibi görünen ulus ve etni kavramlarının belli bakımlardan net bir şekilde örtüşmediğini gösterir.

Smith’in kavram setinde önemli bir diğer ayrımı ise iki tür etni tipi olarak söz ettiği “**‘lateral’ ethnie**” ve “**‘vertical’ ethnie**” oluşturur. ‘Lateral’ *ethnie* “toplumsal ölçekte derin etki yaratmayan ama bir mekânda düzensiz ve gevşek olarak hayatını sürdüren topluluklar”dan oluşan ve kimi zaman “bazı zengin kentli tüccarların yanı sıra rahipler ve din yorumcuları gibi katmanlar[1]” (2002: 110) içerse bile aristokratik bir görünüm sergileyen bir yapıya gönderme yapmaktaydı. Bu toplulukta etnikliğin referans noktasını büyük ölçüde “statüsü yüksek bir tabaka ve yönetici sınıf olarak onun asabiyesine (*esprit de corps*) bağlı[lık]” (2016: 90; vurgu yazara ait) oluşturur. Diğer taraftan, ‘vertical’ *ethnie* “farklı sınıfları ortak bir miras ve gelenekler etrafında biraraya getiren ayırdedici bir tarihî kültür[e]” ve dolayısıyla daha “yoğun ve dışlayıcı” (a.e.: 90) etnik bağlara sahip olan türdür. Kavramları, Bayramoğlu ve Kendir sırasıyla “yanal *ethnie*” ve “dikey *ethnie*” ile, Şener ise “yatay etni” ve “dikey etni” sözcükleriyle karşılamıştır. Her iki çeviride de hem metnin bütününde **ethnie** kavramıyla ilgili alınan çeviri kararlarıyla tutarlı hareket edilmiş, hem de İngilizcedeki sözcük türetimine ve yapıya öykünerek “**lateral**” ve “**vertical**” için Türkçede uygun karşılıklar kullanılmaya çalışılmıştır. Gelgelelim, TDK sözlüğüne göre “yanda olan, yana düşen” anlamına gelen “yanal” sözcüğü yazarın “**lateral**” seçiminin sözlük anlamı bakımından en uygun karşılığı olarak düşünülebilir. Diğer seçim ise “dikey”in karşıtı olması düşüncesiyle söz konusu karşıtlığı ve içeriği daha iyi yansıttığı düşünüldükçe seçilmiş olabilir. Çevirmen Şener yazdığı çeviri notunda yatay sözcüğünün yazarın kullanımı bakımından “dil ve soy bakımından yanlara doğru, ana

gövdeden sürgün vererek büyüyen dolayısıyla “saçaklanan” anlamına” (2016: 9) geldiğini ifade eder. Dikey etni, eserlerde ayrıca “**demotic ethnîe**” olarak da geçer. “Demotik” her iki çeviride de sesletime uyarlanarak ödünçleme yoluyla alınmıştır. Şener kavramın anlamını bir notla açıklama gereği duymuştur: “Demotik: Halka ait, avamî (İ.Ö. 700’e doğru, iyice basitleştirilmiş işlek bir yazı, hiyeroglifin yerini aldı; Yunanlılar bu yazıya demotike, yani “halk yazısı” adını verdiler. Demotike daha sonra özgül bir yazı biçimi olmanın ötesinde, halkın konuştuğu lehçeleri tanımlayan bir sıfat halini almıştır)” (a.e.: 73).

Smith’in **Ulusların Etnik Kökeni**’nde başvurduğu diğer iki kavram ise “**ethnocentrism**” ile “**ethnicism**”dir. “Modern öncesi grup duygusunun genel doğasını tanımlamak” için **ethnocentrism**, “*ethnie*yi savunurken kullandıkları çeşitli kolektif faaliyet biçimlerini analiz” (2002: 76) için **ethnicism** kavramlarından yararlanır. Türkçede **ethnicism** sesletime uyarlanıp ödünçleme yoluyla “etnisizm”, **ethnocentrism** ise kelimenin öneki ödünçleme yoluyla “etno” şeklinde alınıp ikinci kısmı öyküntü yoluyla “merkezcilik” şeklinde çevrilmiş, böylelikle “etnomerkezcilik” olarak aktarılmıştır. Smith “etnomerkezcilik” kavramını “grup merkezîyetçiliği sezgisini[n], kültürel eşsizlik hissini[n] ve üstün olanın diğer halklara ve onların törelerine karşı tavrını[n]” ve korkuyla karışık bir küçük görme halinin ifadesi olarak tanımlar (a.e.: 77)³⁸. Öte yandan, “etnisizm” ise daha ziyade “kolektif bir harekettir; faaliyetleri ve çabası dış tehditlere ve içteki çürümeye direnmeyi, topluluğun gelenek ve göreneklerini yenilemeyi, çelişkili baskılarla tehlikeli biçimde bölünmüş üyeleri ve zümreleri yeniden eklemlenmeyi amaçlar” (a.e.: 79)³⁹.

Çeviri kararları bakımından göze çarpan bir başka nokta Şener’in özgün eserde geçen “**ethnic cohesion and consciousness**” ifadelerini “etnik asabiye ve bilinç”,

³⁸ Bu kısım özgün eser şöyle geçmektedir: “The sentiments and attitudes of group members are normally focused on the group itself to the exclusion, more or less explicit, of outsiders, and there is a corresponding disdain or fear of external life-styles. Hence the term ethnocentrism to describe these exclusive attitudes, the sense of group centrality, the feelings of cultural uniqueness and the attitude of superiority towards other peoples and their mores” (1986: 47).

³⁹ Özgün eserde şöyle geçmektedir: “Ethnicism is more than a heightened and active sense of ethnocentrism, though the latter’s attitudes and beliefs naturally enter into it. Ethnicism is more a collective movement, whose activities and efforts are aimed at resisting perceived threats from outside and corrosion within, at renewing a community’s forms and traditions, and at reintegrating a community’s members and strata which have become dangerously divided by conflicting pressures” (1986: 50).

“**esprit de corps**”u “asabiye” ya da yine benzer şekilde “**development of a sense of ethnic community**” ifadesini “milli asabiye’nin gelişmesi” biçiminde karşılamasıdır. Çevirmen “topluluk yaşamında merkezî bir güç, etnik duygularla millî bilincin ateşleyicisi ve gelecek nesiller için mit ve anı kaynağı olma rolünü” (2016: 51) ifade eden anlatımlar için tarihi kökleri İbn Haldun’a hatta daha da önceye uzanan “asabiye” kavramını tercih etmiştir. Cahiliye devrinde “aralarında baba tarafından kan bağı bulunan akrabanın oluşturduğu topluluğa “asabe”, bu topluluğun bütün fertlerini birbirine bağlayan ve herhangi bir dış tehlikeye karşı koymak veya saldırıda bulunmak söz konusu olduğunda bütün topluluk üyelerinin harekete geçmesini sağlayan birlik ve dayanışma ruhuna da “asabiyet” denilmekteydi” (Çağırıcı, 1991: 453). İslam anlayışında takva sahibi olmak önem kazandığından, bu türden kan bağı üzerinden ayrıştırıcı ya da düşmanlaştırıcı olabilecek tutumlar yeriliyordu. “Asabiye” İbn Haldun’un siyaset felsefesinde ve devlet anlayışında anahtar bir kavram niteliği kazanır ve temelde son derece güçlü bir dayanışma ruhuna gönderme yapar⁴⁰. “Nesep asabiyesi” ya da “sebep asabiyesi” olmak üzere iki biçimde ortaya çıkar dayanışma ruhu. İlk kaynağını “bir sülale, kabile veya kavmin üstünlüğü inancın[dan]” alırken, ikincisi “bir değerler, inançlar sisteminin (din, ideoloji) yüceliği hususunda beslenen inanca” dayanır (Korkusuz, 2016: 675-76). Günümüzde TDK sözlüğüne göre ise kelimenin geçmişte de taşıdığı “sinir bilimi” manasındaki ilk anlamı muhafaza edilmektedir. Bu bağlamda, çevirmen asabiye kavramını söz konusu tarihsel anlam yüküne yaslanarak ve eski bir kullanımı yeniden canlandırmak suretiyle kullanmaktadır denilebilir⁴¹. Öte yandan, Bayramoğlu ve Kendir ise “**ethnic cohesion**” için özgün dildeki ifadeye öykünerek “etnik kaynaşma” karşılığını kullanmış, sadece tek yerde geçen “**esprit de corps**”u da özgün eserdeki haliyle bırakmıştır.

⁴⁰ Kavram, Haldun’un **Mukkaddime** eserinin çevirileriyle birlikte Batı dünyasında da görünürlük kazanmış, farklı düşünürlerce farklı şekillerde (group feeling, communal spirit, esprit de corps, social cohesion, vb.) karşılanmıştır. Bkz. Gürkan, 1967; Kayapınar, 2006; Korkusuz, 2016).

⁴¹ “Asabiye” kavramının günümüzde kullanılan sözcüğü “kültürel kimlik” kavram(lar)ı için işlevsel ve zenginleştirici bir ikame kavram olarak kullanılabileceğini tartışan çalışmalar için bkz. Arkan, 2010; Korkusuz, 2016: “İbn-i Haldun’un asabiyet kavramıyla izah ettiği bağlılık ve dayanışmayı 18. Yüzyıldan sonra oluşan ulus-devletlerde ve günümüzde milliyetçilik, kimlikler ve ideolojiler karşılamaktadır. Diğer bir ifadeyle bu kavramlara İbn-i Haldun’un asabiyet analiziyle yaklaştığımızda hem sürekliliği kurabilir hem de zengin bir anlam içeriğiyle karşılaşılabiriz” (Arkan, 2010: 213; akt. Korkusuz, 2016: 679, vurgu yazara ait).

4.3.2.3. *İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*

Marksist felsefeci Étienne Balibar ile sosyolog Immanuel Wallerstein'in makalelerinden oluşan eser 1990 yılında bir Fransız yayınevinde, 1991'de ise İngiliz yayınevinde basılmış; üzerinden çok geçmeden, İngilizce tam baskısından tam iki yıl sonra Nazlı Ökten çevirisiyle erek kültür dizgesine aktarılmıştır. Çeviri eser incelendiğinde, Ökten'in düştüğü nota göre Wallerstein'in kitaptaki bütün yazılarını İngilizce orijinallerinden aktardığını, ancak temelde Fransızca basımı olmak üzere her iki basımdan da yararlandığını söyleyebiliriz (2013[1993]: 41). İki yazarın farklı zamanlarda kaleme aldıkları denemelerden oluşmakta olan eser günümüze damga vuran yeni ırkçılığı derinlemesine irdelemeyi amaçlamaktadır. Balibar'ın (a.e.: 9) kitabın önsözünde ifade ettiği şekliyle denemeler şu sorulara yanıt aramaktadır: “*Çağdaş ırkçılığın özgüllüğü nedir? Kapitalizmde sınıflara bölünmüşlikle ve ulus-devletlerin çelişkileriyle nasıl ilişkilendirilebilir? İrkçılık görüngüsünde bizi, karşılıklı olarak, milliyetçilik ve sınıf mücadelesinin eklemlenmesini yeniden düşünmeye iten nedir?*” (vurgu yazara ait). Günümüz dünyasında yeni bir tür ırkçılığın, daha doğru ifade etmek gerekirse, ırkçılığın yeni yüzünün aşılmaz kültürel farklılıklar üzerine temellendirildiği, bu yeni temsilin de bir bakıma “etnik grup” kavramında, “etnik ilişkiler” kuramında cisimleştiğini belirtirler. Balibar bu yeni ırkçılığı “ırksız ırkçılık” ya da Taguieff'ten aldığı bir kavram olan “*farkçı-ırkçılık*” sözcüğüyle ifade eder (a.e.: 32; vurgu yazara ait). Wallerstein tarihsel süreçte “halk” kavramını karşılamak üzere farklı dönemlerde, dönemin ruhuna uyacak ve aslında kapitalist sistemin çarklarını döndürmekte işlevsel bir niteliğe büründürülecek şekilde “ırk”, “ulus” ve “etnik grup” kavramlarının kullanıldığına değinir. Bu konuda şunları yazmaktadır:

Başlangıç için, tarihsel olarak sosyal bilimler literatürüne bakarsak “halk” teriminin gerçekte pek az kullanıldığını görürüz. En çok kullanılan üç terim, hepsi modern dünyada “halklar”ın çeşitlemeleri sayılan, “ırk”, “ulus” ve “etnik grup”tur. Bunlardan sonuncusu en yenisidir ve gerçekte, önceden yaygın bir şekilde kullanılan “azınlık” teriminin yerini almıştır. ... Bir “ırk”ın, görünür fiziksel biçime sahip olan bir genetik kategori olduğu varsayılır. ... “Ulus”un, bir devletin fiili ya da muhtemel sınırlarına her nasılsa bağlı olan toplumsal-siyasal bir kategori olduğu varsayılır. Bir “etnik” grubun, kuşaktan kuşağa geçen ve normal olarak kuramda devlet sınırlarına bağlı *olmayan*, bazı sürekli davranışlara sahip olduğu söylenen kültürel bir kategori olduğu varsayılır. ... Bu terimleri kullananların çoğu, her üçünü de, sürekliliği sayesinde, bugünkü davranışlar üzerinde güçlü bir etkiye sahip olan ve aynı zamanda günümüzde siyasal

iddialarda bulunmak için bir zemin oluşturan kalıcı bir görüngenye işaret etmek üzere kullanılmaktadır. Yani, bir “halk”ın oluş ve davranış biçiminin nedeninin, ya ayırt edici genetik özellikleri, ya toplumsal-siyasal tarihi ya da geleneksel normları ve değerleri olduğu varsayılmaktadır (a.e.: 96-97; vurgu yazara ait).

Halk sözcüğünün bir çeşitlemesi olarak “etnik grup” kavramının “azınlık” kavramının yerine geçtiği tespitinde de bulunmaktadır. Tanımlamalar, söz konusu kavramların, farklı dönemlerin kavrayışlarına göre “kalıcı bir görüngen”yü ifade etmek üzere kullanıldığını anlatır. Wallerstein kalıcı görüngülere işaret etmek için başvurulan ve bir tek karşılık yetecekken, bu farklı karşılıkların dolaşımında olmasını kapitalist dünya ekonomisinin tarihsel yapısına dayandırmaktadır. ““İrk” kavramı dünya ekonomisindeki eksenel işbölümüyle, yani merkez-çevre zıtlığıyla”, “[u]lus” kavramı bu tarihsel sistemin siyasal üstyapısıyla, yani devletlerarası sistemi biçimlendiren ve ondan türeyen egemen devletlerle” ve son olarak “etnik grup” ise “sermaye birikiminde ücretsiz emeğin büyük payının korunmasını sağlayan hane yapılarının yaratılmasıyla” alakalıdır (a.e.: 98). Aslında kapitalist ekonominin gelişim evrelerine göre, işlevsel kavramların da türetildiği görülmektedir böylelikle. Öte taraftan, “azınlık” kavramı öncelikle bir çoğunluğun varlığına ve sayıca azlık olma durumuna işaret eder. Ancak artık iyiden iyiye fark edildiği üzere, kavram sayısal azlık değil de, toplumsal güç ile doğrudan ilişkilidir. Wallerstein’a göre, bu güç de tek tek devletler bağlamında ölçülebilir (a.e.: 101-103) ve bu doğrultuda azınlık yerini etnik grup kavramına bırakmıştır. Bu sistemde “işgücünün etnikleşmesi” söz konusudur:

... belirli bir devletin sınırları içindeki işgücünün “etnikleşmesi”, mesleki bir hiyerarşinin beraberinde gelmektedir. ... etnik grup ile meslek arasında, her yerde, çok yüksek bir bağıntı vardır. ... Etnikleşme ya da halk olma tarihsel kapitalizmin temel çelişkilerinden birini—aynı anda hem kuramsal eşitliğe hem de pratik eşitsizliğe kalkışmasını—çözmekte ve bunu dünyanın emekçi tabakalarının zihniyetlerini kullanarak yapmaktadır. ... İşgücünün davranışı, sistemin meşruiyetini bozmadan değişmelidir. O nedenle, etnik grupların yinelenen doğuşları, yeniden yapılanmaları ve kayboluşları iktisadi mekanizmanın işleyişinin esnekliği açısından son derece yararlı bir araçtır (a.e.: 104-15).

Wallerstein, çarpıcı bir tespitte bulunarak, etnik grup kavramsallaştırmasının ve işgücünün etnikleşmesinin bir örtmece görevi üstlenerek, kapitalizmin teoride

eşitlikten yana olsa da aslında eşitsizliği savunduğu gerçeğini gizlediğini ve bu kavramın çerçevesinin bizzat etnikleştirilen kesimlere benimsetilmesiyle meşruiyet kazandığını vurgulamaktadır. Bu nedenle, tarihsel kapitalizmin asli dayanağı olarak addettiği “halklık” kavramına dair şöyle bir öneride bulunur: “Halklığı, olduğu gibi— ilkel sabit bir toplumsal gerçeklik değil, düşman güçlerin birbirleriyle mücadele ettiği kapitalist dünya ekonomisinin karmaşık, kil benzeri bir ürünü olarak— anlamaya çalışmak daha anlamlı olmaz mı?” (a.e.: 106).

Eserin temel kavram setinin Türkiye’deki okurlara dil düzlemindeki kararlar bakımından nasıl sunulduğuna ilişkin de şunları söyleyebiliriz: Fransızca basımda birkaç yerde **ethnie** kavramına, daha sık olmak kaydıyla da kavramın çeşitlemeleri **ethnique** ve **ethnité** sözcüklerine, İngilizce basımda ise **ethnic group** ve **ethnicity** kavramlarına rastlarız. Türkçede sadece bir yerde **ethnie** kavramının “kavim” sözcüğüyle karşılandığını görmekteyiz (**les subdivisions «ethniques» (à l’origine de la notion même d’ethnie)**: (kavim [*ethnie*] kavramının kökeninde bulunan) “etnik” alt bölümleri (a.e.: 266-67)), gelgelelim bunun dışındakiler İngilizcedeki alternatifinin sesletime uyarlanması yoluyla “etnik grup” olarak karşılanmıştır. Zaman zaman **ethnité** de “etnik grup” ile karşılanmış ya da İngilizcede **ethnicity** olarak karşılanan kavram Türkçede “etniklik” biçiminde ifadesini bulmuştur, yine sesletime uyarlanarak ödüncleme yoluyla alınmış ancak Türkçe dil mantığına göre hareket edilmek istenerek “etnik” sıfatı “lik” son ekiyle isme dönüştürülmüştür. Eserde sık başvurulan ilişkili bir diğer kavram, bir ulus devletin kurumsal bakımdan bilinçli olarak “kurduğu” cemaat anlamında **ethnité fictive/ fictive ethnicity** ise önceki çeviri kararlarıyla tutarlı bir şekilde “kurgusal etniklik” ifadesiyle karşılanmıştır. Kurgusal etnikliğin neticesinde topluluklar “etnikleşir” (a.e.: 119). Özgün eserde geçen **ethnisation/ ethnicization** kavramı erek dilde tıpkı etniklikte olduğu gibi, “etnik” sözcüğünden “etnikleşmek” fiili, oradan da “etnikleşme” ismi türetilmesiyle aktarılmıştır. Diğer taraftan, eserde sadece tek bir yerde geçmelerine karşın, sadece sesletime uyarlayarak ödüncleme stratejisi uygulandığı ve Smith’te izlenen yoldan farklı oldukları için **ethnicism** ve **ethnocentrism** kavramlarının çevirisinden söz etmek iyi olabilir. Ökten bunları sesletime uyarlayarak sırasıyla “etnizm” ve “etnosantrizm” olarak çevirmiştir.

4.3.2.4. *Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*

Felsefe profesörü Will Kymlicka **Çokkültürlü Yurttaşlık** adlı eserini Kanada özelindeki sorunlardan hareketle kaleme almış ve bu eserle Batı demokrasilerindeki işleyişlere de odaklanarak, liberal perspektiften yararlanıp azınlıklarla ilgili sorunlara çözüm getirebilmeyi amaçlamıştır. Kitabın ana iki ekseninden birini bireylerin haklarına ket vurduğu düşüncesiyle topluluk haklarına karşı olan liberal yaklaşımların eleştirel bir değerlendirmesi, diğerini ise çokkültürlülük tartışmaları bağlamında azınlık haklarının nasıl çözüme kavuşturulabileceği sorunsalı oluşturur. Bu amaç doğrultusunda eser çok sayıda kavram ortaya atıp bunları birer birer açıklamakta, söz konusu azınlık haklarını maddeler halinde sunmakta, liberalizmin ve liberal görüşün bu bağlamda eksik kaldığı noktaları tartışmakta ve çözüm önerileri ileri sürmektedir.

Kymlicka'nın bu kitabı 1995 yılında İngilizcede yayımlanmış, Türkçede ise 1998 yılında Abdullah Yılmaz çevirisiyle Ayrıntı Yayınları'ndan çıkmıştır. **Çokkültürlü Yurttaşlık** eserinde kavramların içerik düzleminde aktarımıyla ilgili kaynak metindeki tanımlamalara ve detaylara bütünüyle erek metinde de yer verildiği, dolayısıyla mümkün olduğunca eksiksiz bir aktarımın tercih edildiği söylenebilir. Eserde sıklıkla şu iki kavrama, “ulusal azınlıklar” (**national minorities**) ve “etnik gruplar”a (**ethnic groups**) başvuran yazar ikisi arasında şöyle bir ayrıma gider:

Birinci durumda kültürel çeşitlilik, daha önce özyönetimli ve belli bir toprak parçası üzerinde yoğunlaşmış kültürlerin geniş bir devlet çatısı altına sokulmasından doğar. Bünyeye katılan, benim “ulusal azınlıklar” adını verdiğim bu kültürler genel olarak kendilerini çoğunluk kültürü yanında ayrı toplumlar olarak korumak isterler ve ayrı toplumlar olarak varlıklarını sürdürmelerini sağlamak üzere çeşitli özerklik ya da özyönetim biçimleri talep ederler. İkinci durumda, kültürel çeşitlilik bireysel ve aile olarak göçten doğar. Bu göçmenler sıklıkla benim “etnik gruplar” adını verdiğim gevşek birlikler oluştururlar ve genel olarak büyük toplumla bütünleşmek ve bu toplumun tam üyeleri olarak kabul edilmek isterler. Bu göçmenler etnik kimliklerinin daha fazla tanınması peşine düştiklerinde, amaçları büyük toplum yanında ayrı ve özyönetimli bir ulus olmak değil, kültürel farklılıklara daha fazla saygılı hale getirmek üzere büyük toplumun kurumlarını ve yasalarını değiştirmektir⁴² (1998: 38).

⁴² Bu kısım özgün eserde şöyle geçmektedir: “In the first case, cultural diversity arises from the incorporation of previously self-governing, territorially concentrated cultures into a larger state. These incorporated cultures, which I call 'national minorities', typically wish to maintain themselves as distinct

Örnekten de anlaşılabilceği üzere, etnik gruplar bir devlet içerisindeki kültürel farklılıklara sahip göçmen grupları ifade ederken, ulusal azınlıklar içinde yaşadığı devletle bütünleşme arzusunun yanı sıra, özyönetim hakkına ve ilişkili haklara sahip olmayı arzu eden grupları imlemektedir. Kymlicka bu iki kavramı “çokkültürlülük” (**multiculturalism**) tartışmaları bağlamında “çokuluslu devletler” (**‘multination’ states**) ile “çoketnikli devletler” (**‘polyethnic’ states**) kavramlarını açıklamak amacıyla ele almaktadır. Bu iki devlet tipinde de kültürel çeşitlilik söz konusudur ancak bu durum ilkinde “daha önce kendini yöneten, toprak esasına göre yoğunlaşmış kültürlerin daha büyük bir devlet bünyesine dahil edilmelerinden doğ[maktayken]”, ikincisinde “bireysel ve ailesel göçlerden doğ[maktadır]” (a.e.: 32-33). Dolayısıyla bahsi geçen devlet tiplerinden ilkinde ulusal azınlıkları ikincisine de etnik grupları dahil eder. Bu noktada yazarın “ulus” kavramı için yaptığı tanım öne çıkmaktadır. Kymlicka’ya göre halk veya kültür düşüncesiyle ilintili olan “ulus” kavramı “belirli bir toprak parçası ya da yurtda yaşayan, ayrı bir ortak dili ve kültürü olan, az ya da çok kurumsal olarak olgunlaşmış, tarihsel bir cemaat” anlamındadır (a.e.: 39). Aslında, kültür, halk ve ulus kavramlarını birbirini içermeyen kavramlar olarak kullanır. Ona göre, bahsi geçen iki devlet tipinin, başka deyişle çokulusluluğun ya da çoketnikliliğin bir devletin bireysel ve siyasi kimliğinin önemli bir bileşeni olduğu durumlarda “çokkültürlü” bir devletten söz edebiliriz (a.e.: 49). Bu tanımlar çerçevesinde eser boyunca “etnik ve ulusal gruplar”a (**ethnic and national groups**) ya da ilki daha az olmakla birlikte “etnik azınlıklar ve ulusal azınlıklar” (**ethnic minorities and national minorities**) sözcüklerine başvurulmuştur. “Çoketnikli” tercihten “ulusal azınlıklar”a kadar hep aynı çeviri stratejisi tercih edilmiş ve daha önceki genel eğilime uyularak ödünçleme ve öyküntü stratejilerine başvurulduğu görülmüştür. İlişkili kavram “ethnicity” ise “etniklik” ya da kimi zaman “etnik köken” ile karşılanmıştır.

societies alongside the majority culture, and demand various forms of autonomy or self-government to ensure their survival as distinct societies. In the second case, cultural diversity arises from individual and familial immigration. Such immigrants often coalesce into loose associations which I call 'ethnic groups'. They typically wish to integrate into the larger society, and to be accepted as full members of it. While they often seek greater recognition of their ethnic identity, their aim is not to become a separate and self-governing nation alongside the larger society, but to modify the institutions and laws of the mainstream society to make them more accommodating of cultural differences” (1995: 10-11).

4.3.2.5. *Türkiye’de Etnik Gruplar*

Eser, Tübingen Üniversitesi’nin disiplinlerarası yürüttüğü bir araştırma projesinin parçasıdır ve söz konusu araştırma Ortadoğu ülkelerinin atlaslarını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. İki dilli (Almanca- İngilizce) hazırlanan bu proje kapsamında İran, Afganistan, Türkiye, Mısır, Suudi Arabistan, Mezopotamya, Lübnan, İsrail, Yemen, Irak, Suriye, Filistin vb. yerlerin coğrafi özellikleri, konuşulan dil ve lehçeleri, dinleri, etnik grupları, idari birimleri, geçim kaynakları, antik çağlardan kalma kalıntıları (palaeolitik çağdan tatalım da bronz çağın bitimine değin), tarihsel süreçte yaşanan önemli savaşlarına varıncaya dek konu edilmektedir.

Kitabın ve ekinin editörü Peter Alford Andrews Bristol Üniversitesi Arkeoloji ve Antropoloji Departmanı’nda görev yapmakta olan bir akademisyendir.⁴³ Kendisine bu çalışmasının hazırlanmasında Rüdiger Benninghaus da destek olmuştur. Kitabın ilk baskısı 1989 yılına, ikinci baskısı ise 2002’ye aittir ve ikinci baskıya ek olarak içinde birçok ekleme ve düzeltmenin (hemen hemen bütün bölümlerde) yer aldığı bir ek cilt (**Supplement and Index**) hazırlanmıştır. Türkçe çeviride yalnızca ilk baskı dikkate alınmıştır ve kitabın Türkçedeki ilk baskısı Mustafa Küpüşoğlu’nun çevirisini üstlendiği 1992 yılına ait korsan ve eksik çeviridir. Ancak belirtmek gerekir ki, söz konusu eksiklik kavramların aktarıldığı ve tanımlandığı kısımları kapsamamaktadır.

Andrews Türkiye’deki etnik gruplara tek tek değinmeden önce, “**ethnicity**” ve “**ethnic group**” kavramlarını açıklığa kavuşturmakta ve bu kavramları Türkiye bağlamında tartışmaktadır. Söz konusu kavrama ilişkin şöyle bir tanımlama getirir:

Etniklikten, etnik grupları karakterize eden kavramları, duygu düşünce ve hareketleri anlamaktayız. Bunlar, bir devletin içindeki diğer gruplarla örtüşmeyen özellikleri tanımlarlar. Etnik gruplar, kendi kültürel tanımlamaları için, geçmişten seçilmiş ortak gelenekleri kriter alan, genelde endogamik gruplardır. O halde biz, grup kimliğinin doğası, yani grubun özdeşleştiği imaj ve grubun, başka, genellikle de komşu gruplardan farklı olarak, bir sonraki kuşaklarda kendisini yeniden üretmesiyle ilgili özellikleriyle ilgiliyiz (1992: 10).

⁴³ Buradaki bilgiler Peter Alford Andrews’un kendi çalışmalarına ilişkin açtığı resmî sitesinden alınmıştır. (çevrimiçi) <http://www.andrewspeter.info/CV.html>

Alıntıdan anlaşılacağı üzere, Andrews bir etnik gruptan söz ederken öncelikle geçmişten getirilen ortak ayırıştırıcı özelliklerin bulunması ve bunların sürdürülmesine, buna ek olarak da grup imajına gönderme yapar. Andrews aynı zamanda “etnik grup” kavramı için sınırları çizili, sabit bir karşılık önermenin doğru olduğunu düşünmemektedir. Zira ona göre etniklik içinde bulunduğu koşullara ve zamana göre değerlendirilmelidir. Etnikliğin saptanmasında üç önemli öğeden söz ederek, şu kavramları sıralar: “*Emik*, bir grubun kendisine içerden bakışı, *etik*, bir gruba dışardakilerin bakışı ve *dolayım*lama, bu iki bakış arasında kurulan etkili bir denge” (a.e.: 12; vurgular yazara ait). Bu bakışlara göre bir etnik grubun varlık göstermesinde “dil, din, örgütlenme yapısı, meslek, sürgün ve maddi kültür etkenlerinin” ayrı ayrı etkileri olduğundan söz edilebilir, gelgelelim bunlardan dil ve din öğeleri dışarıdan bakıldığında ilk göze çarpan ayırıcı nitelikler olarak ayrı tutulabilir. Sözgelimi, etik bakışta, grubun kendini tanımlamasında etken belirleyicilerin büyük oranda “dil, din ve aşiret örgütlenmesi (en azından ortak soy iddialarında)” (a.e.: 14-15) olduğunu, bu ölçütlerden bir ya da birden fazlasıyla birleştiğinde ise dahil olunan meslek grubunun da belirleyici olabildiğini belirtir. Ayrıca yazar eserde sözü edilen “etniklik” kavramını “ulusallık” ile karıştırmaması konusunda Türkiye’deki okurları uyarmaktadır. Onu bu tür bir kaygıya düşüren ise Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren etnik olan ile ulusal olan arasında net bir ayrım yapılmadan Türk atfına başvurulduğu ve bunun da bir anlamsal karmaşa yarattığına ilişkin düşüncesidir. Bunun bir sonucu olarak da yazarın temel çekincesi, etnik grup kavramını tehdit olarak kodlanmasına sebebiyet verebileceğidir, bu nedenle iki kavram arasındaki ayrımı, birinin yöresel, kültürel bağlılıklar olarak niteleyebileceğimiz grup üyeliği ile her bir grup üyesinin vatandaşlık bağı ile bağlı olduğu siyasi yapıyı ifade ettiğini belirterek bilhassa ortaya koyar. Yazarın kültürel antropolojiden başvurduğu kavramlar, “etnik grup” (**ethnic group**), “emik” (**emic**), “etik” (**etic**) Türkçeye görüldüğü üzere ödünçleme tekniğiyle aktarılmıştır. “**Ethnicity**” aktarılırken ise “etnik” sıfatına isim yapan ek getirilerek yeni bir kavram türetilmiştir.

4.3.2.6. *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*

Timaş Yayınevi 2009 yılından bu yana tarihçi Kemal Karpat'ın eserlerini Türkçeye çevirtmekte ve külliyatını Karpat Kitaplığı adı altında okurlara sunmaktadır. Eser bu külliyat çerçevesinde 2010 yılında Bahar Tırnakçı'nın çevirisiyle yayımlanmıştır. Gelgelelim, kitabın künye bilgilerinde özgün eserin adına yer verilmediği ve bu bilgiye internet üzerinden de ulaşamadığından özgün eserle kıyaslamalı bir inceleme imkanı olamamıştır.

Başlığın işaret ettiği üzere, kitabın temel konusu göçlerdir, ancak bağlam Osmanlı ve Türkiye'dir. Yazar kitabın ana amacının, “19. ve 20. yüzyıl Rumeli, Kırım, Kafkas Müslümanlarının elde kalan Osmanlı topraklarına göçlerini genel olarak gözden geçirerek, bu göçlerin yeni bir Türk toplumunun oluşumuna katkılarını incelemek” (2010: 10-11) olduğunu dile getirir. Bu amaç doğrultusunda öncelikle konuyla ilişkili kavramları tanımlamaya girişir. Bu kavramlar sırasıyla şöyledir: Aşiret, kabile, oymak; kavim; etnik kimlik ve millet. Biz bu noktada çalışmamızı doğrudan ilgilendiren “kavim” ve “etnik kimlik” kavramlarını nasıl tanımladığına odaklanacağız. Karpat, muğlak bir kavram olduğunu vurguladığı “kavim”i daha ziyade “millet” kavramına yakınlaştırır, hatta kimi zaman birbirlerinin alternatifi olarak kullanıldığını da belirtir. Zira bir kavimde dil ve din birleştirici ve kritik bir öneme sahiptir, belli bir toprağa bağlılık söz konusudur ve kavimler edebiyatçıları, tarihçileri, kültürleriyle birlikte belli ölçülerde siyasi topluluklardır (a.e.: 32-33). Öte yandan, “bir kavmin gerçek kimliğini tanımlayan bir kültür ifadesi” (a.e.: 34) olarak tanımladığı etnik kimlik, etnisite ve etnik grup kavramlarını birbirlerinin alternatifi olarak kullanan Karpat, etnik kimlikle kavim arasında tam bir ayrıma gitmemekte, bu iki kavramın birbirlerini pek çok açıdan tamamladıklarını yazmaktadır: “Kavim çeşitli benzer grupların birleşiminden doğan sosyo-kültürel siyasi bir insan topluluğudur. Etnisite ise bir toplumun dış ve bilhassa iç kimliğini ifade eder” (a.e.: 34). Dolayısıyla, Karpat'a göre, etnisite kimlikle ilişkili iken, kavim hem sosyo-kültürel hem de siyasi bir topluluğun adıdır.

4.3.2.7. *İdeoloji ve Kültürel Kimlik: Üçüncü Dünya Gerçeği*

İngilizcede 1994'te basılmasının ardından yalnızca bir sene sonra Neşe Nur Domaniç'in çevirisiyle eser erec dizgeye aktarılmıştır. Bilhassa ideoloji kavramı üzerine çalışmalarıyla bilinen Jorge Larraín (1995: 9) bu eserinde kendi ifadesiyle “çağdaş modernizm-postmodernizm tartışmalarının merkezinde yer alan ideoloji, akıl ve kültürel kimlik gibi üç önemli kavramın arasındaki ilişkiyi incelemeye çalışıyor.” Tartışmasını, Avrupa ve Latin Amerika özelinde yürütmekte ve küreselleşmeyle birlikte gündeme gelen çoğulculuğun, kapitalizmin yarattığı esas problemleri maskeleyiği ve bu bakımdan da bu türden yaklaşımların ideolojik olduğunu vurgulamaktadır.

Özgün eserde çalışmamızı ilgilendiren kavram olarak “kültürel kimlik” bağlamında yürütülen tartışmanın yanısıra “**ethnocentrism**” öne çıkmaktadır. Domaniç bu sözcüğü Türkçeye “budun bencilliği” olarak aktarmıştır. Budun aslında birçok sözlükte kavim ve etnik grup kavramının karşılığı olarak sunulan seçeneklerden biridir. Ayrıca Osmanlı'nın son dönemlerinden bu yana millet kavramı için de önerilmiş bir karşılıktır, ne var ki kavramın toplum tarafından geniş bir ölçekte benimsendiğini söyleyebilmek son derece güçtür. Eski ve unutulmuş öz Türkçe bir kavramın karşılık olarak önerilerek yeniden kullanıma girmesini sağlama isteği, erken cumhuriyet döneminin kültür repertuarı ve dil politikasına göre hareket edildiğini de söylemektedir. Çeviri eserde yer verilen “budun bencilliği”, Türk Dil Kurumu'nun 1980 yılında yayımladığı Özer Ozankaya'ya ait **Toplumbilimleri Terimleri Sözlüğü**'ne göre söz konusu kavram için önerdiği karşılıktır (Mihçioğlu, 1992: 245)⁴⁴. Yeni bir kavram olduğu için metin içerisinde özgün karşılığıyla sunulmuş, hatta yayınevi dipnotta kavramın açıklamasını da sunmuştur: ***Budun bencilliği – Ethnocentrism—Kendi ırkını, ulusunu, toplumunu ya da toplumsal kümesini**

⁴⁴ Mihçioğlu makalesinde “budun bencilliği” karşılığının, iki sözcükten oluşup uzun olması ve budun sözcüğünün yaygın olarak bilinmiyor oluşu nedeniyle, pek işlevsel olmadığını ifade etmektedir. Genellikle İngilizce (**etnosentrizm**) veya Fransızca okunuşu (**etnosantrizm**) dikkate alınarak Türkçede karşılanan kavram için “soyadönüklük” karşılığını then tercih edildiğini yazmaktadır: “Arapça kökenli “ırk” sözcüğü için Türkçede yakın bir geçmişte “anasoy” karşılığı önerilmiştir. “Soy” sözcüğü ise, kişinin üyesi olduğu ırkın yanısıra öbür toplumsal bağlantıları da anlatabilen tek heceli olması dolayısıyla bileşik sözcük oluşturmaya daha elverişli bir sözcüktür. “Dönüklük” sözcüğü ise bir nesneye karşı takınılan olumlu tutumla eğilimi başarılı bir biçimde anlatmaktadır” (1992: 245).

başkalarınınkinden ayırarak üstün sayma ve onları aşağı görerek kendininkine bağımlı kılmayı isteme tutumu.” Budun bencilliği olarak adlandırılan bu durumu yazar tartışmasının ana ekseninde yer alan aşağıdaki örnekle açıklamaya çalışır:

Batı’da aklın teknik boyutunun üstün kılınması nedeniyle, diğer kültürleri yalnızca bu bilgiye dayalı araçsal boyutu etkin kullanımları açısından değerlendirme eğilimi vardır. Bazı azgelişmiş toplumların bu açıdan görece geri olmaları, onların kültürel kazanımlarının kolaylıkla negatif olarak değerlendirilmesinin temeli olarak işlev görür (1995: 191).

Bunun yanısıra eserde bazı yerlerde geçen “**ethnic group**” ya da “**ethnic minority**” kavramlarında “budun” tercihi gidilmeyerek bir tutarlılık izlenmediği ve bunların ödüncleme tekniğine başvurularak sırasıyla “etnik grup” ve “etnik azınlık” biçiminde karşılandığı gözlemlenmiştir.

4.3.2.8. Kürtlük, Türklük, Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadelesi

Antropolog Martin van Bruinessen’in özgün dilde 1990’lı yılların ilk yarısında kaleme aldığı makalelerinden oluşan bu derleme eseri Hakan Yurdakul tarafından 2000 yılında Türkçeye aktarılmıştır. Eser, başlığının da işaret ettiği üzere, Kürt ve Alevi toplulukları derinlemesine incelemekte ve etnik kimliklerinin oluşum süreçlerini, etnik gruplar arası ilişkileri tartışmaktadır. Kuramsal ve kavramsal çerçevesini ise incelediğimiz listede bulunan Anderson, Barth ve Smith’in çalışmaları şekillendirir. Bruinessen etnisitenin “akışkan” olduğunu, özsel ve değişmez olmadığını vurgular (2000: 26). Sözelimi, Anderson’a atıfla Kürt etnisitesinin modern iletişim araçlarıyla birlikte “muhayyel bir cemaat” olarak geliştiğini ifade eder (a.e.: 28). Ya da Smith’e atıfla Kürt etnisinin gelişim evrelerinin öncelikle salt aşiret eliti ve saraylıları kapsadığından “yanal-aristokratik etni”, sonraları giderek dışarıda bırakılan sınıfların da dahil edildiği ve Kürtlük etrafında biçimlenen “dikey-demotik etni” görünümü sergilediğini belirtir (a.e.: 30-76). Bundan başka Barth’ın etnik sınırlarının işlevsel bir analiz aracı sunduğunu belirterek Kürt etnisini korunan ya da oluşturulan sınırlar bağlamında da tartışmıştır (a.e.: 64-69).

Azınlık kavramına, bir etnik grup içerisinde varlık gösteren daha küçük toplulukları (sözelimi Kürtlerin arasındaki Alevileri ya da Kürt olmayanları) ifade etmekte başvurmuştur. Eserin bir bölümünde 1960'lar ile birlikte giderek artan bir oranda Lenin ve Stalin'in fikirlerinin erek kültür dizgesine dolaşıma girdiğinden, hatta "self determinasyon" kavramının siyasi bağlamlarda yoğun bir biçimde kullanılmaya başlandığından söz eder (a.e.: 68). Ek olarak, Stalin'in görüşlerinde yer verdiği "ulus" ve "ulusal azınlık" kavramsallaştırmalarına ve bunun Türkiye'deki yansımaya yer verir. Stalin'e göre bir ulus "ulusal karakter'i ifade eden ortak tarih, dil, bölge, ekonomik hayat ve kültür" olmak üzere beş tipik niteliğe sahipti. Öte yandan, bu niteliklerin hepsini aynı anda içermeyen ve bu nedenle de self determinasyon hakkına sahip olmayan gruplara ise "ulusal azınlık" denmekteydi. Bu ayrım ve düşünce sistematığının sonucu olarak, örneğin, Sovyetlerin desteğini almak isteyen Kürtler bu niteliklerin tümünü taşımadıkları için "ulus" değil, bir "ulusal azınlık" olarak kabul edilmişlerdir (a.e.: 66-67). Eserde geçen "etni", "yanal-aristokratik etni", "dikey-demotik etni", "etnisite" ve "ulusal azınlık" gibi kavramlar burada sunuldukları biçimde çevrilmiştir. Bu bağlamda yoğun bir biçimde ödüncleme ve öyküntü stratejilerine başvurulduğunu gözlemleyebiliriz.

4.3.2.9. *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*

Alman tarihçi Hans-Lukas Kieser'in özgün dilde ilk defa 2000 yılında basılan eseri, Türkçede Atilla Dirim'in çevirisiyle 2005 yılında okurların beğenisine sunulmuştur. Kitap, Tanzimat ile başlayıp İkinci Dünya Savaşı öncesine kadarki zaman dilimine ışık tutarak, Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgesindeki misyonerlik faaliyetlerini ve çeşitli etnik toplulukların (Türk, Kürt, Süryani, Ermeni, gibi) kimlik inşa süreçlerini konu edinmektedir. Yazar giriş bölümünde "etni" (**ethnie**) kavramıyla tam olarak neyi ifade etmeye çalıştığına şu sözlerle yer verir:

"Etني" terimini Geç-Osmanlı döneminde ulusal emelleri olsun ya da olmasın, dinleri, dilleri ve gelenekleriyle kendilerini kolektif bir topluluk olarak olarak gören gruplar için üst kavram olarak kullanıyorum. Osmanlı topraklarında üst kavramın içinde milletler, yani devlet tarafından kabul edilen, -doğum, evlilik, ölüm, din, okul, sağlık, hukukun belli alanları gibi- sivil konularda ise geniş bir özerkliğe sahip olan Yahudi, Ermeni ve Rum toplumları ile Tanzimat'tan sonra

Katolik ve Protestan cemaatleri bulunmaktadır. Ancak Kürtler, Aleviler ve Yezidiler gibi millet olmayan kolektifler de etni arasında sayılmalıdır. Ancak devleti oluşturan, öncelikli ve neredeyse tümüyle dini olarak tanımlanmış, ümmet adı verilen Sünni-Müslüman topluluk, etni-üstü bir yapıya sahiptir (2005: 30)⁴⁵.

Alıntıdan anlaşılabileceği üzere, Kieser “etni” kavramına Osmanlı’da millet sisteminde yer alan Rum, Ermeni ve Yahudilerin yanısıra millet sayılmayan diğer kolektif grupları da dahil etmektedir. “**Ethnie**” kavramı Türkçede ödünçleme yoluyla “etni” biçiminde (sadece başlıkta “etnik kimlik” olarak) karşılanmıştır. Yazarın metnin bütününde, etni ile azınlık kavramlarını birbirlerine alternatif olarak kullandığı söylenebilir, zira aynı anlamlara atıfla metinde Hristiyan azınlıklar ve Hristiyan olmayan azınlıklar (**der christlichen und nichtchristlichen Minderheiten**) ifadesine başvurmuştur. Yine aynı anlama gelecek şekilde sıklıkla “etnik grup” (**ethnische Gruppe**) kavramına da yer vermiştir. Bunlara ek olarak, tümden bir fiziki imhayı ifade eden soykırımdan (**Genozid**) farklı olarak Bruinessen’in “bir kültürün kanlı yıkımı” (a.e.: 583) şeklinde ifade ettiği “etnik temizlik” (**ethnische Säuberungen**) ile “etnik kırım” (**Ethnozid**) kavramlarından da yararlanılmaktadır. Yunanca **genos** ve **ethnos** sözcüklerine Latince öldürme (**killing**) anlamına gelen “**cide**” sözcüğünün eklenmesiyle oluşan bu iç içe geçmiş ikiz kavramlar, Türkçede de bu ikizliği vurgularcasına sırasıyla “soykırım” ve “etnik-kırım”⁴⁶ olarak karşılık bulmaktadır. Bu iki kavramla yakından ilişkili “etnik temizlik” ise bir bölgeyi etnik bakımdan homojenleştirmek amacıyla farklı etnik grubu çeşitli yollarla bölgeden çıkarma anlamına gelmekte ve Yugoslavya iç savaşı sırasında Bosna’da Boşnak ve Hırvat sivilleri hedef alan dehşet içeren olayların ardından, 1990’lı yıllar itibariyle geniş bir

⁴⁵ Bu kısım özgün eserde şu şekilde geçmektedir: “Ethnie” gebrauche ich als Oberbegriff für Kollektive, die sich über Selbstbezeichnung, Religion, Sprache und Gebräuche als solche wahrnehmen lassen, mit oder ohne nationale Aspirationen in spätoomanischer Zeit. Dazu gehörten im osmanischen Raum sowohl die Millets, das heisst die staatlich verbrieften, in zivilen Angelegenheiten - Geburt, Heirat, Tod, Religion, Schule, Gesundheit, Teile der Justiz - weitgehend autonomen jüdischen, armenischen und griechischen, seit den Tanzimat auch die katholischen und protestantischen Religionsgemeinschaften. Aber auch Nicht-Millet-Kollektive sind zu den Ethnien zu zählen wie diejenigen der Kurden, Aleviten und Yeziden. Die primär und fast ausschliesslich religiös definierte staatstragende sunnitisch-muslimische Gemeinschaft, die Ümmet, war hingegen ethnübergreifend” (2000: 18-19).

⁴⁶ Kavram Türkçede aynı zamanda “kavimkırım” olarak da karşılık bulmuş, hatta Ayhan Yalçinkaya bu kavrama başvurduğu **Kavimkırım İkliminde Aleviler** (2014) başlıklı bir kitap kaleme almıştır.

şekilde kullanılmaya başlanmıştır. “Etnik temizlik” kavramı Sırpça-Hırvatça bir sözcük olan “**etnicko ciscenje**”nin öyküntü yoluyla çevirisidir (Andreopoulos, 2004).

4.3.2.10. Etnik Gruplar ve Sınırları: Kültürel Farklılığın Toplumsal Organizasyonu

Antropolog Frederik Barth’ın 1969 yılında yayımlanan eseri, Bağlam Yayınları tarafından 2001 yılında Ayhan Kaya ve Seda Gürkan’ın ortak çevirisiyle Türkçeye aktarılmıştır. Eser toplam yedi makaleden oluşan bir derlemedir ve bunlardan biriyle giriş yazısını Frederik Barth kaleme almıştır. Makaleler İskandinav sosyal bilimciler tarafından “çok-etnili toplumların sahip olduğu bazı sorunlara ışık tutmayı” amaçlar. Barth etnik grupları belirleyici etken olarak “sınırlar”dan (**ethnic boundaries**) söz eder ve söz konusu sınırların nasıl oluştuğu ve korunduğuna odaklanır. Sınırların korunması sanıldığı gibi iletişim, etkileşim eksikliğinden kaynaklanmamaktadır, aksine etkileşime rağmen kültürel farklılıkların devam ettiği gözlemlenebilir. Sınırları oluşturan, toplumdaki dışlama ve/ veya dahil etme süreçleridir (2001: 12).

Barth (a.e.: 13) eserinde etnik grup kavramının antropoloji literatüründe kabul gören tanımında yer alan dört özelliğine değinir. Bu özellikler biyolojik varlıklarını sürdürmeleri, bazı ortak kültürel değerlere sahip olmaları, karşılıklı iletişim ve etkileşime geçebildikleri bir alan yaratmaları ve grup üyeleri veya diğer etnik grup üyeleri tarafından bir etnik gruba aitlikle tanımlanmalarıdır. Barth bu tanımlamanın, etnik gruplar arası ilişkiler ve sınırlarla ilgili bazı yanlış değerlendirmelere yol açabileceğinden; sözgelimi, etnik gruplar arası sınırların doğal bir sürecin sonucu olarak korunduğu algısı yaratmasından ötürü değiştirilmesi gerektiğini ileri sürer. Hem kendisi hem de derlemede yer alan diğer araştırmacılar ortak bir biçimde etnik grupları “sosyal aktörlerin içinde yaşadıkları gruplara ilişkin yaptıkları tanımlamalar sonucunda oluşan toplumsal kategoriler” (a.e.: 13) olarak tanımlar. Bu tanımdan, etnik grupları belirlemede değişmez bir kültürel öze ya da geçmişten söz konusu tarihe değin bir süreklilik gösteren (kültürel) niteliklere sahip olmalarının önemini yitirdiği; bu türden grupların üyelerinin mensubu olduğu gruplara ilişkin bir farkındalık geliştirmesiyle vücut bulduğu, dolayısıyla grupların daha esnek bir yapıda ve geçişli

olduğu yargısına varılabilir. Hatta yine Barth'ın tanımıyla (a.e.: 40) etnik gruplar “sınırların belirlediği daimi bir örgütsel yapıya sahip tasarımlardır.”

Barth'ın giriş yazısında sıklıkla başvurduğu kavramlardan biri “**poly-ethnic social systems**”dir. Kavram Türkçeye “çok-etnili sosyal sistemler” biçiminde hem öyküntü hem de sesletime uyarlayarak yeni bir sözcük türetilmiş, böylelikle kavram birden fazla çeviri işlemine başvurularak aktarılmıştır. Etnik sıfatı buraya uygun düşmeyeceği için “etni” sözcüğünü Türkçe dil mantığına uygun düşünerek “etnili” biçiminde ifade etmiştir çevirmen. Çoğul toplumlar olarak da bilinen bu sistemler devletin ve belli bir egemen grubun kontrolündeki piyasa koşulları altında ve din ile öteki özel meselelerde hoşgörü çerçevesinde bir arada bulunan birbirinden farklı gruplardan oluşur (a.e.: 19). Diğer kavram Türkçeye yine ödünçleme/ sesletime uyarlama ve öyküntü stratejileriyle aktarılan “**ethnic identity**”dir. Etnik kimlik, “değer yargılarıyla belirlenen kültürel bir oluşum”dur (a.e.: 28). Barth, azınlıklar kavramını ise çoğunluk tarafından belli birtakım davranış ve nitelikleri sebebiyle dışlanan gruplara (sözelimi, en uç örneği olarak, cellatlardan, çingenelere varıncaya dek geniş bir yelpazede değindiği paryalara) atıfla kullanır. Bu gruplar keskin sınırlar çizilerek dışlanmalarına karşın tam anlamıyla bir etnik grup sayılamazlar, ancak kültürel bakımlardan farklı ve yabancı olan çingeneler etnik grup (çevirmen burada daha uygun düşeceğini düşünerek, aslında özgün eserde bu kavram hiç geçmiyor olmasına rağmen “etnik azınlık” karşılığını kullanmıştır) olarak değerlendirilebilir (a.e.: 34).

4.3.2.11. *Evrensellik, Kimlik ve Özgürleşme*

Arjantinli siyaset bilimci ve felsefeci Ernesto Laclau'nun eseri özgün dilde ilk defa 1996 yılında yayımlanmış, Türkçeye ise Ertuğrul Başer'in çevirisiyle 2000'de kazandırılmıştır. Eser, Ahmet İnsel'in kitaba yazdığı önsözde başarılı bir şekilde ifade ettiği üzere, tikelci bir evrenselliğin mümkünüğünü tartışır. Başka deyişle, modernist yaklaşımların, büyük anlatıların savunduğu ve ulaşmaya çabaladığı evrensel değerler, günümüz postmodern dünyasında parçalı bir görünüme bürünerek yerini tikel değerlere bırakmıştır. Her iki bakış açısındaki problemleri çözümleyen yazar, “evrenselle tikeli birbirine eklemlendir[menin]” yollarını arar. Tikel olanı evrenselden, evrenseli de tikelden bağımsız düşünemeyeceğimizi ileri sürer ve derinlemesine

tartışır. Nihayetinde “tikelin ancak, evrensel ilişkisini sürekli açık tutarak, sürekli yeniden tanımlayarak kendisini tümüyle gerçekleştirebileceği”ni iddia eder. Bu doğrultuda, etnik, ırksal, milli ve cinsel öğeler sayabileceğimiz tikenciliklerden (**particularisms**) söz ederken çokkültürcülük (**multiculturalism**) tartışmalarından ve daha ziyade “etnik gruplar” (**ethnic groups**), “etnik/ ulusal azınlıklar” (**ethnic/ national minorities**), “etnik ve ulusal kimlikler” (**ethnic and national identities**) ile ilgili örneklerden yararlanır. Çalışmamızı ilgilendiren kavramları tanımlamak ya da onların etrafında bir metin kurgulamak eserin temel amacı değildir, bu nedenle söz konusu kavramlar yalnızca günümüz toplumlarının demokratik süreçlerinden dışlanan kesimleri ifade etmeye ve bu kesimlerin kendi özelliklerini içeren hak savunularına atıfla kullanılır. Eserin iki yerinde evrensellik iddiasının Batı, hatta Avrupa merkezli bir tikellik üzerinden gerçekleştiğine atıfla “**the ethnia of the West**” ifadesine başvurulur. Başer burada geçen “**ethnia**” sözcüğünü, sesletime uyarlayarak ödünçleyip “etni” biçiminde karşılamıştır. Buradaki “etni” tek bir etnik gruptan ziyade Batının temsil ettiği kültürel farklılığı ve bu bağlamda oluşan tikelliği ifade etmektedir.

4.3.2.12. *Etnisite ve Milliyetçilik: Antropolojik Bir Bakış*

Thomas Hylland Eriksen Oslo Üniversitesi Sosyal Antropoloji Bölümü’nde profesör olarak görev yapmaktadır. Sosyal ve kültürel antropoloji alanında kaleme aldığı **What is Anthropology?**, **Small Places, Large Issues** ve **Ethnicity and Nationalism** başlıklı kitapları birçok dünya diline çevrilmiştir ve çevrilmektedir.⁴⁷ Eriksen’in akademik bir çalışması olarak görülebilecek **Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives** “etnisite” kavramını tüm detaylarıyla ele almaya çalışan bir eserdir. Kitabın İngilizce ilk baskısı 1993 yılına aittir, 2002 yılına ait ikinci baskıda ise yazar “küreselleşme” üzerine bir bölüm eklemiş ve metnin bütününde de birtakım düzeltme ve eklemeler yapmıştır. Üçüncü baskının da gözden geçirilmiş bir versiyon olduğu söylenebilir. Türkçeye 2002 yılında Ekin Uşaklı’nın çevirisiyle kitabın ilk baskısından aktarılmıştır, dolayısıyla kitabın ikinci ve üçüncü baskısında

⁴⁷ Bkz. (çevrimiçi) <http://www.sv.uio.no/sai/english/people/aca/geirthe/index.html>

yapılan değişikliklere ve eklenen bölüme Türkçe çeviride rastlayamıyoruz. Eser Avesta Yayıncılığın sayfasında özetle şu şekilde tanıtılmaktadır:

Thomas Eriksen, *Etnisite ve Milliyetçilik* adlı eserinde, etnisitenin bir grubun değişmez özelliğinin ötesinde, sosyal ilişkilerin bir yönü olduğunu gösterir. Antropoloji ve sosyolojideki yeni araştırmalar ve klasik çalışmaların geniş bir çerçevesini çizen Eriksen, etnisite, sınıf, toplumsal cinsiyet ve milliyetçilik arasındaki ilişkileri, Avrupa kentlerindeki Müslüman azınlıkları, Yerli Amerikan hareketlerini, Alman ulusal kimliği ve Kuzey Afrika'daki işçi göçlerini içeren çok çeşitli örneklerle incelemiştir.⁴⁸

1960'lardan sonraki süreçte “‘kabile’den ‘etnik grup’a terminolojik sıçrayış” (2002: 24) yaşanmış ve Avrupa ile Amerika’da etnik grup, etnisite ve ilişkili kavramlar yoğun bir biçimde gündeme gelmeye başlamıştır. Eriksen etnisite kavramının gündelik konuşmalarda ya “ırk ilişkileri”ni ya da “azınlık sorunları”nı ifade edecek şekilde kullanıldığını, ancak sosyal antropoloji alanında ise kültürel farklılıkları imlediğini dile getirir. Gelgelelim her türden kültürel farklılığı bu bağlamda değerlendiremeyiz. Etnisite “kendilerini asgari düzeyde düzenli bir ilişki içinde oldukları grupların bireylerinden kültürel açıdan farklı kabul eden kişiler arasındaki toplumsal ilişkinin bir unsuru”dur ve “ilişki içindeki edinimleri, kayıpları ve kimliğin yaratılmasındaki anlamın öğelerini de ifade ettiğinden” ötürü “sembolik olduğu kadar siyasi ve örgütsel”dir (a.e.: 27). Etnisiteden söz edebilmek için gruplar arası bir temasın, etkileşimin varlığı zorunludur. Dolayısıyla eser etnisitenin salt kültürel, değişmez, verili bir olgu olmadığını; aksine etnisiteden söz ederken topluluklar arası ilişkilerin, etkileşimlerin şekillendirdiği sosyal bir olgudan bahsettiğimizin altını çizer. Gelgelelim bunu vurgularken, var olan özellikleri önemsizleştirmez, çünkü sadece sosyal ilişkilerin yönlendirmesiyle değişemeyecek etnik grupların varlığı da söz konusudur. Sözgelimi, siyahi bir Amerikalının sosyal ilişkilenme biçimlerine dayandırılarak kolaylıkla etnik grubunu değiştiremeyeceği gibi.

Eriksen eserinde etnisite kavramını ırk, ulus ve sınıf kavramlarıyla kıyaslayarak irdeler ancak her biri için sınırları çizili bir tanım yapmaktan imtina eder.

⁴⁸Yayınevi sayfasında kitap hakkında yazılan tanıtım yazısı için bkz. http://www.avestakitap.com/urun_78_Avesta_Etnisite%20ve%20Milliyet%C3%A7ilik%20--Antropolojik%20Bir%20Bak%C4%B1%C5%9F.html

İrk zaman içerisinde değişmez biyolojik niteliklerin yanında kültürel özellikleri de nitelediği için, bir biçimde etnisite kavramıyla iç içe geçmiştir; ulus ise devletle daimî bağı sebebiyle etnisite kavramından ayrışır. Son olarak, iki ayrı analitik kavram olarak değerlendirilmesi gereken sınıf ve etnisitenin yadsınamaz karşılıklı bir bağı olduğunu vurgular. Etnik ilişkilerin çok çeşitli türleri ve tanımlamaları doğurduğunu belirterek, kentsel etnik azınlıklar (**urban ethnic minorities**), yerli halklar (**indigenous peoples**), ulus-öncesi halklar/ etno-milliyetçi akımlar (**proto-nations/ so-called ethnonationalist movements**), ‘çoğul toplumlar’da etnik gruplar (**ethnic groups in 'plural societies'**) türlerini sıralar. Kentsel etnik azınlıklar, “Avrupa kentlerindeki Avrupalı olmayan göçmenleri ve Amerika’daki İspanyol kökenlileri, Afrika ve başka ülkelerde sanayi şehirlerine göç edenleri” kapsarken, yerli halklar “bir bölgenin, siyaseten görece güçsüz ve baskın ulus-devlete yalnızca kısmen entegre olmuş yerli halkı”nı ifade eder. Aynı zamanda “devletsiz halklar” olarak da bilinen ulus-öncesi halklar “kendi ulus-devletlerine dair hak iddia eden ve ‘başkalarınca idare edilemeyeceklerini’ savunan siyasi liderler[e]” sahip gruplara atıfla kullanılırken, genelde “kültürel açıdan heterojen nüfusları olan, sömürge olarak yaratılmış devletleri” imleyen çoğul toplumlar’da etnisite ise gruplar arası bir çekişme olarak algılanırken, ayrılma gibi bir seçeneğin de dillendirildiğine pek rastlanmaz (a.e.: 29-30). Modernleşme hareketlerinin ve ulus-devletlerin kurulmasıyla birlikte “etnik azınlıklar” (**ethnic minorities**) veya “yerli halklar” olarak adlandırılan topluluklar için yeni bir durumu ortaya çıkarmıştır. Eriksen’e göre etnik azınlıklar bir toplum içerisinde siyasi bakımdan egemen olmayan ve nüfusun geri kalanına kıyasla sayıca az olan gruplar anlamına gelir (a.e.: 183-84). Etnik grupların türlerine de odaklanarak, Handelmann’ın kavramlarına yer verir ve bunları tek tek açıklar. Etnik kategori (**ethnic category**) grubun köklerini bildiren ve grup varlığını meşrulaştıran, diğer grup üyelerine karşı düzgün ve dengeli bir biçimde davranmayı öğreten en az düzeyde bütünleşmenin görüldüğü türken, etnik ağ (**ethnic network**) “insanların bir etnik aidiyet kümesi olarak birbirleriyle sürekli temas içinde ol[malarına]” gönderme yapan ve kaynakların ağ üyeleri arasında paylaşılabildiği türdür. Etnik kategorinin üyeleri ortak çıkarları olduklarını fark ederek, bu çıkarları örgütsel aygıtlar aracılığıyla dile getirmeye başlarsa etnik kurumlardan (**ethnic association**), en üst aşamada ise etnik ağlarla ortak siyasi örgütlenmelere ek olarak bir ölçüde fiziki sınırlara da sahip olan

etnik cemaatten (**ethnic community**) söz edilir (a.e: 69-71). Kavramların çeviri bağlamı örneklerde açıkça görülebileceği üzere, etnisitenin ödünçleme yoluyla alınmış olması hariç, öyküntü yoluyla yeni kavramlar türetilerek gerçekleştirilmiştir.

4.4. Erek Kültür Tartışmalarında Çeviri Yazın Kavramları

Çeviri eserlerin erek kültür dizgesindeki konumunu daha açık bir şekilde gözler önüne serebilmemiz için özgün ya da telif eser üretimine ilişkin kısa bir not düşülmesi faydalı olabilir. Özgün eserler tarandığında, taramaları sonlandırdığımız 2018 yılı itibariyle toplamda 200 eser yayımlandığını görüyoruz⁴⁹. Bu konuda ilk iki yayın 1930’lu yıllara aittir: Ahmet Reşit’in **Ekalliyetlerin Himayesi** (1933) ile yazar bilgisine ulaşılamayan **Azınlık ve Yabancı Okullarda Kültür Dersleri** (1938). Bu iki eserle ilgili göze çarpan ilk nokta, yazarlarının eser başlıklarında kavramların dönemin söylem evrenine uygun seçimlere gitmiş olmalarıdır, zira ikinci eserin sahibinin 1935’te kılavuzun yayımlanması ardından “azınlık” karşılığını tercih etmiş olması makul görünmektedir. Hukuk tarihçisi olan Ahmet Reşit kitabında Birleşmiş Milletler’in (o dönemki adıyla, Cemiyet-i Akvam) azınlıkları himayesi ile Lozan Antlaşması’nın doğurduğu hukuki çerçeveyi ele alan bir çalışma ortaya koymaktadır. İkinci eserde ise Cumhuriyet döneminde azınlık ve yabancı okullarında kültür derslerine Türkçe öğretmenlerin atanması ve farklı içeriklerin eklenmesine ilişkin bilgiler paylaşılmaktadır⁵⁰. Bu iki eserden yaklaşık otuz yıl sonra, yeni bir eser yayımlanır: İsmail Beşikçi’nin **Doğu Anadolu’nun Düzeni: Sosyo-ekonomik ve Etnik Temeller**. Bu eser, Türkiye’nin en özgürlükçü anayasası olarak bilinen 1961 anayasasının ardından, ülkede oluşan görece özgürlükçü ortamda çok farklı fikirlerin de dillendirilmeye başlandığı ve “etnik grup” kavramının sosyalistlerce büyük ihtimalle ilk kez bu dönemlerde dile getirildiği söylenebilir. Bu eser böyle bir ortamda yayımlanmıştır, ancak bunun devamı 90’lara kadar gelmeyecektir. Eserlerin seyrine

⁴⁹ Eserler taranırken, girişte de ifade edildiği üzere, inceleme parametrelerimizi oluşturan kavramlara başlıkta yer verilip verilmemesi dikkate alınmış ve ayrıca edebiyat eserleri dışarıda bırakılmıştır.

⁵⁰ Söz konusu kültür dersleriyle ilgili detaylı bilgi edinmek için bkz. Salih İnci, doktora tezi, “Dinler Tarihi Açısından Heybeliada Ruhban Okuluna Genel Bir Bakış” (2007), (çevrimiçi) <http://acikerisim.kirklareli.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/20.500.11857/379/HEYBEL%C4%B0ADA%20%20RUHBAN%20OKULU.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, 10.01.2021

göre değerlendirirsek, ülkede etnik gruplar ve azınlıklarla ilgili merak ilk olarak daha ziyade Bulgaristan özelinde olmak üzere yurtdışındaki Türkler ve Müslümanlar (Batı Trakya'daki Türkler, Almanya'daki Türkler) bağlamında olmuştur. 1992 itibariyle ise, köklerini 1969'da Beşikçi'nin eserinde bulduğumuza benzer ve resmi söylemin, resmi kültürel repertuvarın dışında kalan kitapların yayımlandığı görülür.

Dolayısıyla, çeviri eserlerdekine benzer şekilde 1980'li yılların ortalarından başlayarak özgün eserlerin üretiminde de bir hareketlilik yaşandığını gözlemlemek mümkündür⁵¹. Hatta eserlerin yarısı sadece 2000-2010 aralığında yayımlanmıştır, dolayısıyla çeviri eserler kadar özgün eserlerin de gösterdiği üzere, bu dönemde söz konusu kavramlara ilginin arttığı ortadadır. Bunun temel sebeplerinin küreselleşme, Avrupa Birliği adaylık görüşmeleri ve Türkiye'nin siyasi dinamikleri olduğu düşünülebilir. Eserlerin içerikleri incelendiğinde, belli dönemlerde bazı konuların daha fazla önem kazandığı ve eserlerin şöyle bir seyir izlediği görülür: 1) 1990'lı yıllarda daha ziyade Bulgaristan'da, Avrupa'da ve Yunanistan'da Türk ve Müslüman azınlıklar konulu kitaplar yayımlanır, ancak buna bir de bu konularda resmi siyasi söylemin dışında kalan ya da ona karşıt olarak değerlendirilebilecek kitaplar eşlik eder. Osmanlı'nın etnik kökeni, Türklerin etnik yapısı ve hatta etnik bölücükle ilgili kitaplar da sayıca az da olsa yayımlanmaya başlar. 2) 2000-2010 aralığında ise daha ziyade AB ve uyum çerçevesinde Türkiye'de azınlık kavramı ve politikaları ile uluslararası ve ulusal hukukta azınlık hakları üzerine yazılan eserlerin sayısında ciddi bir artış gözlemlenir. Bu dönemde de, bir önceki zaman aralığında olduğu gibi, Yunanistan, Balkanlar, Orta Asya, Bulgaristan ve benzeri ülkelerdeki Türk azınlıklar ve etnik ilişkiler ilgilenilen önemli konu başlıkları arasında olmayı sürdürür. Bir diğer önemli başlığı da yine resmi söylemin dışında kalan eserler oluşturur; 3) Son dönemde daha ziyade bilhassa Bulgaristan özelinde ülke sınırları dışında kalan Batı Trakya Türkleri veya Sovyetler ilgi odağı gibidir. Buna ek olarak, daha önceki yıllardan bu zamana değin, giderek artan oranda etnik tuzak ve etnik bölücülük temalı eserlerin yayımlandığı göze çarpar. Bunları resmi söylem dışındaki yayınlar takip eder. Son olarak daha az sayıda olmak üzere, Avrupa Birliği bağlamında azınlıklar, çokkültürlülük, etnisite, kimlik siyaseti başlıklı genel içeriğe sahip eserlere yer

⁵¹ Özgün eserlerin bibliyografik listesi Ek-3'te sunulmaktadır.

verildiği görülür. Çeviri eserlerde eserlerin büyük çoğunluğu “etnik grup” kavramı çerçevesindedir, oysa özgün eserlerde ilk göze çarpan tam tersine “azınlık” kavramının çok daha görünür olduğu ve azınlık başlığında eserlerin epey fazla olduğudur. Resmi söylemin dışında kalan yayınları dışarıda tutarsak, azınlık kavramı Türkiye dışındaki Türkler ve Müslümanlara atıfla, Türkiye sınırları içerisinde ise birkaç örnek dışında gayrimüslimlere gönderme yapmakta kullanılmaktadır. Listedeki eserlerin tümünün genel bir değerlendirmesi yapılacak olursa, “etnik köken”, “etnik kimlik”, “etnik yapı” gibi kavramların erek kültür dizgesinde dolaşımında olduğu ve bir bakıma Türklerin etnik yapısını ortaya koyan çalışmalarda da olumsuzlanmayan bir kavram olduğu görülebilir. Öte taraftan, ağırlıklı olarak, etnik grup kavramı çerçevesinde sunulan diğer kavramlar ve tartışmalar, son derece olumsuz bir çerçeveye oturtularak, bölücük ve tuzakla eşleştirilir. Azınlık kavramı ise haklar ve hukuklar çerçevesinde, AB uyum yasaları bağlamında ele alınırken, bir bakıma Kürtleri ya da Alevileri de kapsayacak şekilde bir anlam genişlemesine uğramaya başlamıştır. Ancak azınlığı sözelimi eşcinseller bağlamında değerlendiren ve anlamı daha da genişleten yayınlar ise yok denecek kadar azdır.

Öte yandan erek kültür dizgesinde en fazla dolaşıma girmiş olan çeviri eserlerin bağlamına ve sundukları kavram setlerine hem içerik hem biçim bakımlarından detaylı değindikten sonra, akla başka sorular daha gelmektedir. Atıf sayıları dikkate alındığında, bu eserlerin çokça atıf aldıkları görülmektedir ancak bu atıflar hangi bağlamlarda, hangi kavram setlerine ya da kavramlara başvurmaktadır? Başka deyişle, bir bakıma bu dolaşımın salt rakamsal değil de, gerçek mahiyeti nedir? Temelde çeviri kavramların erek kültür dizgesindeki tartışma ortamına ve düşünce dünyasına ne ölçüde ve nasıl girdiğini, erek kültür söylemine eklemlenip eklemlenemediğini anlama isteği öne çıkar. Ancak elbette bu çalışma bağlamında incelememizi daraltmak ve tutarlı bir inceleme gerçekleştirebilmek için yine “google akademik” aracılığıyla listedeki eserlerin atıflandığı makaleler dikkate alınmıştır. Bu makaleler arasında da çalışma parametrelerimizle ilişkili olanlar seçilmiştir. Makalelerin ortak nitelikleri bakımından genel olarak şu hususlar gözlemlenmiştir: Üretilen metinler kabaca kapitalizm ya da postmodern siyaset eleştirisi çerçevesinde, milliyetçilik tartışmaları bağlamında ya da antropolojik çalışmalar içerisinde değerlendirilebilir. Makalelerde,

her ne kadar çoğu zaman tanımlanmasalar da, yoğun bir biçimde ve birbirine alternatif gibi sunulan etnik yapı, etnik kimlik, etnik köken, etnik grup, vb. kavramlara başvurulduğu göze çarpar.

Bu bölümde üç ayrı başlık altında son dönemde ithal edilen çeviri kavramların Türkçedeki serüvenine odaklanılacaktır. Yalnız Kemal Karpat'ın, Hans-Lukas Kieser'in ve Jorge Larrain'in eserleri için ayrı başlıklar açılmayacaktır, çünkü incelenen makalelerde bu eserlerin atıflanma gerekçeleri, temel tartışma konuları olan sırasıyla göç (Osmanlı bağlamında), misyonerlik ve ideoloji kavramı özelinde sınırlanmıştır. Keza Ernesto Laclau da bu kişilere dahil edilebilir, aslında “tikeleci evrensellik” vurgusuyla ele aldığımız kavramların temel meselesini, varoluş gerekçesini irdeleyip itirazlarını ve önerilerini dillendirse de, söz konusu kavramların dolaşımına ilişkin tam bir veri sunduğu söylenemez.

4.4.1. Etnik Gruplar Türkiye

Çeviri eserler arasında tartışmalara en çok konu olan, Peter Alford Andrews'un Türkçede 1992 yılında yayımlanan **Türkiye’de Etnik Gruplar** adlı eseridir. Eseri bu denli tartışılır kılan yaptığı “etnik grup tanımı” ve bu tanıma dayanarak Türkiye’de 47 etnik grup olduğunu ileri sürmesidir. Makaleleri taradığımızda da eserin bilimsel ve güvenilir olmadığına atıfla etnik grup tanımlamasının son derece esnek olduğuna ilişkin vurgular (bkz. Türkdogan, 2012; Aksoy, 2013; Alptekin, 2017) ya da daha mesafeli yaklaşımlar (bkz. Tunç, 2004; Karabulut, 2005) göze çarpar. Örneğin, Ferhat Karabulut (2005: 25) “Dil Ölümü Bağlamında Kayseri’de Yaşayan Uygur Türk Toplumu” başlıklı makalesinde Andrews’un eserinde ayrı bir etnik grup olarak nitelemesini kabul etmeyerek, Uygurları Türk kültürüyle eşitliği ve benzerliğini vurgulaması bakımından “yan kültür” kavramı ile tanımlama yolunu seçmiştir. Diğer taraftan, eseri bir ölçüde referans kitap olarak değerlendiren (bkz. Sungur, 2012; Yanık, 2013; Ökeli-Ulusoy, 2017) ya da kavramsal bir tartışmaya yer vermeden eserde Çingeneler, Çerkezler, Yörükler, Lazlar, vb. etnik gruplara ilişkin verileri kullanan makaleler (bkz. Serdar, 2015; Yener ve Gül, 2016; İlhan ve Fırat, 2017) de mevcuttur. Bunlardan Sungur, azınlık” kavramıyla “etnik grup” kavramını esere atıfla aynı

anlamda kabul ederken, Yanık ise makalesinde yazarın “etnik” ile “ulusallık” arasındaki ayrıma ilişkin uyarısına dikkat çekmektedir.

Yazar eserinin ikinci baskısına yazdığı önsözde kitabın Türkiye’de olumlu etkiler yarattığına ve birtakım değişim ve dönüşümleri başlattığına değinir. Aynı zamanda kitabın aldığı tepkilere de odaklanılarak bu amaçla kaleme alınan üç esere yanıt vermeye çalışır. Kitabın erek kültürde ne türden değişimler yarattığına dair yazar şöyle demektedir:

Eser, Türkiye’de ilk olarak *İkibin’e Doğru* dergisinin Kasım 1991 sayısında tanıtıldı; kapakta yer verilen eser için önemli bir yazı kaleme alınmış ve bu sayıya haritanın bir reproduksiyonu da eklenmişti. Daha da önemlisi bu eserden yola çıkarak editör Hale Soysü kitapta sözü edilen etnik gruplardan bazılarının mevcut durumlarını incelediği “Kavimler Kapısı” başlıklı bir makale kaleme aldı. ... eser aynı zamanda yerel incelemelerin yapılmasına olanak sağlayan ileri araştırmaları da tetikledi. ... Eserin yayımlanmasının ardından başlayan etnisite tartışmasının doğal bir sonucu olarak geniş ölçekte birbirinden farklı bakış açıları çıktı ortaya; ancak bir gazetenin yorum köşesi başlığında geçen “Türkiye bir mozaiktir” ifadesi bu düşünceye yaygınlık kazandırabilecek kadar yankı uyandırdı. Mozaik teorisi, etnologların alakadar olduğu kadarıyla (ve terimi bizzat ben kullanmamıştım) modası geçmiş olabilir; gelgelelim bu düşüncenin kabulü, bugüne değin, kendi deneyimlerime göre, devletin çoğulluğunu kabul etmeye en gönülsüz kesim olan Türk entelijansiyasında gözle görülür bir ilerleme olduğu anlamına gelir (2002: 10-11).

Kitabın en belirgin etkilerinden birinin, yazarın değindiği üzere, Türkiye’nin mozaik bir yapıya sahip olduğunun konuşulabilir, hatta kabul edilebilir bir gerçeklik haline gelmesi olduğu söylenebilir. Kitap olumlu tepkilerin yanı sıra tarihçilerden siyasetçilere olumsuz tepkiler de almıştır⁵². Sözgelimi İlber Ortaylı çeşitli mecralarda esere dair görüşlerini dile getirmiş ve eserin ülke sınırları içerisinde gerçekleştirilmiş doğrudan somut bir çalışmayla değil de, Türkiye’den birtakım üniversite öğrencilerinin projelerinden derlenmiş olduğunu, hem eski hem de eksik bilgiler içerdiğini vurgulayarak dışarıdan birinin bakışını yansıtan bu eserin güvenilir bir başvuru kaynağı olamayacağını, ayrıca etnik grup tanımlaması ve tasnifinin yanlış

⁵² Eser etrafında özellikle mecliste yürütülen tartışmaları ve diğer mecralardaki tartışmalara dair bir okuma için bkz. Sabri Gürses, “Mükemmel Bir Araştırma Konusu: Bir Çeviri Kaç Etnik Yaratır?”, 2010 (çevrimiçi) <https://ceviribilim.com/2010/07/12/mukemmel-arastirma-konusu-bir-ceviri-kac-etnik-yaratir/>

olduğunu, üstelik çevirisinin de çok eksik ve hatalı olduğunu belirtmiştir⁵³. Ülkede bu tür çalışmaların gerekli olduğu ancak bunların bizzat içeriden bir bakışla araştırılıp ortaya koyulması gerektiği görüşündedir. Kavramın tanımına ve bu tanıma göre ortaya çıkan tabloya itiraz edenler arasında öne çıkan diğer isimler ise, yazarın da önsözünde yer verdiği, Orhan Türkdoğan, Ali Tayyar Önder ve Mustafa Erkal'dır. Bu üç isim, kaleme aldıkları kitaplarında (sırasıyla, **Etnik Sosyoloji** (1997), **Türkiye'nin Etnik Yapısı: Halkımızın Kökenleri ve Gerçekleri** (1999) ve **Etnik Tuzak** (1998)) Andrews'un etnik grup kavramını tartışmışlardır. Türkdoğan **Etnik Sosyoloji** başlıklı eserinde söz konusu kitaba ve tanıma atıfla şunları yazmaktadır:

Burada etniklik son derece esnek bir üslupla ele alınmış, **ırk** (soy), **kültür**, **mezhep**, **yerleşim bölgesi**, **oymak ve boy farklılığına** kadar en ince hususlar etniklik olgusu içinde yorumlanmıştır. Bunlardan ilk akla gelenlerden biri "Kazak" ve "Yörük" gibi farklılaşmalardır. Bu tür bir yaklaşım artık sosyolojik ve antropolojik nitelikli olmaktan ziyade, "etnikliğin sulandırılması" diyebileceğimiz bir yöne itilmektedir. Nitekim, eser dilimize çevrilir çevrilmez, dönemin Kültür Bakanlığı makamını temsil eden zattan tutunuz da birçok elitist gruplara kadar her ağızdan "Türkiye bir mozaiktir" tarzında sesler yükselmiştir. ... Görülüyor ki, Andrews etnik kavramı, "duygu, düşünce, ve hareketleri ilke olarak alıyor, bunları diğer gruplarla örtüşülmeyle özellikler çizgisinde düşünüyor. Bir Kazak, bir Uygur, bir Özbek, bir Kırgız, bir Azeri Türk'ün birbirlerinden ayrı duygu, düşünce ve hareketleri farklı olabilir, ancak bunların birbirleriyle örtüşemeyecek nitelikte bulunduklarını söylemenin bir anlamı yoktur (1997:15; vurgular yazara ait).

Benzer ama daha sert bir karşı çıkışı Mustafa Erkal'ın **Etnik Tuzak: Kimlik ve Açılımlar** başlıklı eserinde görürüz:

Bizde Batı kültüründeki etnik azınlığın karşılığı dini azınlıklardır. Etnik ölçekli bir ayrımcılık veya farklılaştırma bizim kültürümüzde yer almadığından biz azınlığı ancak dini boyutla ele alırız. ... Almanya'nın Wiesbaden eyaletinde yayınlanan araştırmaya dönersek; çalışmada Türkler ile Yörük, Türkmen, Tahtacı, Azeri, Karapapak, Uygur, Kırgız, Kazak, Özbek, Tatar, Balkar, Karaçay, Dağıstanlı ve diğerlerinin Alevi ve Sünni Türklerin ayrı ayrı birer etnik grup

⁵³ Sözü edilen mecralara örnek olması bakımından, Ortaylı'nın 07.11.2004 yılında kaleme aldığı "Yurdumuzu nasıl tanıyoruz?" başlıklı köşeyazısını okuyabilir (<https://www.milliyet.com.tr/pazar/yurdumuzu-nasil-taniyoruz-394140>) ya da 11.04.2013 tarihinde katıldığı Siyaset Meydanı programındaki yorumlarını dinleyebilirsiniz: https://www.youtube.com/watch?v=IS_PtBYrRDI. Siyaset Meydanı'nda ayrıca Martin van Bruinessen'e de göndermede bulunarak ülke tarihini ülke dışından birilerinin çalışmalarından okumanın doğru olmadığını, devletin ya da Türkiye'den araştırmacıların bizzat bu konuda çalışmalar yapması gerektiğini yinelemektedir.

olarak ele alınması, ya Türkiye'yi tanımamaktan, ya da etnik grup kavramını bilmemekten kaynaklanmaktadır. Bir başka ihtimalle çalışmanın bütün Ortadoğu'yu içine aldığı ve sözde siyasî olmadığı iddiasına rağmen, bir siyasî zorlamadır. Daha önce çeşitli vesilelerle belirttiğimiz gibi, etnikliği belirleyen faktör sadece dil değildir. Dil bu faktörlerden sadece birisidir. Türkiye'de etniklik dil olarak kabul edildiği için çeşitli yanlışlar yapılıyor. Anadili Türkçe olmayanlar dıştan kumandalı vakıf ve kuruluş araştırmalarında Türk kabul edilmiyor. ... Oysa **etniklik** bütünüyle kültürel bir farklılıktır; ayırt edici özelliklere sahip olmak ve bunları koruyabilmektir. Kavramların milletlere göre bazı durumlarda itibarı olduğunu gösteren tipik örnek etnik kavramıdır. Bizde etniklikte, ana kültür kalıbından farklılıkta, din farkı ön plandadır. Bundan dolayı tam anlamıyla etnikliğe gayri Müslim nüfus sokulabilmektedir. Kürtleri, Çerkezleri, Gürcüleri, Arnavutları yaşama tarzının şekilleri bakımından Türk kültürünün dışında mütalaa edecek bilimsel verilere sahip değiliz (1993: 81-2; vurgu yazar ait).

Her iki alıntıda da etnik grup tanımına ciddi bir itiraz söz konusudur. İkisi de ideolojik perspektifleri ve itirazları bakımından ortak bir zemine sahip olsa da, Türkdoğan'ın tanımlamasında "etnik grup" daha ziyade kanbağı ve ırki bir ruhu içeriyor gibi görünmekte, Erkal ise daha da ileri giderek etnik grup kavramının esasen bir anlamı olmadığını düşündürecek şekilde, erek kültürde azınlığa, hatta azınlık kavramının da Gayrimüslimlere karşılık geldiğini vurgulamaktadır. Andrews'un eserine ve etnik grup tanımlamasına yönelik bir diğer tepki de, daha önce ifade edildiği üzere, Ali Tayyar Önder'in **Türkiye'nin Etnik Yapısı** başlıklı kitabında ortaya konmaktadır:

Söz konusu eser siyasetçilerin, aydınların, medya mensuplarının başvurduğu bir kaynaktır. **Ne yazık ki bu eser maddi hatalar da dahil olmak üzere pek çok yanlışla dolu olduğu gibi, konuya yaklaşımı itibarıyla Türkiye'nin etnik yapısını açıklamaktan da uzaktır.** Ve bu denli yanlışlarla dolu bu kitap maalesef temel kaynak gibi değerlendirilmektedir. ... Dayandığı verilerin güncel olmaması, sadece dil gibi yanıltıcı bir ölçüte dayanması ve kaynakların sağlamlığı konusundaki kuşku bir yana, **P.A. Andrews'un** etnikliğin temel ölçütleriyle beraber **ikincil** tüm ölçütleri de sonuna kadar **zorlayarak** Türkiye'de **47** etnik grup belirlemede gösterdiği gayreti anlamak mümkün değildir. ... **Andrews'un** asıl bağışlanması mümkün olmayan yanışı, **bizzat kendi tesbitleriyle** etnik nüfusun genel nüfusa oranı %12'yi bulmaz iken Türkiye'yi bir "**mozaik**" olarak niteleyebilmiş olmasıdır. ... Etnik kimlik tamamen kişinin ya da grubun kendi duyumsamasına, kabulüne, seçimine bağlı bir tanımdır. Etnik kimlik, özellikle bugünkü iletişim çağında, soy, dil, köken gibi etmenlere, biyolojik, genetik, antropolojik değerlere, ırki temele değil KÜLTÜR temeline dayalı bir grubun kendi tanımıdır. ... Kültürel temelin kökenle, dille örtüştüğü durumlar olabilirde olmayabilirde. Anası, babası, dedesi Kürt, dili Kürtçe olan bir kişi ya da grup ben kendimi Türk hissediyorum, Türklüğü duyumsuyorum,

ben Türküm diyorsa o kişi ve grubun etnik kimliği TÜRK'tür. Bu tanımda kökeni inkar yoktur. Kökenle gurur duyulabilir. Bu etnik kimliğin **TÜRK OLDUĞU GERÇEKLİĞİNİ DEĞİŞTİRMEZ. ... BUGÜN TÜRKİYE'DE AYDIN DENİLEN BELİRLİ BİR KESİMİN ÇAĞDIŞI ve BİLİM DIŞI BİR BAKIŞLA ETNİK KİMLİĞİ KÖKENE DAYANDIRMA ANLAYIŞI BİR ANLAMDA İRKÇİLİKTİR. DAYATMA OLDUĞU KADAR DA İNSAN HAKLARINA SAYGISIZLIKTIR** (1999: 9-22; vurgular yazara ait)

Önder de Ortaylı'nın dile getirdiği noktaların üzerinde durarak, eserin güncel ve güvenilir olmadığını ifade etmektedir. Ayrıca yazarın Türkiye bağlamında etnik grup tanımlamasının (ve bu tanıma göre toplamda 47 etnik grup belirlemesinin) zorlama ve büyük bir hata olduğunu yazmaktadır. Zira Önder'e göre, etnik kimlikler kültürel ve bunların belirlenmesinde dışarıdan bir gözle görülebilen ayırıcı niteliklerden ziyade tek tek kimselerin veya bir grubun kendini nasıl tanımladığı, nereye ait olarak gördüğü önemlidir. Dolayısıyla, kişinin sözelimi soy ya da dil bakımından toplumun diğerlerinden farklı oluşu esas belirleyici olmaktan çıkar, bunlar sadece "köken" ifadesi olabilir.

Andrews yazdığı önsözde bahsi geçen eserlerdeki ortak yanlış perspektiflere dikkat çekerek, Batıya ve batıda yürütülen çalışmalara yönelik yanlış bir tutum olduğunu ileri sürmektedir. Bunun temel sebebini ise "etnisite" kavramından anlaşılanın farklı olmasına bağlar. İtirazlara yöneltilen eleştiriler Kemalist dünya görüşüyle çerçelenmiştir ve ona göre bu durum Türkçede yeterli sözcük dağarcığının oluşmasına ve bu bağlamda tartışmaların yapılabilmesine engel olmaktadır (2002: 12). Hatta Andrews bu tartışmayı biraz daha ileriye taşıyarak, kendisini eleştirenlerin sığındığı kavramları Fransa'dan almış olabileceklerini söylemektedir: "Belki de beni eleştirenler şovenizm kavramının doğduğu Fransa'da üretilen etnik tanımlamalara sarılıyorlardır" (a.e.: 15).

Bütün bu tartışmalarda dikkati çeken başka bir nokta ise Orhan Türkdoğan'ın sadece Andrews'u eleştirmekle ve kavrama itiraz etmekle yetinmeyip bu konuya yönelik tartışmaları Türkiye'nin tarihsel ve toplumsal gelişmeleri ve gerçekliğini dikkate alarak Türkiye sosyolojisi bağlamına taşımayı ve Türk etnik sosyolojisinin temellerini oluşturmayı hedeflemesidir. Kaleme aldığı **Etnik Sosyoloji** kitabında,

mevcut siyasi gelişmelerin yanısıra çevirilerle de dolaşıma girmiş söz konusu kavramların sömürgeci bir yaklaşımla, asimilasyonla vb. kötü muamelelerle özdeşleştiği Batı geleneğine işaret ettiğini, dolayısıyla ülkenin hoşgörüyü temel ilke edinen tarihsel bir geleneğe sahip Türkiye'nin toplum yapısına uymadığını ifade etmektedir (1997: 13). Dolayısıyla, etnik grup ve azınlık kavramlarının ülkenin sosyolojik bağlamında çerçevesini tespit etmeyi ve yeniden yazmayı dener. Bu amaçla, öncelikle 1950'li yılların Amerikan sosyolojisinden bazı isimlerin bahsi geçen kavramları temel alan makalelerinden üçünü seçerek, çevirilerini okura sunar:

Etnik sosyolojiyi ülkemiz şartları altında ele alırken, başlangıçta Batılı sosyolojilerin etnik kültüre bakış açılarına yer verdik. Bunun için de ilkin **Charles Marden**'in "Amerikan Toplumunda Azınlıklar" adlı eserinin "Azınlıklar Sosyolojisine Giriş" bölümünü Türkçe'ye kazandırdık. Marden, bu çalışmada ağırlığı "azınlık-çoğunluk" kavramı üzerinde yoğunlaştırmış, etnikliği de sadece bir yerde kullanmıştır. Ancak, 1950'ler sosyolojisinden ayrılarak, etnik kavramını, ırk veya soy'dan ziyade, grubun kültürel etosu ile bağlantılı görmüştür. Diğer çeviriler de, doğrudan **Merton** ve **Nisbet** tarafından kaleme alınan *Contemporary Social Problems* adlı eserde yer alan **Arnold M. Rose**'un *Irak ve Etnik İlişkiler* ve nihayet **R.M. Mac İver**'den *Etnik ve Irksal Gruplar* adlı incelemelerdir. Her üç çeviri, Birleşik Devletler günümüz sosyolojisinde etnik kültürün yeri, egemen gruplarla olan bağlantıları, azınlık-etnik ilişkilerinin açıklanmasına ayrılmıştır. Böylece, okuyucu etnik sosyolojiye girişte Batılı kavramlarla yakın temas sağlamış olacaktır. Ülkemizde, bu tür etnik bakış açılarına dayalı araştırmalar bir elin beş parmağından bile azdır (1997: 13-14; vurgular yazar ait).

Türkdoğan, görülebileceği üzere, günümüzde Amerikan ve AB perspektifinde ve yaşayışında bir anlam ifade ettiğini düşündüğü kavramları özgün eserler üzerinden aktararak çerçevesini ortaya koymak ve bu bağlamda da ithal kavramların Türk toplumunda nelere tekabül ettiği ya da etmediğini tartışmak istemektedir. Amerikan sosyolojisinde ve onu takip eden Batı sosyolojisinde çoğunluğun, "Egemen-Büyük Toplum"un varlığına göre, çoğunluktan dil, din, kültür bakımından farklı olmasına göre tanımlanan bir azınlık kategorisi vardır. Oysa Türkiye bağlamında bu türden bir çoğunluk ve azınlık kavramsallaştırması söz konusu değildir. Türkiye'nin toplum yapısı ve tarihselliğine, yine Amerikan sosyolojisindeki kavramlardan "Standart Kültür" kavramı tekabül edebilir. Çünkü, sözgelimi her ne kadar yeni yaklaşıma göre Alevi ve Kürtler azınlık addediliyor olsa da, onlar devletin kurucu ve ana unsurlarındandır ve aralarında bir azınlık çoğunluk ayrımı bulunmaz (2007: 66-67).

Ayrıca yine bu bakışla Türklük bir üst kimlik de değildir; onun sözleriyle “[y]akın tarihimizde, “Türklük” olgusunu merkeze alan, dil ve tarih tezleriyle ortak bir paydada buluşmayı öneren Kemalist sistemin başlattığı ulus-devlet teorisi, Özalizm akımı ile “Yeni Osmanlılık” veya çok-kültürlülük macerasına dönüştürülmüştür” (a.e.: 62). Hatta daha da ileri bir noktaya taşıyarak, son dönemin çokkültürlülük akımıyla, Osmanlı ümmet modeli arasında bir bağlantı kurar. Başka bir çalışmada, Batıda esnek bir etnik grup tanımı olduğunu ifade ederek, etnikliği “çok sınırlı ölçülerde aynı dili konuşan ve aynı kültüre sahip olan insanların oluşturduğu bir yapı” şeklinde tanımlar. Bu tanıma göre de, sözgelimi Alevi-Bektaşilerin ayrı bir etnik grup olarak değerlendirilemeyeceğini belirtir. Türkiye’de etnik sosyoloji çalışmalarının yürütülmesinin, kavramların resmi devlet söyleminin ve ulusun üzerine bina edildiği kemikleşmiş bakış açısı içerisinde yerli yerine oturtulmasıyla mümkün olduğunu ileri sürer ve sunduğu örnekler Gökalp’in ve bu doğrultudaki etnografik çalışmaların izinden gider (1995: 317- 535).

4.4.2. Hayali Cemaatler ya da Etnikleşen Sermaye

Çalışmadaki kavramlar bağlamında modernist yaklaşımlar içerisinde en sık atıflanan çalışma Anderson’un **Hayali Cemaatler** eseridir. Eser, tahmin edilebileceği üzere, daha ziyade Türkiye’nin ulus inşa süreçleri ve milliyetçilik konusu bağlamında ve ulusların bir kurgudan ibaret olduğunu ifade ettiği “muhayyel/ hayali cemaat” ifadesiyle atıflanmakta ya da çalışmamızı ilgilendiren boyutuyla etnisite kuramlarının kronolojik açıklamalarında yer verilmektedir (bkz. Kurubaş, 2008; Kurubaş, 2009; Altunoğlu, 2010; Atılğan, 2010; Erincik, 2011; Şimşek, 2012; Yanık, 2013; Torun ve Köni, 2015; Yıldırım, 2016; Yanık ve Kara, 2016; Ertan ve Örs, 2018; Akıncı, 2019; Beyaz-Özbey, 2020). Hayal edilmiş topluluklar mefhumu aynı zamanda daha açık bir dille etnik gruplar bağlamında dillendirilir. Sözgelimi, Toruk, Şeker ve Sine (2012: 180) “etnikli[ğın] bazı yaklaşımlara göre, oluşturulan kurgusal bir durum” olduğunu belirtirken Balibar ile birlikte Anderson’a atıfta bulunur. Benzer şekilde Avcı ve Şirin (2020: 34) Siverek’te yaşam sürmekte olan farklı etnik grupların bütünleşme ve farklılaşma noktalarını inceledikleri çalışmalarında, Anderson’a atıfla “etnik grupların, etnik kimliklerini hayal ettiklerin[e]” ve “[k]üçük bir ulusun üyeleri[nin],

diğer üyeleri tanıma[dığı] ve onlar hakkında çoğu şeyi işitme[diği]” halde birbirlerinin “zihinlerinde toplamalarının hayali[nin] yaşa[dığına]” değinilir. Bir başka benzer örnekteyse, Şehriban Mercimek (2018: 71-72) makalesinde devlet içerisindeki etnik unsurlardan biri olarak Kürtlerin tarihinin emperyalist güçlerce Türklerden ayrı, hayali bir cemaat olarak yeniden yazılmasını eleştirmektedir.

Diğer taraftan, “etnik grup” kavramını kapitalist ekonomik işleyişin devamlılığı için türetilmiş bir kavram olarak niteleyen Balibar ve Wallerstein’in eseri çoğunlukla yeni ırkçılık, millet ve milliyetçilik tartışmaları bağlamında atıflanmaktadır. Bu doğrultuda, Balibar’ın kültürel farklılıkların aşılmağına, “biyolojik mit’ten kültürel mit’e evrilen bir ırkçılığa vurguyla dillendirdiği “ırksız ırkçılık” tanımına, “farklı tabiatlara sahip toplumsal grupları ... ‘azınlıklaştırma’ ve ‘ırklaştırma’ görüngüsü”ne yer verilir (bkz. Çoban-Keneş, 2014a; 2014b; 2018). Wallerstein’in etnik grubu “sermaye birikiminde ücretsiz emeğin büyük payının korunmasını sağlayan hane yapılarının yaratılması” ile ilişkilendirmesine, “işgücünün etnikleşmesi”ne (Çoban-Keneş, 2018: 41-42), Balibar’ın etnisitenin ulus-devletleşme sürecinin gerektirdiği bir kurgu olduğuna, “toplumsal oluşumlar ulusallaştıkça ... topluluklar[ın] da etnikleş[tiği]”ne (Toruk, Şeker ve Sine, 2012: 181), ulus ile etnik grup arasında yaptıkları ayrım (bkz. Kurubaş, 2008: 15; Konuralp, 2018: 137) ve azınlık kavramının sayısal azlık çokluktan ziyade güç ilişkileri bağlamında değerlendirilmesi gerekliliğine (Üste, 2020: 353) atıflar söz konusudur. Balibar ve Wallerstein’in gözler önüne serdiği günümüz gerçeklerine dair kavramsallaştırmalarına en yakın anlamlı atıfları Sibel Özbudun’un “Etnisite ile Sınıf, Kültür ile Ekonomi-Politik Üzerine Gözlemler” başlıklı çalışmasında bulabiliriz:

Wallerstein (1995: 106-107), göçmenlerin kendi kültürlerinde sosyalleştirilmelerini sağlayan çokkültürcü uygulamaların, (talepkârlık düzeyi düşük, uysal, düşük ücretlere ve elverişsiz çalışma koşullarına razı bir işgücü biçimlendirmedeki ve bunun ülke içerisindeki ücretlerini aşağıya çekmedeki rolüyle -b.n.) kapitalizmin hiyerarşik gerçekliğinin meşrulaştırılmasına nasıl katkıda bulunduğuna işaret eder. ... Etnisitenin yeniden değer kazanmasının, neo-liberal yönelişin “sosyal/refah devleti” kavramını aşındırarak yurttaşların sosyal güvencelerini minimize ettiği (ya da bazı durumlarda toptan ortadan kaldırdığı), kamusal hizmetleri özelleştirme yolunda önemli mesafeler kat ettiği bir döneme denk düşmesi, bir rastlantı olmasa gerek. Sosyal devletin aşındırılması süreci, sınıf temelli örgütlenmelerin (örneğin sendikalar) güçlerini yitirmesi, ulus-devletler içerisinde sayıları hızla artan yoksulları, etnik ve/veya

dinsel cemaatler hâlinde iç-dayanışmaya yöneltmektedir. Bunun yanı sıra, etnik gösterenleri aracılığıyla (başörtüsü, etek altı pantolon, kurban kesimi, sarık, mangal, bıyık, sakal...) sınırlarını çizerek görünür hâle gelen “etnik cemaat” kriz durumlarında öfkeli kitlelere hedef gösterilebilecek uygun bir “günah tekesi” oluşturmaktadır...

Özbudun incelenen diğer makalelere kıyasla Balibar ve Wallerstein’in eserlerinin temel meselesini başarılı bir şekilde ortaya koymakta ve “etnisite” ile “etnik cemaat” kavramlarına başvurarak kavramların sözlük anlamları ötesinde neye gönderme yaptığını eleştirel bir analizle, çeviri eserin perspektifinden sunmaktadır.

4.4.3. Liberal Azınlık Hakları, Etnik Sınırlar ya da Etno-Symbolist Çerçeve

Kymlicka’nın fikirleri ve kavramlarının esas olarak çokkültürlülük tartışmaları çerçevesinde atıflandığı gözlemlenmektedir (Hazır, 2012; Özensel, 2012; Özensel, 2013; Aksoy, 2013; Durdu, 2020; Çağırkan, 2020). Bu tartışmalarda, Kymlicka’nın daha ziyade “kültür” kavramına ve “çokkültürlülük” politikalarına ilişkin düşüncelerine yer verilmektedir. Dolayısıyla, özelde çalışmamızı ilgilendiren kavram seti tartışmaya açılmadığı gibi, bu sete başvurulmamaktadır da. Makalelerde etnik grup ile ulusal azınlıklar arasındaki ayırımına değinilmiş olsa dahi, ayrıntılı üzerinde durulmayarak makale bağlamında işlevsellik kazandırılmamıştır. Sözgelimi, Aksoy (2013: 154) tanımı belirsiz bir etnik kimlik kavramının ülkede sıklıkla kullanılmaya başlandığını vurgulayarak (kendisi “ırkî kimlik” olarak tanımlar), farklı düşünürlerin çeşitli tanımlarına yer verirken Kymlicka’nın ulusal azınlıklar ile etnik grup tanımlarına değinir. Barış Çağırkan “Çokkültürlülük Tartışmaları Ekseninde Göçmenlerin Hâkim Topluma Uyumunu” başlıklı makalesinde ise Kymlicka’nın çokkültürlülük tartışmasından faydalanmıştır, ancak Çağırkan çokkültürlülük kavramını Kymlicka’nın eserinde daha dar ve özel anlamıyla değil, en geniş anlamıyla almaktadır. Makalede kavrama “farklı sosyolojik azınlık gruplarının hâkim topluma uyumu ve bütünleşmesine yönelik siyasetleri” (2020: 30) anlatmak üzere başvurulur. Ayrıca yazar Kymlicka’nın kavram setinde bulunmayan ya da başkaca bir yazarın eserine atıf olmadan yeni bir kavrama yer verir: “sosyolojik azınlık”. Kavramı, son

derece geniş bir içerikle, “üyeleri arasında etkileşim olan, ortak amaç ve çıkarlara sahip, belirli değer ve normları paylaşan her türlü insan birlikteliğini” (a.e.: 30) işaret etmek üzere kullandığını belirtir. Esasen bu çabanın, “azınlık” denildiğinde, Türkiye’de yoğun bir biçimde hukuki bağlamına ve daha önce çokça belirtilen üç gayrimüslim gruba atıfla kullanımının dışına çıkma isteği olduğu ve ayrıca kavramın günümüz dünyasında anlamında yaşanan değişim ve genişlemeyi kapsamayı düşündüğü ileri sürülebilir. Kymlicka eserinde çokkültürlülüğü bu denli geniş bir açıdan ele almadığını özellikle vurgulamakta ve kültür kavramını daha ziyade ulus kavramının içeriğine yakın olarak anladığını ifade etmektedir. Kymlicka bu bağlamda da çokuluslu ve çoketnikli devlet tipleriyle, ulusal azınlık ve etnik grup ayrımlarına da gitmektedir. Ancak Çağırkan daha ziyade göçmenlere odaklanırken, bu grupları da “sosyolojik azınlık” tanımlaması içerisinde ele alır.

Öte yandan, Bruinessen’in Türkçede yayımlanan eserlerinin bilhassa Kürtler ve Alevilerle ilgili çalışmalarda temel referans kaynağını oluşturduğu söylenebilir. Atıflar genellikle belli bir kavram seti odağında değil, etnik gruplara ilişkin çeşitli bilgilerin paylaşılması amacıyla. Örneğin, ayrı bir kimlik olarak Aleviliğin çeşitli heterodoks toplulukları niteleyen bir üst kavram olduğuna ilişkin sözlerine (bkz. Arpacı, 2019; Geçgin, 2019) ya da Yezidilerle ilgili paylaştığı bilgilere (bkz. Oktik ve Nas, 2005) yer verilir. Bunun yanında, Bruinessen’in etnisitenin akışkan olduğuna ve durumsallığına yaptığı vurguya (bkz. Yiğit, 2008: 289), ben ve öteki arasındaki etkileşimler, sınırlar ve çatışmalarla etnik kimliklerin oluşumuna dair bakışına (sözgelimi Kürtler özelinde bkz. Karakaş, 2013; Yılmaz, 2015) göndermede bulunulur. Bruinessen’in kavramsal çerçevesini oluşturan eserler için bir tarama yaptığımızda ise en fazla Smith’in kavram setine atıf olmak üzere Barth ve Eriksen’in etnik grup kavramsallaştırmaları da belli başlıklar etrafında dönecek şekilde görece yoğun şekilde atıf almaktadır.

Barth’ın “sınırlar”, gruplar arasındaki sınırların ortaya çıkmasına veya korunmasına sebebiyet veren “aidiyet ve dışlama mekanizmaları” ifadelerine sıklıkla başvurularak esnek, akışkan ve gruplararası etkileşimlerin ve sınırların belirleyip belirginleştirdiği bir etnik grup tanımına başvurulmaktadır (bkz. Sarı, 2009; Erol, 2009; Toruk, Şeker ve Sine, 2012; Sungur, 2012; Öztürk, 2013; Civelek, 2015;

Özdoğan, 2015; Caunes ve Özdoğan, 2015; Türkekul, 2016; Okçuoğlu, 2019; Geçgin, 2019; Beyaz-Özbey, 2020). Mardin, Midyat'taki Süryaniler, Bismil'deki Aleviler, Türkiye'deki Çerkes diasporası, Artvin'deki Gürcüler, vb. üzerine gerçekleştirilen çalışmalarda Barth'ın yaklaşımının ve kavrama kazandırdığı dinamik içeriğin yol gösterici olarak benimsendiği gözlemlenmektedir. Makalelerden Özdoğan'ın kendi başına kaleme aldığı "Kamu Sendikalarında Etnisite ve Sınıf İlişkisinin Kuruluşu: Yurtsever Emekçiler" başlıklı yazısı ile Caunes ile birlikte yazdığı "1960'larda Etnik/Sosyalist Hareket Olarak Kara Panter Partisi (1966-1973)" başlıklı yazı, etnik gruplar arası sınırları sınıf ve etnisitenin kesişimi bağlamında irdelediklerinden diğerlerinden ayrılmaktadır.

Eriksen'in kavramlarına etnisitenin özsel olmadığına (bkz. Özmen, 2017), etnik grupların ortaya çıkmasında asgari düzeyde de olsa bir temasın olmasına ve farklılıkların fark edilmesi ve tanınmasının gerekliliğine yaptığı vurguya (bkz. Karakoç, 2013; Geçgin, 2019; Avcı ve Şirin, 2020), etnisite kavramının etimolojisinden bahsettiği kısımlara (bkz. Karakoç, 2013; Yıldırım, 2016; Erdem, 2019) ya da milliyetçilik ile etnik ideolojiler arasındaki yadsınamaz bağa (bkz. Ertan ve Örs, 2018) atıfla başvurulmaktadır. Bunlara ek olarak, Halit Yeşilmen'in kaleme aldığı makalelerden birinde (2016) Midyat'taki Mahallemiler'in etnik yapısını açıklamakta başvurmak üzere Eriksen'in Handelman'a atıfla sözünü ettiği "etnik kategori", "etnik ağ", "etnik kurumlaşma" ve "etnik cemaat" kavramlarını ayrıntılı açıklamakta, başka bir makalesinde (2018) ise özellikle Mardin ili ve çevresindeki farklı grupların arasındaki dengeli ilişkiyi ifade etmek üzere "etnik kategori" kavramına başvurmaktadır. Yeşilmen ilk makalesinde Smith'in etnomerkezcilik ve etnisizm kavramlarına detaylı yer vererek Mahallemi etnik grubunda etnisizmin olmadığı sonucuna varır. İkinci makalesinde ise hendek siyasetindeki "etnopolitikayı", herkeste bulunan aidiyet duygusunu ifade eden "etnomerkezcilik" kavramını aşan "etnisizm" kavramı ekseninde yine Smith'e atıfla kullanır:

Etnisizm, etnik dili ön plana çıkararak hem grup içinde hem de grup dışında çeşitli baskı biçimlerine sebep olmuştur. ... etnisizm, etnopolitik alanda sık sık kullanılan "barış" ve "kardeşlik" gibi kavramları kendi anlam evreni içinde araçsallaştırarak bunların hem sosyo-politik alanda muğlaklaşmasına sebep olmuş hem de iletişim zeminini tahrip etmiştir. ... Etnopolitik konumlanmada

etnisite, kültürel ya da toplumsal veri olmaktan çıkarılarak siyasi bir manevra gücü haline getirilir (2018: 24-26).

Yeşilmen (2016: 6) aynı zamanda Midyat'taki bir etnik grup olan Mahallemileri incelerken, Smith'in etnik grup tanımından ("Ortak soy miti, tarih ve kültürleri ile birlikte bir toprak parçasıyla özdeşleşen ve dayanışma duygusuna sahip insan nüfusu") da yararlanır. Smith'e yapılan atıfların büyük bir bölümünü etnik grup tanımı ve etnik grubun altı niteliğinin oluşturduğu gözlemlenir (bkz. Gelekçi, 2004; Kalaycı, 2008; Kurubaş, 2008; Kurubaş, 2009; Toruk, Şeker ve Sine, 2012; İsmayilov, 2012; Karakoç, 2013; Dalar, 2015; Bölükbaşı, 2018; Konuralp, 2018; Durutürk, 2018; Aksoy, 2018; Erdem, 2019; Beyaz-Özbey, 2020; Avcı ve Şirin, 2020). Kimi zaman da milliyetçilik bağlamında etnikliğe değinilen yazılarda Smith'in yaklaşımına sıklıkla atıf yapılır (bkz. Güder, 2016; Yanık ve Kara, 2016; Yıldırım, 2016). Etnisite ve ulus ya da ulus-devlet kavramlarının irdelendiği, etnisite kuramlarının özetlendiği yazılar da bunlara dahil edilebilir. Smith'in kavramları (esasinda etnik grup tanımı), sözgelimi, Şanlıurfa Siverek'teki etnik grup ya da alt grupların, Boşnak etnisitesinin, Artvin'deki Gürcülerin ya da Mardin'deki Süryanilerin etnik yapısının incelenmesinde yol gösterici bir işlev üstlenir. Engin Sarı'nın kaleme aldığı makalede şöyle bir örneğe denk geliriz:

Süryaniler kendilerini Hristiyanlık açısından önemli bir "kavim" kabul etmektedir. Çünkü özellikle Süryani kayıtlarına göre (Akyüz, 2005) Süryaniler (Aramiler) Hristiyanlığa toplu bir şekilde geçen ilk kavimdir ve Aramca'nın, İsa peygamberin konuştuğu dil olduğuna inanılmaktadır. Çoketnili bir toplumda temel kültürel sınırı çizen farkın "Süryanilik" olmasının bir başka unsuru etnisitenin teritoryal içeriğidir. Mardin'in de içinde bulunduğu Tur Abdin bölgesi Süryaniler için "anavatan" niteliğindedir ve Anthony Smith'in (2002) etnik kimliğin unsurları arasında saydığı "teritorya" gerekliliğini karşılar (2009: 240).

Süryaniler'in etnik grup sayılıp sayılamayacağını tespiti Smith'in sözünü ettiği altı kriter bakımından değerlendirilmekte, bu alıntıda "teritorya" gerekliliğini karşıladığı dile getirilmektedir. Ayrıca alıntıda "kavim" kavramına başvurulmuş olması, bu karşılığın en azından bu makalede etnik grup yerine tercih edildiği düşüncesini doğurmamalıdır, hem bu makalede hem de incelenen diğer makalelerde

temel tercih “etnik grup” ve “etnik” sözcüğünden türetilen diğer ifadelere başvurmak yönündedir. Çeviri eserleri incelerken göze çarpan çeviri kararlarından biri olan “asabiye” kavramının, makalelerde kavramların karşılığı olarak değil, ancak İbn Haldun’un kullandığı şekliyle millet, ulus ya da etnisite kavramları bağlamında tartışıldığı makalelerde denk gelinmiştir. Örneğin, Bilge Durutürk makalesinde İbn Haldun’un asabiye kavramını ilkçi, modernist ve etno-sembolist yaklaşımlardan temel düşünürlerin tanımlarıyla kıyaslar ve “[t]arihsel açıdan 14. yüzyılda ortaya konmuş olan asabiye ile temelde Fransız ihtilali ile bir form kazanan millet kavramının arasındaki ilişkinin doğrudan olmadığı[nın]” da bilincinde hareket ederek aşağıdaki sonuçlara varır:

Asabiye içinde de belirtmiş olunan bu bakış açısı (ilkçi yaklaşım), kabilelerde var olan birbirine bağlılık ve doğal dayanışma durumunu destekler niteliktedir. Farklı kabilelerin bir araya gelmesi ile toplumda oluşacak birlik ve bütünlük öncesi kabilenin tek başına kendi içinde bütünlük oluşturmaya, kan bağı ve doğal bağ olan ilkçi bağ ile ilişkilendirilebilir. ... [Smith’in yaklaşımında] etnik dayanışmanın önemli bir kenetleyici olduğu kabulünü asabiye’nin duygusal bir bağ olarak toplumdaki bireyleri bir arada tutan güdü olması ile benzeştirebiliriz. Aynı zamanda Anderson’un hayali cemaat olgusu ile sebep asabiyesi arasında kurulan duruma dair bir başka argüman olarak nesep asabiyesinin bedevi toplumlarda varlık gösteren bir güç ilişkisi olma halini etnisite ile; hazeri toplumlardaki birarada tutan bağ olarak sebep asabiyesinin ise milliyet ya da ulus olma halinin güdüleyicisi ile benzeştirebiliriz (2019: 7-8).

Böylelikle “asabiye” kavramının etnisite kuramlarında sözü edilen yaklaşımlara çeşitli bakımlardan benzerlik gösterse de, esasen farklılaştığı söylenebilir. Kavramı günümüz ilişkili tartışmaları bağlamında ele alan ve kullanan Türkoğlu (2012: 19-20) İbn Haldun’un bu kavramını dikkatle incelememiz gerektiğini vurgulayarak, cemaat duygusu anlamına gelen asabiye’nin göçebe yaşamdan yerleşik hayata geçebilmek üzere terk edilmesi gerekliliğine ve yerleşik hayata geçildiğinde de asabiye’nin artık kentlilik kimliği üzerine kurulu olduğuna değinir. Bunu da Tönnies’in sözünü ettiği cemaatten cemiyete geçiş aşaması olarak değerlendirebileceğimizi söyler. Cemiyet içerisindeki cemaat ilişkilerini vurgulayarak, kentlileşmeyle birlikte yok olan asabiye’yi canlandırmak isteyen günümüz sosyolojisini gözardı ederek etnik çeşitlilik ve mozaik göndermeleriyle “Türk toplumunun asabiyesini[n] âdeta yok ed[ildiğini]” (a.e.: 20) vurgular.

4.5. Sonuç Değerlendirmesi

İkinci Dünya Savaşı sonrası yeni hassasiyetler gelişmiş, büyük yıkıntıların ve hayal kırıklıklarının ortasında eski anlayışları ve bunları temsil eden kavramları terk etmek gerektiği düşüncesi belirmeye başlamıştır. Sözelimi, bu hassasiyetlerden biri “ırk” kavramının yerine “etnik grup” kavramının kullanılması önerisidir. Öte yandan, çeşitli kesimlerce modernizmin büyük anlatılarının çok ciddi bir eleştiriye tabii tutulması ardından postmodernizm denilen ve yeni addedilebilecek bir döneme adım atılmıştır. Bu döneme bireyleri çeşitli kimlikler etrafında bir araya getiren ve kimliklerin mücadelesi olarak düşünebileceğimiz bir kimlik siyaseti damgasını vurmuştur. Kimlik siyasetine elbette küreselleşme ve çokkültürlülük tartışmaları da eşlik etmektedir. Türkiye’de ise 1961 anayasası sonrası gelişen özgürlükçü ortam farklı dönemlerde darbelerle ciddi kesintilere uğramış, bunun yanında Osmanlı’dan miras kalan fikriyatların kabaca iki temsilci grubunun çekişmeleri sürmekle beraber, değişen dünya tarihi içerisinde soğuk savaş etkisinin yansımaları ve çeşitli fikirlerin kök salması ve kökleşmesi de söz konusu olmuştur. 1980’li yılların sonları itibarıyla incelediğimiz kavramları konu edinen çeviri eserlerde yaşanan hareketlilik ise hem bu yeni gelişen fikirler bağlamında hem de önemli tarihi gelişmeler çerçevesinde (Kürt sorunu, Sovyetler Birliği’nin dağılması, AB’ye tam üyelik başvurusu) değerlendirilebilir. Çevrilmek üzere seçilen eserlere bakıldığında da, çeviri eser tercihlerinin bu üç tarihi olayın süreç ve sonuçlarına göre şekillendiği görülebilir. Bu bölüm söz konusu çeviri eserleri, genel bir çerçevesini çizdiği tarihsel, toplumsal gelişmeler bağlamına oturtarak hamilik, ideoloji ve söylem evreni başlıkları altında incelemektedir. Çeviri eserlerin bütününe bakıldığında önemli bir kısmının, ancak erek kültür dizgesinde daha fazla dolaşımda olan on üç eser özelinde değerlendirildiğinde ise neredeyse tamamının o güne değin oluşturulmuş olan resmi ideolojik söylem evreninin dışında bir kültür repertuvarına işaret ettiği söylenebilir. Resmi ideoloji dışında kalan bir söylem evreni içerisinde birçok yeni kavram ve kavram setlerini okurlara sunmaktadır bu eserler. Aynı zamanda bu kavramlar esasen Batılı toplumlarda uzunca bir zamandır yürütülen tartışmaların ve çalışmaların bir uzantısıdır. Bu eserlerde etnik grup, etnisite kavramı daha ziyade görünürlük kazanırken, farklı etnik grup tanımlamalarına, etnik kavramından türetilen etnik

köken, etnik kimlik, etnik kategori, etnik temizlik gibi yeni sözcüklere ya da ulusal azınlık ve etnik azınlık gibi Batıda uzunca bir süredir bir karşılığı olan ancak erek kültür dizgesinde yeni yeni gündeme gelen kavramlara yer verilir. Çeviri eserlerde söz konusu kavramları Türkçeye ithal ederken çevirmenlerin genel eğilimi ödünçleme, sesletime uyarlama ve öyküntü çeviri işlemlerine başvurmak yönündedir. Bu da bir yanıyla yeni bir içeriğe sahip, başkalığını duyuran bir taklit içerikle sunma düşüncesine, diğer iki alternatifi kavim ve budundan kaçınma arzusuna veya halihazırdaki çevirileri takip ederek onların tercihlerini benimseme sebebine bağlanabilir. Başkalığını duyuran taklit içerikli bu yeni sözcükler erek kültür dizgesinin akademik söylem evreni içerisinde incelenen makaleler çerçevesinde dolaşımdadır. Söz konusu kavramlara resmi ideoloji bağlamında çeşitli itirazların dillendirildiğine (örneğin, Peter Andrews'un eserine yönelik eleştiriler ve kavramın Türkçedeki kavramsallaştırmaları), Türkiye'de yaşayan çeşitli grupların kavramlara (özellikle Barth, Eriksen ve Smith'in kavramsallaştırmalarına) atıfla incelendiğine ya da modernist yaklaşım çerçevesinde kavramların yeni dönemin çıkarlarına uygun düşen kurgusal karşılıklar olduğuna yönelik tartışmalara tanıklık ederiz.

SONUÇ

Çalışmanın çıkış noktası, bir toplumdan ötekine ithal edilen kavramların yeni mekanlarındaki serüvenlerini ve değişen anlam alanlarını, kavramların ithalin gerçekleştiği dizgenin söylem evrenine nasıl eklemelendiklerini gözlemleme isteğidir. Bu amaçla çalışma, “azınlık” ve “etnik grup” kavramlarının tarihsel süreçte anlam alanlarını tarayıp diğer kavramlarla bağlarını irdeleyerek, kavramların ithal ve transfer süreçlerini incelemektedir. Başka deyişle, kavramların artsüremlili ve eşsüremlili bir analizini ortaya koymakta ve kavramların seyrini farklı dönemlerin siyasi, ekonomik, toplumsal gelişmelerin odağındaki çeviri etkinlikleriyle okumaya çalışmaktadır. Temel kuramsal dayanağını betimleyici çeviri çalışmalarının inceleme araçlarıyla kavramlar tarihinin yöntemlerinden almakta ve Osmanlı’nın başka bir devre kapılarını açmasında milat kabul edilebilecek Tanzimat Fermanı’nın ilanından günümüze dek getirerek anılan kavramların izlerini sürmektedir. Çalışma aynı zamanda kavramlar tarihine çeviribilimsel bir bakışın mümkünliğini tartışırken, bir yandan da çeviri incelemelerinde kavramlara doğrudan odaklanarak düşünsel ve toplumsal tarih incelemesini olanaklı kılabilmeyi yordamını öğrenebileceğimiz kavramlar tarihini çeviri kuramlarıyla buluşturmaya çabalamaktadır.

Çalışma, azınlık ve etnik grup kavramlarının tarihini, kuramsal çerçeveyi dışarda tutarsak, üç ana bölümde ele alır: Kavramların ilk ithal edildikleri döneme tekabül eden Osmanlı’nın son dönemleri, kavramların yeniden ve başka bir kırılmaya uğradığı erken Cumhuriyet dönemi ve giderek önce liberal sonraları neoliberal politikaların ağırlığını hissettirdiği 1960’lar sonrası dönem. Bu üç dönemi sözlükler, ansiklopediler, gazeteler ve dönemin önemli referans eserleri üzerinden inceler. Sözgelimi, Osmanlı’nın son dönemlerinde kavramların izlerini sözlük ve ansiklopedilerin yanı sıra daha ziyade yerel gazeteler ile dönemin önemli fikir insanlarının ilişkili yazılarında arar. Zira bahsi geçen ilk iki dönemde incelediğimiz kavramların ithali siyasi ve düşünsel figürler aracılığıyla, çeşitli yazılar, dergiler ve gazeteler üzerinden gerçekleşir. Hatta azınlık kavramı daha ziyade hukuki boyutuyla ve antlaşma metinlerinde karşımıza çıkar. Son dönemde ise 1980’lerin sonları itibarıyla söz konusu kavramlarla ilgili çeviri eserlerde yaşanan hareketlilikle birlikte,

kavramlarda anlam değişimlerinin söz konusu olduğu ya da yeni kavram setlerinin sunulduğu dağınık bir görünüm sergileyen yeni bir kültür repertuarı içerisinde bu kez de çeviri eserler üzerinden ithaller gerçekleşmektedir. Dolayısıyla, bu dönemde çalışmanın odağı çeviri eserlere kayarak erek dizgede daha fazla dolaşımda olduğu tespit edilen eserlerin söylem evrenine ve kavram setlerine yöneliyor ve hangi bağlamlarda, hangi çeviri işlemleriyle, hangi kavramların okurlara sunulduğu ile söz konusu kavramların ne ölçüde dolaşıma girdiğı soruları etrafında şekilleniyor. Çalışma artsüremli ve eşsüremli analizlerle birlikte çeviriler ve dolaşımdaki kavramlara, bunların erek kültür söylem evreninde nasıl bir yer edindiğine yer vermektedir ancak son bölümde bilginin ve kavramların yoğun ithali sonrasındaki süreçte erek toplumun söylem evreninde, tartışma kültüründe edindikleri yeri daha somut bir biçimde gözlemlemeye çalışmaktadır. Sözü edilen bu çerçeve içerisinde yapılan incelemeler ve elde edilen verilerle birlikte çalışmayı şekillendiren hipotezlere dair aşağıdaki sonuçlara ulaşmıştır.

H1: Dünyadaki siyasi, ekonomik, dini ve toplumsal gelişmelerin azınlık ve etnik grup kavramlarının ithal süreçleri üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

Anılan kavramların erek kültür dizgesine ilk defa Osmanlı'nın son dönemlerinde girdiğı söylenebilir. Her iki kavram da Tanzimat Fermanı ile başlayan ve Islahat Fermanı ile daha ileri bir aşamaya taşınan toplumsal gelişmelerin doğurduğu kavramsal dönüşümün bir parçası olarak ithal edilmişlerdir.

Kavramlara duyulan ihtiyacı ortaya çıkaran, Batı Avrupa'da yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmelerdir. Aydınlanma aklı ve düşüncesi, dinin karşısına bilimi ve insan aklını koyarak bireyin dini baskılardan özgürleşmesi ve benzeri süreçleri beraberinde getirir. Liberal değerlerin, liberal serbest piyasa ekonomisiyle birleşmesi ve Osmanlı topraklarına sızması bir yana, Fransız İhtilali sonrası birer birer ulus-devletlerin ortaya çıkması yeni bir dünya düzenini gözler önüne sermiştir. Osmanlı Batıyla mücadelede yenik düştüğünü ve geri kaldığını anladığı noktadan itibaren değişme yönünde adımlar atar. Bu bağlamda Osmanlı'nın dış dünyayla gerekmedikçe pek etkileşime geçmediğı kendi kapalı dünyası içerisinde mevcut olan sistem ve bu sistemin göstergesi kavramlar da değişmeye, başka anlamlar yüklenmeye ya da tümünden kullanımdan

kalkmaya varıncaya değin değışiklik göstermeye başlar. Bunun en çarpıcı örneği **millet** kavramıdır. Millet sistemini ifade etmek üzere başvuru lan ve din, mezhep anlamına gelerek, Osmanlı'da yaşayan farklı dini grupların **milletler** şeklinde yarı-özerk bir yapı içerisinde yaşamalarına olanak tanıyan bir sistemdir bu. Ancak bu sistem Tanzimat fermanıyla birlikte değışmeye başlamıştır, çünkü bu ferman gayrimüslim ya da Müslüman fark etmeksizin Osmanlı tebaası olan herkesi eşit kabul ettiğini beyan eder. Islahat fermanı sonrası ise bu sistem çok daha büyük bir değışikliğe uğrayarak (evvelce her bir millet kendi içinde bir yapılanmayla başlarındaki dini lidere karşı yükümlü iken, çıkarılan nizamnamelerle her bir **milletin** idaresinde kurulacak meclislerde dini liderlerle eşit konumda **milletin** ileri gelenlerinin de bulunması kararı alınmıştır) çok daha laik bir görünüm kazanmaya başlar. Eşitlik ve özgürlük başta olmak üzere Tanzimat ruhunun beraberinde getirdiği kavramlar eski kavramları köklü bir değışikliğe mecbur kılar. **Millet** sisteminde yaşanan değışiklik, **millet** kavramının dini içeriğinden giderek daha fazla sıyrılmasına yol açarken, Tanzimat öncesi zimmî olarak adlandırılan ve bu ad altında farklı bir vergi ödemekle yükümlü gayrimüslim tebaa, eşitlik ilkesi gereğince verginin kaldırılması sonucu, bir Osmanlı milleti yaratma çabası sebebiyle “anasır” ya da daha önce ayrıcalıklı üst sınıftan olmayan ve vergi veren bütün halka atfen kullanılan ama yaşanan gelişmelerle birlikte belki de zımminin ikamesi olarak “reâyâ” kavramları kullanılmaya başlanmıştır.

Koselleck'in kavramların giderek daha demokratik içerikler yüklendiği ve daha siyasi boyutlar kazandığını belirttiği **Sattelzeit** döneminin (1730-1830) Osmanlı için Tanzimat ile birlikte ve böyle bakıldığında dönemin tamamlandığını söylediği tarih itibariyle başladığı söylenebilir. Bu bağlamda, eski kavramlar giderek daha laik bir içerik yüklenmiş ve siyasi bir anlam kazanmış ya da Batı kültürünün bir parçası olarak yeni alınan kavramlar da belli ölçekte tamamladığı dönüşüm üzerinden erek kültür dizgesinde kendine yer açmıştır. Bu kavramsal değışim ve dönüşüm sürecinde o güne değin ekseriyetle kültürel ve dilsel bir çizgiyi takip eden kavramların bizde zaman zaman köksüz kaldığı iddia edilebilir.

Azınlık kavramı fikir olarak Batı'da 16. yüzyıla, erek dizgede ise 18. yüzyılın ikinci yarısına (Rus Çariçesi ile yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması) dayanır, ancak bizzat kavramın kendisine bu süreçte rastlamayız. O nedenle düşünce olarak daha önce

bu topraklara girmiş olsa da, kavramın kendisinin esas itibariyle Lozan antlaşmasıyla gündeme geldiği söylenebilir. Etnik grup kavramı ise ulus-devletleşme süreçlerinin aynı zamanda da etnografya çalışmalarının bir parçası olarak Osmanlı'nın son dönemlerinde erek dizgeye giriş yapmıştır. Sonraki süreçte erken Cumhuriyet dönemi politikaları, dünyada ırk kavramının daha baskın bir nitelik kazanması ancak iki dünya savaşı sonrasındaki süreçlerde azınlık ve etnik gruplar üzerinden değil de insan hakları temelli politikalar geliştirme isteğinin artması, küreselleşmeyle birlikte çokkültürcülük tartışmalarının doğması ve postmodern siyasetle birlikte her türlü azınlığın hak arayışlarının başlaması anılan kavramların bir kültürden ötekine ithal süreçlerini gerekli kılmış ve bu süreçlerde önemli bir etken olmuştur. Sayılan sebepler hipotezin iddiasının kavramların ithal süreçleri için doğru ve geçerli olduğunu ortaya koymaktadır, ancak bu süreçlerde erek dizge dinamiklerinin daha büyük bir belirleyici olduğu düşüncesi oluşmuştur. Bu noktada bu iddiayı ortaya koyan ikinci hipotezin sonuçlarına da bakmak iyi olacaktır.

H2: Kùltürlerin içsel (siyasi, toplumsal, vb.) dinamiklerinin ve kùltür repertuvarlarının, kavramların ithalinde anlamlı bir etkisi vardır.

Her iki kavram da Osmanlı'nın son on yıllarında modernleşme ve ulus-devletleşme sürecinin bir parçası olarak “ekalliyet” ve “kavim” karşılıklarıyla erek kùltür dizgesine ithal edilmiştir. Ekalliyet kavramı somut olarak İsmet İnönü ve Dr. Rıza Nur tarafından Lozan antlaşmasıyla, “ethnie”nin karşılığı kavim kavramı ise Ziya Gökalp'in kaleme aldığı yazılar ile alıcı kitleye sunulmuş ve dolaşıma sokulmuştur.⁵⁴ Her iki kavram da toplumun geri dönüşü olmayan bir yolda ilerlemesinin getirdiği sonuçlardır, dolayısıyla topluma yabancı ve yeni içeriklerle bezelidir. Aynı iklimin rüzgarıyla gelmişlerse de, farklı ihtiyaçlar doğrultusunda ve farklı gerekçelerle ithal edilmişler, erek kùltür dizgesinde farklı işlevlere hizmet etmişlerdir. Bu ithal süreçleri aynı zamanda Tanzimat Fermanı ile başlayan muazzam boyuttaki dönüşümler silsilesinden ve birçok yeni kavramın ithal edildiği, eski kavramların dönüşüme

⁵⁴ Burada bir noktaya şerh düşmek gerekmektedir, o da bahsi geçen kişi ya da metinlerin kavramların erek kùltür dizgesine ilk defa ithal edilmesiyle ilintili olmadığıdır. Bu kişi ya da metinler daha ziyade kavramların çeviri süreçlerinde kilit konumda olmaları bakımından önemlidir. Sözgelimi “ekalliyet” kavramı Lozan öncesinde de erek dilde karşımıza çıkmaktadır.

uğradığı ve hatta kullanımdan kalktığı bir dönemin olaylarından ayrı düşünülmemelidir. Keza Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve uygulanan köklü reformlar ve en çok da dil reformundan ya da 1990'lı ve 2000'li yılların değişen siyasetinden de. Bu bağlamlar içerisinde “azınlık” ve “etnik grup” hem birbirleriyle hem de başka kavramlarla iç içe geçen ya da çatışan ilişkiler ağı örmüşlerdir. Bu ilişkiler ağının şekillenmesinde çok yönlü bir çeviri etkinliğinin etkisi yadsınamaz. Dolayısıyla, azınlık ve etnik grup kavramlarının erek dizgeye ithal ve transfer edilme süreçlerinde kültürel repertuvarları ve farklı dönemlerde farklı hamilerle (kişi/kurumlar) ideolojik gerekçelerin oynadığı rolü çalışmamız kapsamında üç ana dönem üzerinden anlatabiliriz.

Osmanlı'nın son dönemine kurtuluş için çıkar yol aramanın ve Batı ile yoğun etkileşimlerin doğurduğu büyük çaplı toplumsal ve kavramsal dönüşümler damga vurmuştur. Birbirinden oldukça farklı fikirler ve kurtuluş çareleri dillendirilmekteyse de, Osmanlı'nın son on yıllarında kültür repertuvarını daha fazla etkileyen ve biçimlendiren, siyasette İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türklüğü merkeze alan anlayışları, dil ve buna eklemlenen çeviri politikalarında ise Yeni Lisan Hareketi ile Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp'in fikirleri olmuştur. Kavim kavramının Gökalp tarafından “ethne/ethnie”nin karşılığı olarak kullanıldığı ve böylelikle kavramın siyasi bir içeriğe büründüğü gözlemlenir. Kavim kavramı hem millet kavramının değişen anlamı içerisinde ve çoğu zaman milletin günümüz anlamına denk düşecek şekilde kullanılmış ve dönem itibarıyla Türklüğün meydana getirilmesi, Türklük bilincinin oluşabilmesinde işlevsel bir anlam kazanmıştır.

Öte yandan azınlık kavramı söz konusu kültür repertuarı içerisinde, yani Osmanlı'nın son demlerinde dış siyasi gelişmelerin zorlamasıyla mecburi olarak ithal edilmiştir. Dönemin yaygın çeviri eğilimine uygun düşecek şekilde Arapça yeni bir sözcük türetilerek “ekalliyet” sözcüğüyle karşılanan kavramın asıl ithali ise bu dönemde anlamının belirsizliğini korumasından dolayı, yeni devletin kurulduğu döneme tekabül eder. Bu dönemin başlangıcını imleyen Türkiye'nin kurucu antlaşması Lozan görüşmelerinde aktif görev alan devlet adamları İsmet Paşa ve Dr. Rıza Nur kavramın resmi anlam çerçevesini belirlemiştir. Dönemin kültür repertuarı Türk milleti kavramsallaştırması üzerinden kurulan ve köklü değişiklikler ve yeni

reformlarla eski düzene büyük ölçüde son veren bir ulus-devlet inşası etrafında şekillenir. Bu bağlamda ekalliyet kavramı ithali zorunlu kılındığı için alınmış, gelgelelim sınırları net olarak çizilerek, içeriği zararsız hale getirilmiştir. Bu dönemde çalışmamızı yakından ilgilendiren temel iki olay dil reformu ve öz Türkçe karşılıkların önerilmesiyle başlayan diliçi çeviri faaliyetleri ile antropoloji alanına söz konusu repertuvar çerçevesinde atfedilen önem ve bu alanda yürütülen çalışmalar sonucu “ırk” kavramının görünürleşmesidir.

Üçüncü ve son döneme ise öncelikle 1960’lar itibariyle görece liberal değerlerin benimsenmesi, bilhassa özgürlükçü 1961 anayasası sonrası birçok konunun dile getirilip tartışılır hale gelmesi, dolayısıyla alternatif söylemlerin görünürlük kazanması damga vurmuştur. Bu tarihlerde incelediğimiz kavramların çok sınırlı bir dolaşımı olduğu söylenebilir. 1980’li yılların ikinci yarısında ise Kürt Sorunu, AB’ye tam üyelik başvurusu ve Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte Türki cumhuriyetlere ilişkin gündeme gelen yeni fikirler olmak üzere üç ana mesele kültür repertuvarını şekillendirmiştir. Bu repertuvar sistematik ve yekpare, tek elden bir gerçekliğe gönderme yapmaz, son derece çeşitlidir. Bu dönemde, yani 1980’ler sonu itibariyle anılan kavramları odağına alan özgün eserlerin yanı sıra çeviri eserlerin (kitaplar, süreli yayınlarda makaleler, vb.) de yayımlanmaya başladığı görülür.

Burada sayılan sebepler, ithal süreçlerinde erek dizge dinamiklerinin etkin olduğunu ortaya koyduğundan hipotez kabul edilmiştir, ancak inceleme sonucunda iç dinamiklerin dış dinamiklere kıyasla daha etkin olduğunu söylemek mümkündür.

H3: Azınlık ve etnik grup kavramlarının çevirisinde izlenen stratejiler ve uygulanan çeviri işlemleriyle kavramların erek kültürde kazandığı veya kazanacağı anlam çerçevesi arasında anlamlı bir ilişki vardır.

“Kavim” kavramı Ziya Gökalp tarafından **ethne/ ethnîe** sözcüğünü karşılamada kullanılmıştır ve bu çeviride Gökalp halihazırda kullanılan bir sözcüğe yeni bir anlam kazandırmıştır (old words with new senses/ Newmark). İçerik düzleminde baktığımızda ise **ethnie** kavramını taklit çeviri (imitative translation/ Lörnhard) yoluyla aldığı söylenebilir. Böyle bakıldığında, kavim kavramı dini anlamından soyutlanıp salt insan topluluğu içeriğiyle ama bu insan topluluğu da ulus

oluşumunun bir ön safhası niteliğinde olacak şekilde ithal edilmiş, böylelikle kavrama siyasi bir anlam yüklenmiştir. Dönem itibariyle Türklerin kendini anlamaya, tanımaya ve bir millet olarak var etmeye çalıştığına dair çabaları göz önünde bulundurulursa, bu anlamsal içerik biraz daha anlam kazanabilir. Ayrıca kavramın bu şekilde karşılanmasının, kavim kavramının baskın dini içeriğinin işlevsel bir boyut kazanmasını sağladığı iddia edilebilir, böylelikle kavim Müslümanlık paydasında farklı kökenli grupları da bir araya getirebilme potansiyelini içinde taşır. Millet kavramının dönüşüm sürecini önemli ölçüde tamamlamasıyla, kavim kavramı eski işlevini yitirmeye başlamıştır. Hatta karşılıklar kılavuzunda kavim kavramına tıpkı millet kavramında olduğu gibi ulus karşılığı önerilmektedir ve bu dönemde kavim kavramı yalnızca eski topluluklara atıfla kullanılmakta, yeniden eski anlam alanıyla sınırlanmış gibi görünmektedir.

“Etnik grup” kavramı ise ödünçleme (**loan word**) yapıp sesletime uyarlanarak (**naturalization**) ve taklit çeviri yoluyla erek dizgeye ithal edilmiştir. Kavim kavramı erek dizgede kullanımdan kalkmamıştır ve çok sınırlı bir kesim tarafından antropoloji alanında yine ethnie’nin karşılığı olarak kullanıldığı da söylenebilir ancak kavram daha ziyade eski anlamsal içeriğine yeniden kavuşmuş gibidir ve daha ziyade dini göndermeler ve söylem evreni içinde başvurulur. Dil politikaları bağlamında öz Türkçe karşılıklar bulunma süreçlerinin bir parçası olarak “ethnie” kavramı için “budun” karşılığı önerilmişse de, bu kabul gören bir karşılık olmamıştır. Böylelikle yeni dönemde ödünçleme yoluyla alınması bir anlamda kavramın önceki anlam katmanlarından ve kavimin anlam çerçevesinden kopuşu sembolize de etmektedir.

“Ekalliyet” kavramı öyküntü yoluyla ödünçleme (**calqued neologism**) yapılarak alınmış, **akall/ekall** sözcüğünden türetilmiş bir kavram olarak karşımıza çıkar. İçerik düzleminde uyarlama bir çeviri (**adaptive translation**) yapıldığını söylemek mümkündür. **Millet** sistemi topluluklar üzerinden ilerleyen ve toplulukları dini birimler olarak formalize eden bir yapıdır ancak yeni fikirler bu tür yapıların varlık sürdürmesinin önüne geçtiği için, sistem başka değişiklikler geçirmiştir. Bir yandan da topraklarında yaşayan gayrimüslim tebaa için, kavramın kendisi doğrudan kullanılmasa da, “azınlık” kavramsallaştırması devreye girmiştir. Bu, Osmanlı toplumu için yeni bir şeydir ve halihazırda kullanılan kavramlarla örtüşmez (zimmî,

reâyâ, millet). Kavrama bizzat başvurulmadığı dönemlerde farklı bir dine mensup toplulukların haklarıyla ilişkilendirildiği için, Osmanlıların zihinlerinde salt gayrimüslimlere gönderme yapıyor olarak kabul edilmiştir başlangıçta. Lozan antlaşmasıyla birlikte kavramın üç boyutuyla birden karşılaşırız; dil, ırk, din ekalliyetleri. Bu bağlamda henüz yeni bir ulus devlet olma mücadelesi veren topraklarda bu tür bir üçlü ayırım kabul edilemeyeceğinden kavramı karşılamak adına öyküntü yoluyla yeni bir kelime türetiliyor ancak içerik uyarlama yoluyla alınıyor. Bu içerik ise Osmanlının son dönemlerine damgasını vuran kavramsallaştırma üzerine temelleniyor, ama ayrıca Osmanlı geleneğinde ötekini tanımlamada başlıca öge olan din esas alınmaya devam ediliyor. Böylelikle kavram bütün diğer kavramların siyasi ikamesi yerine geçiyor. Kelime ve içerik yeni ama uyarlanarak alındığı için bütün önceki kavramların devamı niteliğinde, onlara bağlanıyor. Hatta aslında şöyle demek gerekir: Bu yeni kavram bir müddet zihinlerde belirsiz bir gösterene denk düştükten sonra, görünen o ki, **milletin** bir alt katmanı olan “cemaat” kavramıyla eşleştiriliyor.

“Azınlık” kavramı ise Cumhuriyet dönemi dil politikaları doğrultusunda ekalliyet kavramının diliçi çevirisi yapılarak öyküntü yoluyla “azlık” olarak dolaşıma sokulmuş, karşılıklar kılavuzunda ise “azınlık” şeklini almıştır. Bu diliçi çevirinin, kavramın önceki anlam katmanıyla bağının koparılmasına neden olduğu ileri sürülebilir. Çünkü kavram yine Osmanlı’da gayrimüslim millet olarak resmi düzlemde tanınmış olan gruplara gönderme yapsa da, kavramın diliçi çevirisinin yapılmasıyla birlikte “ekalliyet” kavramının Osmanlı’daki gayrimüslim gruplar için içerdiği olumlu anlam yükünün kaybolduğu söylenebilir. Aynı zamanda bu tür bir aktarımın kavramı “din” vurgusundan, din temelli bir ayırımdan dil düzleminde ayırıştırarak, erek dizgede anlamsal bir tür özgürleşmenin yolunu açtığı iddia edilebilir.

Öte taraftan, 80’lerin sonları itibariyle, Batıda tarihi çok daha eskilere uzanan tartışmaların bir kısmı seçilerek erek dizgeye ithal edilmiş ve böylelikle her iki kavramla ilgili de çok sayıda yeni eşdizimli sözcük gündeme gelmiştir. Sözelimi azınlık kavramının anlam alanı değişmeye, resmi söylemin dışında kullanımlara işaret etmeye başlamıştır. Bu ithal kavramlar arasında Lozan’da şiddetle karşı çıkılan üçlü ölçüt veya yine o dönemlerde tartışmaların odağında olan ulusal azınlık da vardır.

Bahsedilen sebeplerden ötürü, uygulanan çeviri işlemlerinin kavramları ithal edildikleri toplumda belli tarihsel anlam yüklerine ya da halihazırdaki başka kavramlara bağlayabileceği ya da yepyeni bir anlam alanı yaratabileceği ortaya konduğundan hipotez kabul edilmiştir.

H4: İthal edilen kavramların transferinde ithalin gerçekleştiği dizgenin kabul ve direnç koşullarının anlamlı bir etkisi vardır.

İncelediğimiz kavramlardan etnik grup ithal edildiği dönem itibarıyla “kavim” karşılığıyla işlevsel bir anlam kazanmaya başladığı için, o süreçte geniş kesimlerce benimsenmiştir. Gelgelelim, örneğin, ilişkili diğer kavram “millet” yaşadığı anlamsal dönüşüme rağmen, günümüzde dahi belli bir kesim için eski anlamını korumayı sürdüren bir kavram olagelmıştır. Hatta “nation” kavramının içeriğine işaret edecek şekilde “millet” kavramının kullanılmaya başlanmasına şiddetle direnen dönemin İslamcılık fikri etrafında birleşen kimseler bu yeni kavramın Osmanlıca karşılığı olarak “kavm” ve “kavmiyet”i önermişlerdir. Kaldı ki, zaten yine aynı kimselerin dile getirdiklerine göre kavmiyetçiliğin de müslümanların arasında ayrışmayı doğuracağından ötürü İslami anlayışta yeri yoktur. Bu dönem yoğun tartışmaların odağında olan kavram sonraları daha önce de belirtildiği üzere işlevini yitirerek gözden düşmektedir. Günümüzde ise hem etnik grup hem de türetilen yeni sözcükler devletin resmi söyleminde, başka deyişle, ulus-devlet, millet kavramına yüklenen yerleşmiş anlam sebebiyle önemli bir kesim tarafından dirençle karşılaşmaktadır. Ekalliyet ise bilhassa üçlü ölçüte işaret edecek şekilde hiç alınmamış, gayrimüslimleri işaret edecek şekilde uyarlanmış ve azlık/azınlık sözcükleriyle karşılanmış halleriyle bile kısmen kabul görmüştür. Diğer taraftan, alternatif bir söylem evreninin üreticileri, tüketicileri ya da savunucuları için ise her iki kavramın ithal edilen bu yeni halleri kendi ideolojik argümanlarında önemli ya da anahtar kavramlar olarak yer edinmiş durumdadır. Sayılan sebeplerden ötürü hipotez kabul edilmiştir.

H5: Azınlık ve etnik grup kavramlarının ithal edilmesinde ve dolaşıma sokularak transfer edilmesinde çeviri eserlerin anlamlı bir etkisi vardır.

Çeviri eserlerle ilgili tarama yapıldığında, 1980’li yılların sonu itibariyle bir hareketlilik yaşandığı göze çarpar. O zamanlardan günümüze dek, toplamda 70 eserin büyük bir oranda İngilizceden Türkçeye çevrildiği görülür. Yayınlarda esas hareketlilik 35 eserle 2000-2010 aralığıdır. Eserlerin içeriklerine dair bir tarama yapıldığında, anılan kavramların erek dizgede hangi başlıklarla dolaşıma sokulduğuna ilişkin karşımıza şöyle bir tablo çıkarmaktadır: 1) Ulus-devlet sınırlarımız ötesinde, Türk halklarını odağına alarak Kafkaslar, Eski Sovyet ülkeleri, Ortadoğu vb.’nde etnik grup meselelerini irdeleyen eserler, 2) Türkiye bağlamında azınlık ve etnik grupları irdeleyen eserler, 3) Kavramsal- kuramsal perspektifle yazılmış temel kitaplar. Öte yandan, özgün eserler tarandığında, benzer şekilde 80’li yılların ortaları itibariyle bir hareketlilik yaşandığını ve toplamda 204 eser yayımlandığını görüyoruz⁵⁵. Eserlerin yarısı sadece 2000-2010 aralığında yayımlanmıştır, dolayısıyla çeviri eserler kadar özgün eserlerin de gösterdiği üzere, bu dönem söz konusu kavramlara ilginin arttığı ortadadır. Genel bir gözlem olarak, çeviri eserlerde eserlerin büyük çoğunluğu “etnik grup” kavramı çerçevesindeyken, özgün eserlerde ilk göze çarpan tam tersine “azınlık” kavramının çok daha görünür olduğu ve azınlık başlığında eserlerin epey fazla olduğu söylenebilir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, bu hipotez çeviri eserler ile özgün eserleri etkililik bağlamında kıyaslamamakta, sadece çeviri eserlere odaklanarak, eserlerdeki kavramların erek dizge söylem evrenine ne ölçüde etki ettiğiyle ilgilenmektedir. Bu bakımdan çeviri eserlerin atıf sayılarına göre bir daraltmaya

⁵⁵ Eserlerin içerikleri incelendiğinde, şöyle bir seyir izlendiği görülür: 1) 90’lı yıllarda daha ziyade etnik bölücülük ve etnik terör konulu, Osmanlı’nın etnik kökeni, Türklerin etnik yapısı, azınlık imtiyazları, Doğu Anadolu’nun etnik temelleri ya da Bulgaristan’da, Avrupa’da Yunanistan’da Türk ve Müslüman azınlıklar konulu kitaplar yayımlanır; 2) 2000- 2010 aralığında ise daha ziyade AB ve uyum çerçevesinde Türkiye’de azınlık kavramı ve politikaları ile uluslararası ve ulusal hukukta azınlık hakları üzerine eserler yayımlanır. Ancak bir yandan bilhassa Yunanistan, Balkanlar, Orta Asya, Bulgaristan ve benzeri ülkelerde Türk azınlıklar ve etnik ilişkiler ile Osmanlı’da azınlıklar, Türkiye’de etnik ve dinsel gruplar, 6-7 Eylül olayları, vb. konularda eserler göze çarparken diğer yandan etnik bölücülük ve terör konulu eserlere de yer verilmiştir; 3) Son dönemde daha ziyade Türkiye’nin etnik yapısı, etnik ve dinsel azınlıklar, Türkiye’de kimlik siyaseti, gayrimüslim azınlıklar, Türkiye’nin demokratikleşmesi gibi başlıklarda eserlerin yanı sıra çokkültürlülük, etnisite, kimlik siyaseti başlıklı genel içeriğe sahip eserlere yer verildiği görülür. Aynı zamanda daha önceki yıllarda olduğu gibi Kırgız etnik kimliği, Batı Trakya Türkleri, Almanya’daki Türkler, vb. konular ile etnik terör ve bölücülük başlıklarında eserler yayımlanmıştır.

gidilerek en fazla dolaşımda olan on üç eser ayrıntılı incelenmiş ve hem bağlamları ve bu bağlam içerisinde okurlara sundukları kavram setleri hem de bu kavramların akademik yazındaki yansımaları konu edilmiştir.

Anılan on üç esere dair ilk göze çarpan, Karpat'ın eseri haricinde her birinin o güne dek yerleşik resmi söylemin dışında kalan bir bağlama sahip olduklarıdır. Bu farklı bağlamlar da tek bir başlık altında değerlendirilemez ancak kısaca şöyle ifade edilebilir: Etnografik çalışmalar ya da bunlara yaslanan metinler (Barth, Eriksen, Bruinessen ve Andrews), değişen siyasetin odağında Marksizmin temel kavramlar ve yaklaşımları ekseninde değerlendirmelerde bulunan eserler (Laclau, Larraín), bunlara eklenilebilecek, kapitalist sisteminin yeni kavramsallaştırmalarıyla bağını irdeleyen Balibar & Wallerstein'in eseri, milliyetçilik veya etnisite kuramları bağlamında modernist bakış (Anderson) ile etno-sembolist bakışı ortaya koyan eserler (Smith'in listedeki iki eseri), Kanada örneğinden yola çıkarak liberal azınlık haklarının mümkünliğini tartışan Kymlicka, Osmanlı'nın son dönemlerinde Doğu Anadolu'da misyonerliği ve ıskalanan barış ihtimalini konu edinen Kieser ve son olarak müslüman azınlıkların göçlerini kaleme alan Karpat. Bu bağlamlar içerisinde azınlık ve etnik grup kavramlarının iç içe geçtiğini, hatta daha ziyade etnik grup kavramının daha fazla tercih edilir ve kuşatıcı olduğunu söylemek mümkün. Azınlık ise genellikle “etnik azınlık” ve “ulusal azınlık” gibi eşdizimli sözcükler içerisinde kavramsallaştırılmaktadır. Bahsettiğimiz üzere, kendi aralarında da çeşitlilik gösteren bu bağlamlarda yer verilen kavramlar ya da kavram setleri de çeşitlilik göstermektedir. Örneğin, Balibar&Wallerstein etnik grup kavramını kapitalist sistemin sömürü düzenini küreselleşen dünyada da sürdürebilmesi üzere başvurduğu bir kavram olarak nitelerken, Smith etnik grup kavramını, hatta **ethnie**'yi ulusların çekirdeği olarak görmektedir. Öte yandan, Kymlicka ise aynı kavramla göçmen gruplara işaret eder.

Çeviri eserlerde (biri örnekte “budun bencilliği” ile “asabiye” gibi çevirilere denk gelirse de) kavramların ya da kavram setlerinin ödünçlenerek ve genellikle sesletime uyarlanarak ya da öyküntü yoluyla ve taklit içeriklerle ithal edildiği gözlemlenir. Bu şekilde ithal edilen söz konusu kavramların izleri eserlerin atıflandığı Türkçe akademik yazında sürülmüş ve makale yazarlarının argümanlarına nasıl eklemlendiklerine bakılmıştır.

Anılan kavramlar üzerine yayımlanan özgün eserlerin Türkiye çoğuldizgesinde merkez bir konumda bulunduğu ve erek dizge söylem evrenini belirlediği düşünülebilir. Ancak çeviri eserlerin sayıca az olmalarına karşın kavramların dolaşıma sokulmasında önemli bir rol üstlendiği söylenebilir. Hem sol -liberal hem de milliyetçi kesimin atfı yaptığı ve en fazla çatıştığı çeviri eser Peter Andrews'un **Türkiye'de Etnik Gruplar** adlı çalışmasıdır. Kitabın ilk bölümünde Andrews detaylı bir etnik grup tanımı yapar ve bu tanıma göre de Türkiye'de 47 etnik grup olduğunu ileri sürer. Taranan akademik eserlerde görece daha az sayıda bir kesmin Andrews'un etnik grup tanımlamasına dönük bir eleştirel yaklaşım geliştirmede ve daha ziyade kitapta çeşitli etnik gruplara ilişkin sunulan bilgilerden yararlandıkları görülür. Ancak kitap tarihçilerden siyasetçilere çok geniş bir kesim tarafından tepkiyle karşılandığı için, kavramın tanımına ilişkin itirazlar daha yüksek dozdadır. İtirazlara bakıldığında, resmi söylemin içerisinde kalan, hatta cumhuriyetin kuruluş yıllarına uzanarak kimi zaman Akçura'nın (ırk kavramına yaslanan) kimi zaman da Gökalp'in (millet kavramına yaslanan) kavramsallaştırmaları içerisinde düşünüldüğü görülür. Ancak bu itirazları daha da ilginç kılan nokta, itiraz edenlerden biri olan Türkdoğan'ın çeviri eserler listesinde yer almayan 1950'lerin Amerikan sosyolojisinden makaleler seçip çevirerek kıyaslamalı bir analiz yaptıktan sonra Türkiye bağlamında etnik sosyolojiyi nasıl gerçekleştirebiliriz üzerine yürüttüğü tartışmadır. Bu türden bir çaba aynı zamanda kavramın ithal edildiği haliyle önemli kesimlerce benimsendiğine de işaret edebilir.

Diğer eserler özelinde düşündüğümüzde ise, kavramların sınırlı da olsa dolaşımda olduğu ve bu eserlerle kavramların sözelimi Alevileri, Süryanileri, Çingeneleri, Kürtleri konu edinen çalışmaların ve bunları resmi söylemin dışındaki bir kavrayışla incelemeye çalışan yerli üretimler için temel başvuru kaynakları olduğu söylenebilir. Öte yandan, makalelerde yoğun bir biçimde etnik grup, etnik kimlik, etnik köken, etnisite gibi kavramların sıklıkla kullanıldığı göze çarpmaktadır, ancak kavramların anlamlarının belirsizliğini koruduğu da ileri sürülebilir.

Sonuç olarak sayılan sebepler her ne kadar henüz doyurucu bir kavramsal tartışmaya veya transfere dönüşmemiş olsalar da, çeviri eserlerden ithal edilen kavramların ülke gerçekliklerini yorumlama veya değerlendirmede kullanılmaya başlandığına işaret etmektedir, bu nedenle hipotez kabul edilmiştir.

H6: Kavramlar tarihinin inceleme yöntemi kavram çevirilerinin bütüncül bir bakışla değerlendirilmesine anlamlı bir ölçüde etki eder.

Kavramlar tarihi yaklaşımı, artsüremli ya da eşsüremli bir incelemeyle gazete, dergi gibi tek seferlik metinler, ansiklopedi, sözlük gibi zaman içerisinde yavaş değişen metinler ile başvuru kaynakları addedilen klasik metinler olmak üzere üç farklı kaynaktan tarayarak kavramların anlam katmanlarını ortaya çıkarır, anlam alanlarındaki değişimleri saptar. Bu tür bir yöntem kavramların ithal süreçlerine ilişkin önemli veriler elde edebilmemizi sağlayabileceği gibi, bu süreçleri kavram-tarihsel bir perspektif içerisinde oturtturarak yorumlayabilmemize olanak tanır. Ayrıca kavramların transfer süreçlerinde de ithal edildikleri yeni mekanda nasıl alımlandıklarını, diğer kavramlarla kurdukları yakın bağların oluşturduğu ilişkiler ağı içerisinde değerlendirilerek anlamlandırabilmemizi sağlayabilir. Diğer taraftan, bu tür bir inceleme Daldeniz'in (2010: 105-106) de üzerinde durduğu üzere sorunlu bir alan teşkil eden kavram çevirilerinin daha doğru bir bağlama oturtularak ve doğru karşılıklar ile ithal edilerek gerçekleştirilmesine yardımcı olabilir. Bu sebeplerden ötürü hipotez kabul edilmiştir.

H7: Çeviribilimin sunduğu perspektifin kavramların tarihsel değişimlerini incelerken bütüncül bir bakış kazandırmada anlamlı bir etkisi vardır.

Koselleck kavramlar tarihi yaklaşımını ortaya koyarken çeviriye iki bakımdan atıfta bulunur: Tarihçilerin geçmişi yorumlarken geçmişe ait kavramları günümüz dili ve kavrayışına çevirmeleri ile kavramların bir dilden ötekine çevirisi. Bu ikinci bağlamda sözgelimi, Bildung kavramının farklı dillerdeki çevirilerinin anlamsal bakımdan uyumsuzluklarına, hatta kavramın çevrilemezliğine değinir (Koselleck, 2013: 95). Gelgelelim, bu elbette son derece sınırlı bir çeviri atfıdır. Kavramların tarihi diller ve kültürlerarası çeviri ile doğrudan ilintili olduğu kadar belli bir toplum içerisindeki dili çevirilerle de ilintilidir. Bu bağ da kaçınılmaz bir şekilde kavram tarihçisini çeviri etkinliğinin sorunlu alanına taşıyacaktır. Bu da beraberinde, çeviri pratiğinin doğurduğu dilsel problemlerin yanında, çeviride farklı eyleyenleri, ideolojileri, baskın çeviri strateji ve politikalarını göz önünde bulundurarak

kavramların tarihini yorumlamayı gerekli kılabilir ve böylece daha bütünlüklü bir inceleme ortaya çıkabilir. Bu çalışma bu türden bir incelemeye örnek teşkil etme gayesindedir. Dolayısıyla, sayılan sebeplerden ötürü hipotez kabul edilmiştir.

Bu tez çalışmasının ortaya koyduğu sonuçlar, kısıtlar ve eksik kalan noktalardan hareketle bundan sonra bu konuda yapılacak akademik çalışmalar için şu öneriler sunulabilir:

- İngilizce dışındaki dillerden ithal edilen çeviri eserler incelenerek kavramların farklı bağlamları ortaya konulabilir.
- Osmanlıca dil kısıtı sebebiyle bu çalışmada birinci elden incelenemeyen eserler taranarak, kavramların kullanımları ve ithallerine dair yeni veriler elde edilebilir.
- Kavramlar makalelerin objektif bağlamı dışarısında, sözgelimi, düşünce dergilerinde belli bir döneme odaklanarak ve söylem analiziyle zenginleştirilerek incelenebilir.
- Betimleyici çeviri çalışmaları ile kavramlar tarihinin yöntemleri bir arada kullanılarak başka kavramları odağına alan artsüremli ya da eşsüremli yeni çalışmalar yapılabilir.

Bu tez çalışması, çeviribilim alanında yeteri kadar üzerinde durulmamış kavram çevirilerine, çeviribilimin tarih alanıyla kesişen noktalarına ve disiplinlerarası ilişkilere dair yapılmış başlangıçlara dikkat çekmekte ve bu konuda yeni çalışmaların gerçekleştirilebilmesine katkı sunabilmeyi ummaktadır.

KAYNAKÇA

- Adanır, Fikret: “Çarlık Rusya’sı ve Habsburg İmparatorluğu Arasında Osmanlı’da Vatandaşlık”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, 182(2), 2009, s. 54-63.
- Akgönül, Samim: **Azınlık: Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çapraz Bakışlar**, İstanbul, BGST Yayınları, 2011.
- Akıncı, Abdulvahap: “Milliyetçiliğin Kökenleri: Etnisite/Ulus (Millet) İlişkisi”, **İnsan&İnsan Dergisi**, Yıl: 6, Sayı: 21, Yaz 2019, s. 413-430.
- Aksoy, Mustafa: “Kültür Sosyoloji Bağlamında Kimlik Pazarında Kültürel Kimlik”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 202, Şubat 2013, s. 147-160.
- Aksoy, Ömer: “Boşnak Ulusal Kimliğinin Oluşumu ve Halk Kültürünün Etkileri Üzerine Bazı Tespitler ve Değerlendirmeler”, **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı: 66, Mart-Nisan 2018, s. 252-265.
- Akyıldız, Ali: “Tanzimat”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: 40, 2011, s. 1-10.
- Alaettin, İbrahim: **Yeni Türk Lûgati**, İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1930.
- Alptekin, Yavuz M.: “Akademide Konjonktür Dalgalarına Bir Örnek: Türkiye’de “Etnisite Rejimleri”, **İmgelem Dergisi**, Sayı: 1, Aralık 2017, s. 121-133.
- Altunoğlu, Mustafa: “Millet İnşâ: Özcü, Modernist ve Etno-Sembolcü Yaklaşımlar”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 26, Nisan 2010, s. 1-7.
- Anderson, Benedict: **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, çev. İskender Savaşır, İstanbul, Metis Yayınları, 2014, 7. Baskı.

- Anderson, Benedict: **Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism**, London, New York, Verso Publishing, 2006, 3rd edition.
- Andreopoulos, George J.: “Ethnic cleansing”, 2004 (çevrimiçi) <https://www.britannica.com/topic/ethnic-cleansing>, 20 Mart 2021.
- Andrews, Peter A.: **Ethnic Groups in the Republic of Turkey**, Wiesbaden, Ludwig Reichert Verlag, 1989/2002.
- Andrews, Peter A.: **Türkiye’de Etnik Gruplar**, çev. Mustafa Küpüşoğlu, İstanbul, Ant/ Tüm Zamanlar Yayıncılık, 1992.
- Arpacı, Işıl: “Dini Milliyetçilik Bağlamında Alevi Siyasallaşması”, **KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:16, Sayı: 1, Nisan 2019, s. 31-54.
- Arsava, Füsun: **Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Basımevi, 1993.
- Atay, Falih R.: “Başbetke: Suriye’de...”, **Ulus Gazetesi**, 30 Eylül 1936, s. 1 (çevrimiçi) http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/ulus/ulus_1936/ulus_1936_eylul_/ulus_1936_eylul_30_.pdf, 10 Mart 2019.
- Atay, Falih R.: “Gündelik: Büyük Dile Doğru”, **Ulus Gazetesi**, 26 Mart 1935, s. 1-3 (çevrimiçi) http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/ulus/ulus_1935/ulus_1935_mart_/ulus_1935_mart_26_.pdf, 10 Mart 2019.

- Atılgan, Gökhan: “Küreselleşme Süreci ve Ulusal Kültür”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt: 34, Sayı: 266, 2010, s. 5-22.
- Avcı, Nazmi, Şirin, Fırat: “Farklı Etnik Kimlik Tanımlamalarında Bulunan Grupların Toplumsal Bütünleşme ve Farklılaşma Alanları”, **Sosyoloji Notları Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 2, Aralık 2020, s. 22-46.
- Balcı, Muharrem: “Tanzimat’tan Günümüze Islah, Resepsiyon ve Uyum Çalışmalarının Tahlili”, 20 Mayıs 2000 (çevrimiçi) <http://www.muharrembalci.com/yayinlar/tebligler/52.pdf>, 10 Mayıs 2019.
- Balibar, Etienne, Wallerstein, Immanuel: **İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler**, çev. Nazlı Ökten, İstanbul, Metis Yayınları, 2013, 5. Baskı.
- Balibar, Etienne, Wallerstein, Immanuel: **Race, Nation, Class: Ambiguous Identities**, Translation of Etienne Balibar by Chris Turner, London, New York, Verso Publishing, 1991.
- Balibar, Etienne, Wallerstein, Immanuel: **Race, Nation, Classe: Les identités ambiguës**, Paris, La Découverte, 2018, 3e édition.
- Banton, Michael: “Race Relations”, **A Companion to Racial and Ethnic Studies**, David Theo Goldberg ve John Solomos (eds.), Blackwell Publishers, 2002, s. 90-96.
- Barth, Fredrik: **Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference**, Boston, Massachusetts, Little, Brown and Company, 1969.
- Barth, Fredrik: **Etnik Gruplar ve Sınırları**, çev. Ayhan Kaya, Seda Gürkan, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2001.

- Bayır, Derya: **Türk Hukukunda Azınlıklar ve Milliyetçilik**, çev. Ülkü Sağır, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Berk, Özlem: **Kuramlar Işığında Açıklamalı Çeviribilim Terimcesi**, İstanbul, Multilingual Yayınları, 2005.
- Beyaz-Özbey, İlknur: “Gürcülerde Kimlik, Mekân ve Gündelik Yaşam: Artvin Örneği”. **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C: 21, S: 39, 2020, s. 915-955.
- Bilmez, Bülent: “Modern ve Geleneksel Kolektif Kimlikler ile Osmanlı Vatandaşlığı Arasında Osmanlı Aydını Üzerine Notlar”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, 182(2), 2009, s. 76-85.
- Bischoff, Norbert v.: “Ankara”, çev. Burhan Belge, **Ulus Gazetesi**, 20 Mayıs 1936, s.4
(çevrimiçi)http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/ulus/ulus_1936/ulus_1936_mayis_/ulus_1936_mayis_20_.pdf, 10 Mart 2019.
- Bolaffi, Guido, **Dictionary of Race, Ethnicity and Culture**, New York, Bracalenti, Raffaele, Sage Publications, 2003.
- Braham, Peter, vd.:
- Bora, Tanıl: **Cereyanlar: Türkiye’de Siyasî İdeolojiler**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, 4. Baskı.
- Bozarslan, Hamit: **Türkiye Tarihi: İmparatorluktan Günümüze**, çev. Işık Ergüden, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- Bozkurt Jobanputra, Seyhan: “Çeviri Tarihi Araştırmalarında Bir Yöntem Önerisi Olarak Kavram Tarihi”, *Festschrift in Honor of Saliha Paker, Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, Cilt: II, Sayı: 49, 2018, s. 229-243.

- Bölükbaşı, Yusuf Z.: “Etnisite, Kimlik ve Dış Politika: Türkiye’nin Suriye Türkmenleri Politikası”, **Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, Şubat 2018, s. 105-123.
- Bruinessen, Martin v.: **Kürtlük, Türklük, Alevîlik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri**, çev. Hakan Yurdakul, İstanbul, İletişim Yayınları, 2020, 14. Baskı.
- Budak, Mustafa: “I. Dünya Savaşı sonrası yeni uluslararası düzen kurma sürecinde Osmanlı Devleti’nin tavrı: Paris Barış Konferansı’na sunulan 23 Haziran 1919 tarihli muhtıra”, **Divan Dergisi**, Sayı: 2, 1999, s. 191-215.
- Bulut, Halil İ.: “Ümmet”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: 42, 2012, s. 308-309.
- Caunes, Sarah, “1960’larda Etnik/Sosyalist Hareket Olarak Kara Panter Partisi (1966-1973)”, **MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 12, Güz 2015, s. 165-180.
- Chen, Vivian H.: “Kültürel Kimlik”, (“Cultural Identity”, çev. Kenan Çetinkaya), **Key Concepts in Intercultural Dialogue**, 2014, 22 (çevrimiçi) https://centerforinterculturaldialogue.files.wordpress.com/2017/01/kc22-cultural-identity_turkish.pdf, 05 Haziran 2018.
- Civelek, Yaprak: “İstatistik Korkusundan Kentsel Alan Realitesine Bir Politik Kurgu Olarak Anadil Açmazı”, **MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 12, Güz 2015, s. 76-94.
- Çağırıcı, Mustafa: “Asabiyet”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 3, 1991, s. 453-455.

- Çağırkan, Barış: “Çokkültürlülük Tartışmaları Ekseninde Göçmenlerin Hâkim Topluma Uyum”, **AHBV Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:1, Sayı: 2, 2020, s. 29-41
- Çoban-Keneş, Hatice: “İdeolojik Bir İnşa Olarak Yeni Irkçılık: Günümüz Irkçılığını Tartışmak, Anlamak, Adlandırmak”, **Ayrımcılığın Yüzleri**, der. Ülkü Doğanay, Ankara, Kapasite Geliştirme Derneği, 2018, s. 39-62.
- Çoban-Keneş, Hatice: “Yeni Irkçı Söylemlerin Eklemlî Niteliği ve Medyanın İşlevi”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 69, Sayı: 2, 2014a, s. 407-433.
- Çoban-Keneş, Hatice: “Yeni ırkçılığın bileşeni olarak cinsiyetçilik: Irkçılığın cinsiyetçilikle eklemlenmesi”, **Fe Dergi: Feminist Eleştiri**, Yıl: 6, Sayı: 2, 2014b, s. 62-80.
- Dalar, Mehmet: “Kendi Kaderini Tayin Hakkı Kavramı, Federasyon ve Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi”, **Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 32, 2015, s. 13-57.
- Daldeniz, Elif: “Kavramların Yolculuğu: Kültür Kavramının Türkçedeki Serüvenini Çeviribilimsel Bakışla Sorgulamak”, **Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Cilt: 23, Sayı: 1, 2010, s. 83-111.
- Daldeniz, Elif: “From an Empire to a Nation State: Importing the Concept of Nation into Ottoman/Turkish Thinking”, **Meta**, Vol. 59, No: 1, 2014, pp. 72-96.
- Devellioğlu, Ferit: **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 2000, 17. Baskı.
- Durdu, Zafer: “Küresel çağın bütünleşme sorunları karşısında çokkültürcülük”, **Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları**, (Gürsoy Akça Özel Sayısı), 5, 2020, s. 50-60.

- Durutürk, Bilge: “İbn Haldun’un “Asabiye” Kavramına “Millet” Kavramı Üzerinden Bir Bakış”, **Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:2, Sayı: 1, 2018, s. 1-11.
- Edib, Halide: “Ziya Gökalp ihtifali münasebetile “Türk milletinden, islam ümmetinden, garp medeniyetindenim.””, **Akşam Gazetesi**, 28 Ekim 1939, s. 5 (çevrimiçi) http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/aksam/aksam_1939/aksam_1939_tesrinievvel_/aksam_1939_tesrinievvel_28_.pdf, 14 Mart 2019.
- Erdem, Tuğba: “Üçüncü ve Dördüncü Kuşak Göçmenlerdeki Etnik Kimlik Algısı ve Sembolik Etnisite”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 19 Sayı: 1, Yaz 2019, s. 27-36.
- Eriksen, Thomas H.: **Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives**, London, East Haven, Pluto Press, 1993.
- Eriksen, Thomas H.: **Etnisite ve Milliyetçilik: Antropolojik Bir Bakış**, çev. Ekin Uşaklı, İstanbul, Avesta Yayınları, 2004.
- Erim, Nihat: **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)**, Cilt: 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.
- Erincik, Selçuk: “Kimlik ve Çokkültürcülük Sorunu”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 52:2, 2011, s. 219-241.
- Erkal, Mustafa: **Etnik Tuzak: Kimlik ve Açılımlar**, İstanbul, Derin Yayınları, 1998.
- Erol, Metin: “Türkiye’de Toplumlaşma Problemleri”, **C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 33 No:1, Mayıs 2009, s. 1-24.

- Ertan, Temuçin F., “Milliyetçiliğin Müphemliği: Milliyetçilik Nedir?”, **Ankara Örs, Orhan: Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 62, Bahar 2018, s. 39-84.
- Even-Zohar, Itamar: “The Making of Culture Repertoire and the Role of Transfer”, **Translations: (Re)shaping of Literature and Culture**, ed. Saliha Parker, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2002, s. 166-175.
- Fayda, Mustafa: “Zimmî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: 44, 2013, s. 428-434.
- Geçgin, Ercan: “Kimlik Yönelimleri Açısından Alevi Gençlik”, **Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 9, Cilt:10, Sayı:17, Mart 2019, s. 1030-1075.
- Gelekçi, Cahit: “Türk Kültüründe Oğuz-Türkmen-Yörük Kavramları”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)**, Sayı: 1, Aralık 2004, s. 9-18.
- Glazer, Nathan, **Ethnicity: Theory and Practice**, Harvard University Press, 1981, 5. Baskı.
- Moynihani, Daniel P.: 1981, 5. Baskı.
- Gökalp, Ziya: “Bir Kavmin Tedkikinde Takib Olunacak Usul”, **Makaleler III (Milli Tettebbular Mecmuasındaki Makaleler)**, haz. Orhan Durusoy, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, s. 3-16.
- Gökalp, Ziya: “Cemiyette Büyük Adamların Tesiri”, **Makaleler VIII**, haz. Ferit Ragıp Tuncor, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, s. 128-146.
- Gökalp, Ziya: “Millet Nedir?” **Makaleler IV (İslâm, İktisad, İçtimâiyat, Şâir, Halka Doğru Mecmualarında Çıkan Makaleleri)**, haz. Ferit Ragıp Tuncor, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, s. 226-231.

- Gökalp, Ziya: “Millet Nedir?”, **Makaleler VIII**, haz. Ferit Ragıp Tuncor, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, s. 151-159.
- Gökalp, Ziya: “Milletlerin Müsaviliği”, **Makaleler IX (Yeni Gün Yeni Türkiye-Cumhuriyet Gazetelerindeki Yazılar)**, haz. Şevket Beysanoğlu, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, s. 58-62.
- Gökalp, Ziya: “Milliyet Ülküsü”, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, haz. Osman Karatay, Akçay Yayınları, 2010, 2. Baskı, s. 65-71.
- Gökalp, Ziya: **Türkçülüğün Esasları**, haz. Kemal Bek, İstanbul, Bordo-Siyah Yayınları, 2006.
- Gökalp, Ziya: **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, yay. haz. Osman Karatay, Ankara, Akçağ Basım Yayın, 2010, 2. Baskı.
- Güder, Süleyman: “Milliyetçilik Tartışmalarında Tarih ve Geçmişin Rolü: Eric J. Hobsbawm ve Anthony D. Smith’in Teorilerinin Karşılaştırmalı Analizi”, **İnsan ve Toplum Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 2, 2016, s. 7-25.
- Gülsoy, Ufuk: “İslahat Fermanı”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: 19, 1999, s. 185-190.
- Gürkan, Ülker: “Hukuk Sosyolojisi Açısından İbn-i Haldun”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 24(1), 1967, s. 223-246.
- Gürses, Sabri: “Mükemmel Bir Araştırma Konusu: Bir Çeviri Kaç Etnik Yaratır?”, **Çeviribilim Dergisi**, 2010 (çevrimiçi) <https://ceviribilim.com/2010/07/12/mukemmel-arastirma-konusu-bir-ceviri-kac-etnik-yaratir/>, 30 Şubat 2019.

- Hacısalıhoğlu, Mehmet: “İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin Politikaları Bağlamında Türkçülük, Osmanlıcılık ve Türkleştirme Tartışmaları”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, 182(2), 2009, s. 64-69.
- Hadden, Tom: “Uluslararası Hukukta Azınlıkların ve Halkların Hakları”, **Ortadoğu’da Milliyetçilik, Azınlıklar ve Diasporalar**, ed. Kirsten Schulze, Martin Stokes ve Colm Campbell, Çev. Ahmet Fethi, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 25-37.
- Hampsher-Monk, Iain, Tilmans, Karin and et al: “A Comparative Perspective on Conceptual History-An Introduction”, **History of Concepts: Comparative Perspectives**, ed. Iain Hampsher-Monk and et al, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1998, pp. 1-9.
- Hazır, Mesut: “Çokkültürlülük Teorisine Çağdaş Katkıları ve Bireysel Haklar-Grup Hakları Ekseninde Çokkültürlülüğü Tartışmak”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 1, 2012, s. 1-28.
- Hermans, Theo: **Translation in Systems: Descriptive and Systemic Approaches Explained**, Manchester, St. Jerome Publishing, 1999.
- Hobsbawm, Eric J.: **Fransız Devrimi’ne Bakış: İki Yüzyıl Sonra Marseillaise’in Yankıları**, çev. Osman Akınhay, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2009.
- Hobsbawm, Eric: **The Age of Revolution 1789-1848**, New York, Vintage Books, 1996.
- Hudadat, Kamil: “Kafa Morfolojisine Dair Bir Not”, **Türk Antropoloji Mecmuası**, Sayı: 17-18, Mart 1935.
- Huxley, Julian, Haddon, Alfred C.: **We Europeans: A Survey of ‘Racial’ Problems**, London, Jonathan Cape, 1935.

- İlhan, Süleyman, Fırat, Muhammet: “Bir İnşa Süreci Olarak Çingenelik: Kuramsal Bir Çözümleme”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 27, Sayı: 2, 2017, s. 265-276.
- İnalcık, Halil, Seyitdanlıoğlu, Mehmet: **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ankara, Phoenix Yayınları, 2006.
- İnalcık, Halil: “Timar”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: 41, 2012, s. 168-173.
- İnalcık, Halil: **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, çev. Ruşen Sezer, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013a, 18. Baskı.
- İnalcık, Halil: **Osmanlı ve Modern Türkiye**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2013c.
- İnalcık, Halil: **Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959.
- İnalcık, Halil: **Rönesans Avrupası: Türkiye’nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013b, 4. Baskı.
- İnan, Abdülkadir: “Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten**, Cilt 4, 1956, s. 179-195.
- İnönü, İsmet: **İsmet İnönü’nün hatıraları: Cumhuriyetin ilk yılları (1923-1938)**, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı, 1998.
- İsmayılov, Meşdi: “Avrasyacı Lev N. Gumilev’in Tarih Görüşünde Türk Etnosunun Etnogenezisi Meselesi”, **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2012, s. 1-27.

- Jameson, Fredric: “Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı”, çev. Deniz Erksan, **Postmodernizm (Fredric Jameson, Jean-François Lyotard, Jürgen Habermas)** içinde, hazırlayan Necmi Zekâ, İstanbul: Kıyı Yayınları, 1994, 2. Baskı, s. 59-116.
- Kakışım, Can: **Sınıf, Etnisite ve Kimlik: Sosyalist Paradigmanın Evrimi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- Kalaycı, Hüseyin: “Etnisite ve Ulus Karşılaştırması”, **Doğu Batı Dergisi**, Sayı: 44, 2008, s. 91-113.
- Kanar, Mehmet: **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul, Say Yayınları, 1. Cilt, 2009.
- Kansu, Şevket A.: “Anadolu ve Rumeli Türklerinin Antropometrik Tetkikleri: İkinci Muhtıra”, **Türk Antropoloji Mecmuası**, Sayı: 12, Eylül 1931, s. 97-110.
- Kara, İsmail: “İslâm’da Dava-yı Kavmiyet’in Esas Meselesi Ne İdi?”, **Babanzâde Ahmet Naim-Hayatı Fikirleri Eserleri**, ed. M. C. Kaya and İ. Kara, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2018.
- Karabulut, Ferhat: “Dil Ölümü Bağlamında Kayseri’de Yaşayan Uygur Türk Toplumu”, **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 35, Güz 2005, s. 17-47.
- Karakaş, Mehmet: “Türkiye’nin Kimlikler Siyaseti ve Sosyolojisi”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 2, 2013, s. 1-44.
- Karakoç, Jülide: “Konstrüktivizmde Dış Politika ve Etnik Kimlikler”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 28, Sayı: 2, 2013, s.131-160.

- Karpat, Kemal H.: **Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2019, 8. Baskı.
- Karpat, Kemal H.: **Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017.
- Karpat, Kemal H.: **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2019, 4. Baskı.
- Kayapınar, Akif: "İbn Haldûn'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, Sayı 15, 2006, s. 83-114.
- Kaymaz, İhsan Ş.: "Wilson Prensipleri ve Liberal Emperyalizm", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: XXIII, Mart-Temmuz-Kasım 2007, Sayı: 67-68-69, s. 145-174 (çevrimiçi) <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-67-68-69/wilson-prensipleri-ve-liberal-emperyalizm>, 8 Mayıs 2020.
- Kenanoğlu, Macit M.: "Zimmî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Vol. 44. 2013, s. 438-440.
- Kieser, Hans L.: **Der verpasste Friede: Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei 1839-1938**, Zürich, Chronos Verlag, 2000.
- Kieser, Hans L.: **İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938**, çev. Atilla Dirim, İstanbul İletişim Yayınları, 2005.
- Konuralp, Emrah: "Kimliğin Etni ve Ulus Arasında Salınımı: Çokkültürcülük mü Yeniden Kabilecilik mi?", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, C: 13, S: 2, Ağustos 2018, s. 133-146.

- Koptaş, Rober: “Meşrutiyet Döneminin Umut ve Umutsuzluk Sarkacında Ermeni Devrimci Partileri ve Krikor Zohrab”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, 182(2), 2009, s. 70-75.
- Korkusuz, Mehmet H.: “Kabile, Devlet ve Küreselleşme Bağlamında Asabiye Kuramını Yeniden Okumak Mümkün mü?”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 8 Sayı: 2, Kasım 2016, s. 668-693.
- Koselleck, Reinhart: **Kavramlar Tarihi: Politik ve Sosyal Dilin Semantiği ve Pragmatiği Üzerine Araştırmalar**, çev. Atilla Dirim, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, 2. Baskı.
- Koş, Ayşenaz: “An analytical study on the migration of Sartrean existentialism into Turkey through translation”, 2004, yayımlanmamış YL tezi.
- Kurubaş, Erol: “Etnik Grup-Devlet İlişkilerinin Sorunsallaşması ve Aktör Tutumlarındaki Açmazlar: Türkiye’deki Kürt Sorunu Örneği”, **Liberal Düşünce Dergisi**, Sayı 50, 2009, s.19-53.
- Kurubaş, Erol: “Etnik Sorunlar: Ulus-Devlet ve Etnik Gruplar Arasındaki Varoluşsal İlişki”, **Doğu Batı Dergisi**, Sayı: 44, Ocak-Şubat-Mart 2008, s. 11-41.
- Kuyucuklu, Nazif: “Bulgaristan”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 6. Cilt, 1992, s. 391-396.
- Küçük, Cevdet: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, ed. Halil İncılık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, 2006, s. 375-384.
- Kymlicka, Will: **Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi**, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1998.

- Kymlicka, Will: **Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights**, United States, Oxford University Press, 2003, 7th edition.
- Laclau, Ernesto: **Emancipation(s)**, London, New York, Verso Publishing, 2007.
- Laclau, Ernesto: **Evrensellik, Kimlik ve Özgürleşme**, çev. Ertuğrul Başer, İstanbul, Birikim Yayınları, 2000.
- Larrain, Jorge: **Ideology and Cultural Identity**, Cambridge, Polity Press, 1994.
- Larrain, Jorge: **İdeoloji ve Kültürel Kimlik**, çev. Neşe Nur Domaniç, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1995.
- Lefevere, André: “Mother Courage’s Cucumbers: Text, system and refraction in a theory of Literature”, **The Translation Studies Reader**, ed. Lawrence Venuti, London and New York, Routledge, 2000, pp. 233-249.
- Lefevere, André: **Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame**, London and New York, Routledge, 1992.
- Leonhard, Jörn: “Translation as Cultural Transfer and Semantic Interaction”, **Why Concepts Matter: Translating Social and Political Thought**, eds. Martin J. Burke and Melvin Richter, Leiden, Koninklijke Brill NV, 2012, pp. 93-108.
- Levend, Agah S.: **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, Ankara, Dil Derneği Yayınları, 2010.
- Lewis, Bernard: **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, çev. Metin Kıratlı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 5. Baskı.
- Lewis, Bernad: **The Multiple Identities of the Middle East**, New York, Schocken Books, 1998.

- Liu, Lydia H.: **Translingual Practice: Literature, National Culture, and Translated Modernity—China 1900-1937**, Stanford, California, Stanford University Press, 1995.
- Lyotard, Jean-François: **The Postmodern Condition: A Report on Knowledge**, trans. Geoff Bennington and Brian Massumi, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1984.
- Lyotard, Jean-François: “Postmodern Nedir Sorusuna Cevap”, çev. Dumrul Sabuncuoğlu, **Postmodernizm (Fredric Jameson, Jean-François Lyotard, Jürgen Habermas)** içinde, hazırlayan Necmi Zekâ, İstanbul: Kıyı Yayınları, 1994, 2. Baskı, s. 45-58.
- Maksudyan, Nazan: **Türklüğü Ölçmek: Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çehresi 1925-1939**, İstanbul, Metis Yayınları, 2016, 3. Baskı.
- Mercimek, Şehriban: “Tarih Yazıcılığı ve Kürtçülük Üzerinden Kürt Halkının Suistimali”, **Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, 2(1), 30 Haziran 2018, s. 70-86.
- Mihçioğlu, Cemal: “Türk Dilinin Savunulması”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 47/03, Mart 1992, s. 237-270.
- Milas, Herkül: “Osmanlı’da İlk Anayasayı Hazırlayan Aydın ve Eylem Adamı: Velestinli Rigas”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, 151(7), 2006, s. 16-27.
- Munday, Jeremy: “A Translation Studies Perspective on the Translation of Political Concepts”, **Why Concepts Matter: Translating Social and Political Thought**, eds. Martin J. Burke and Melvin Richter, Leiden, Koninklijke Brill NV, 2012, pp. 41-58.

- Munday, Jeremy: **Introducing Translation Studies: Theories and Applications**, London and New York, Routledge, 2001.
- Newmark, Peter: **A Textbook of Translation**, New York, Prentice Hall Longman ELT, 1988.
- Newmark, Peter: **About Translation**, Clevedon Philadelphia, Multilingual Matters, 1991.
- Nur, Rıza: **Dr. Rıza Nur'un Lozan Hatıraları**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1992, 3. Baskı.
- Okçuoğlu, Bahar A.: "Türkiye'de Çerkes Diasporası: Kimlik İnşası ve Referansları", **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 22, Sayı: 1, Nisan 2019, s. 122-156.
- Oktik, Nurgün, Nas, Fethi: "Ulus-Devlet ve Topluluklar: Midyat Örneği", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 15, Güz 2005, s. 120-142.
- Oran, Baskın: **Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İhtihat, Uygulama**, İletişim Yayınları, 2010, 6. Baskı.
- Ortaylı, İlber: "Millet", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: 30, 2005, s. 66-70.
- Ortaylı, İlber: "Türkiye'de Vatandaşlık Kültürü", **Milliyet Gazetesi**, 2008, (çevrimiçi) <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/turkiye-de-vatandaslik-kulturu-1-521073>, 20 Aralık 2019.
- Ortaylı, İlber: "Yurdumuzu nasıl tanıyoruz?" **Milliyet Gazetesi**, 07.11.2004, (çevrimiçi) <https://www.milliyet.com.tr/pazar/yurdumuzu-nasil-taniyoruz-394140>, 5 Nisan 2019.

- Ortaylı, İlber: **Avrupa ve Biz**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- Ortaylı, İlber: **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim: Makaleler I**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2000.
- Ortaylı, İlber: **Türkiye'nin Yakın Tarihi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010.
- Osmanağaoğlu, Cihan: "Tanzimat Fermanı'ndan II. Meşrutiyet'e Osmanlı Vatandaşlığı", **Toplumsal Tarih Dergisi**, 182(2), 2009, s. 86-92.
- Ökeli-Ulusoy, Hande: "Kültürlerarasılık, Çokkültürlülük ve Etnisite: Eskişehir'deki Çerkeslerin Kültürlerarası İletişim Pratikleri", **Akdeniz İletişim Dergisi**, s. 27, 2017, s. 165-181.
- Öksüz, Yusuf Z.: **Türkçenin Sadeleşme Tarihi: Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016, 3. Baskı.
- Önder, Ali T.: **Türkiye'nin Etnik Yapısı: Halkımızın Kökenleri ve Gerçekleri**, Ankara, Önderler Yayıncılık, 1999, 3. Baskı.
- Öz, Mehmet: "Reâyâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: 34., 2007, s. 490-493.
- Özbek, Metin: "Cumhuriyetle Başlayan Antropoloji", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 15, Özel Sayı, 1998, s. 105-107.
- Özbudun, Sibel: "Etnisite ile Sınıf, Kültür ile Ekonomi-Politik Üzerine Gözlemler", t.y. (çevrimiçi) <http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/arastirma/0368-etnisite.htm>, 10 Ocak 2021.
- Özcan, Ufuk: "Wilson Prensipleri Üzerine", **Sosyoloji Dergisi**, Sayı: 4, 1995, s. 37-48.

- Özdoğan, Kiraz: “Kamu Sendikalarında Etnisite ve Sınıf İlişkisinin Kuruluşu: Yurtsever Emekçiler”, **Toplum ve Kuram Dergisi**, Sayı: 10, Bahar 2015, s. 99-110.
- Özensel, Ertan: “Çokkültürlülük Uygulaması Olarak Kanada Çokkültürlülüğü”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 1, 2012, s. 55-70.
- Özensel, Ertan: “Doğu Toplumlarında ve Türkiye’de Birlikte Yaşama Arayışı: Çokkültürlülük Mü? Yoksa Yeni Bir Model Mi?”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 3, 2013, s. 1-17.
- Özmen, Abdurrahim: “Farklılıkları ‘Anlamak’”, **The Journal of Mesopotamian Studies**, C:2/1, 2017, s. 157-166.
- Öztürk, Musa: “Çoğulculuk Söyleminin Sahiciliği Üzerine: Midyat Örneği”, **İdealkent Dergisi**, Sayı 9, Mayıs 2013, s. 42-73.
- Palonen, Kari: “Reinhart Koselleck on Translation, Anachronism and Conceptual Change”, **Why Concepts Matter: Translating Social and Political Thought**, eds. Martin J. Burke and Melvin Richter, Leiden, Koninklijke Brill NV, 2012, pp. 73-92.
- Parla, Taha: **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, 2. Baskı.
- Pekuz, Ömer F.: “Akabe, bir yayınevi olmaktan çok öteydi!”, 2010 (çevrimiçi) <https://www.dunyabizim.com/mercek-alti/akabe-bir-yayinevi-olmaktan-cok-oteydi-h4450.html>, 10 Şubat 2021.

- Richter, Melvin: “Translation, the History of Concepts and the History of Political Thought”, **Why Concepts Matter: Translating Social and Political Thought**, eds. Martin J. Burke and Melvin Richter, Leiden, Koninklijke Brill NV, 2012, pp. 1-40.
- Said, Edward: “Travelling Theory”, **The World, the Text, and the Critic**, London, Vintage, 1991, s. 226-247.
- Sarı, Engin: “Mardin’de Kùltùrlerarası İletişim ve Kùltürel Kimliğin/Farkın İnşası”, **Alternatif Politika**, Cilt: 1, Sayı: 2, Eylül 2009, s. 227-259.
- Schaefer, Richard T.: **Encyclopedia of Race, Ethnicity, and Society**, California, Sage Publications, 2008.
- Schermerhorn, Richard: “Ethnicity and Minority Groups”, **Ethnicity**, John Hutchinson ve Anthony D. Smith (eds.), 1996, s. 17-18.
- Sekulić, Duško: “Ethnic Group”, **Encyclopedia of Race, Ethnicity and Society**, Sage Publications, Richard T. Schaefer (ed.), 2008, s. 456-459.
- Serdar, Ayşe: “Yerel ve Ulusal Ölçekte Lazlığın Etnik Sınırlarının Yeniden İnşası: Dil, Hafıza, Kùltür”, **Mùlkiye Dergisi**, 39 (1), 2015, s. 93-134.
- Smith, Anthony D.: **Millî Kimlik**, çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, 8. Baskı.
- Smith, Anthony D.: **National Identity**, London, Penguin Books, 1991.
- Smith, Anthony D.: **The Ethnic Origins of Nations**, Cornwall, Blackwell Publishing, 1988.
- Smith, Anthony D.: **Ulusların Etnik Kökeni**, çev. Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2002.

- Snell-Hornby, Mary: **The Turns of Translation Studies: New Paradigms or Shifting Viewpoints?**, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamin Publishing Co., 2006.
- Sollors, Werner: “Ethnicity and Race”, **A Companion to Racial and Ethnic Studies**, David Theo Goldberg ve John Solomos (eds.), Cornwall, Blackwell Publishers, 2002, s. 97-104.
- Spencer, Stephen: **Race and Ethnicity: Culture, Identity and Representation**, London and New York, Routledge, 2006.
- Sungur, Suat: “Medyada temsil ve hayali bir azınlık: Süryaniler”, **Azınlıklar ve Medya**, İstanbul, Martı Yayınları, 2012, s. 9-47.
- Susam-Sarajeva, Şebnem: **Theories on the move: translation’s role in the travels of literary theories**, Amsterdam, New York, Rodopi, 2006.
- Şentürk, Recep: “Kavim”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 25, 2002, s. 68-69.
- Şimşek, Bahar: “Geçmişin Aynasında Kemalizm, Alevilik ve Dersim”, **Toplum ve Kuram Dergisi**, Sayı: 6-7 Kış-Bahar, 2012, s. 219-242.
- Şimşir, Bilal N.: **Ege Sorunu-Belgeler**, Cilt II :393, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982.
- Tahir-Gürçağlar, Şehnaz: **Türkiye’de Çevirinin Politikası ve Poetikası 1923-1960**, çev. Tansel Demirel, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Tonkin, Elisabeth, McDonald, Maryon ve Chapman, Malcolm: “History and Ethnicity”, **Ethnicity**, John Hutchinson ve Anthony D. Smith (eds.), 1996, s. 18-24.

- Toprak, Zafer: “Mekteb-i Mülkiye, “İlm-i Akvâm” ve “Antropolojiya””, **Toplumsal Tarih Dergisi**, Sayı: 224, Ağustos 2012, s. 26-39.
- Toruk, İbrahim, Şeker, Mustafa, Sine, Örneği”, **Global Media Journal**, Cilt: 3, Sayı: 5, 2012, s.176-207.
- Torun, İshak, Köni, Hakan: “Said-i Nursi’nin Düşünce ve Tutumunda İslamcılık, Milliyetçilik ve Muhafazakârlık”, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Sayı: 43, Ocak-Şubat-Mart 2015, s. 215-235.
- Toury, Gideon: “Translation as a Means of Planning and the Planning of Translation: A Theoretical Framework and an Exemplary Case”, **Translations: (Re)shaping of literature and culture**, ed. Saliha Parker, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Toury, Gideon: **Descriptive Translation Studies and Beyond**, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 1995.
- Tunagil, Ahmet R.: **Ekalliyetler’in Himayesi**, İstanbul, Matbaa-i. Ebuzziya, 1933.
- Tunç, Hasan: "Uluslararası Sözleşmelerde Azınlık Hakları Sorunu ve Türkiye". **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: VIII, Sayı 1-2, Haziran-Aralık 2004, s. 139-198.
- Tükel, Yeşim, “*Nationalismus*: Ulusçuluk mu Milliyetçilik mi? Kavramın Çevirisi Üzerinden Türkiye’de Ulusçuluk Söylemlerine Genel Bir Bakış”, **İÜ Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi**, sayı 22, 2010, s. 35-51.
- Türkdoğan, Orhan: “Kimlik Yırtılması ya da Bilinç Kararması”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 198, Haziran 2012, s. 9-26.

- Türkdoğan, Orhan: **Çağdaş Türk Sosyolojisi: Araştırma, Yöntem ve Teknikler**, İstanbul, Turan Yayıncılık, 1995, 2. Baskı.
- Türkdoğan, Orhan: **Etnik Sosyoloji**, İstanbul, Timaş Yayınları, 1997.
- Türkdoğan, Orhan: **Türk Toplumunun Kültürel Dinamikleri**, İstanbul, Kum Saati Yayınları, 2007.
- Türkecul, Ramazan: “Alevi Ritüelleri: Bismil Örneği”, **Antropoloji Dergisi**, Sayı: 31, Haziran 2016, s. 159-178.
- Üste, Ahmet N.: “20. Yüzyılda Azınlıklar ve Devlet: Yunanistan’daki Batı Trakya Türk Azınlığı Örneği”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Cilt: 125, Sayı: 247, Temmuz-Ağustos 2020, s. 347-362.
- Ülken, Hilmi Z.: **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, Ülken Yayınları, 1992, 3. Baskı.
- Ülken, Hilmi Z.: **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, 5. Baskı.
- Üstel, Füsün: “Ulusal Devlet ve Etnik Azınlıklar”, **Birikim Dergisi**, Sayı: 73, Mayıs 1995.
- Wallerstein, Immanuel: “Concepts in the Social Sciences: Problems of Translation”, **Translation Spectrum: Essays in Theory and Practice**, ed. Marilyn Gaddis-Rose, Albany, State University of New York Press, 1981, s. 88-98.
- Yalçınkaya, Ayhan: **Kavimkırım İkliminde Aleviler**, Dipnot Yayınları, 2014.
- Yaman, Ahmet: “Zimmî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: 44. 2013, s. 434-438.

- Yanık, Celalettin, Kara, Mustafa: “Milliyetçiliğe Yönelik İki Kuramın Değerlendirilmesi: Modern Milliyetçi Kuram ve Etno-Sembolcü Milliyetçi Yaklaşım”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 7(1), 2016, s. 559-582.
- Yanık, Celalettin: "Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi". **Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi**, Sayı: 20, Nisan 2013, s. 225-237.
- Yazıcı, Mine, Pekçoşkun-Güner, Sevda: “A Tentative Study on the Translation of Neologisms”, **Cultural and Humanities Research: New Reviews and Perspectives**, yay. haz. Eyüp Sarıtaş, North America, Trafford Publishing, 2016, s. 193-205.
- Yazıcı, Mine: **Yazılı Çeviri Edinci**, İstanbul, Multilingual Yayınevi, 2005.
- Yener, Gülistan, Gül, Atıla: “Kültürel Peyzaj Değeri Açısından Yörük Kültürünün İrdelenmesi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 2, 2016, s. 197-205.
- Yeşilmen, Halit: “Etnisizim ve Hendek Terörünün “Ortak Yaşam Tecrübesi”nde Açtığı Sosyal Travma Biçimlerinden Bazıları”, **Terör ve Uyuşturucu Madde Şiddeti**, İstanbul, Hegem Yayınları, 2018, s. 19-36
- Yeşilmen, Halit: “Etno-Dini Kimlik Açısından Mahallemiler”, **Artuklu Akademi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 2, 2016, s. 1-40.
- Yıldırım, Emre: “Millet ve Milliyetçiliğe Dair Kavramlar ve Sınıflandırmaların Ötesinde: Yeni Bir Model Önerisi”, **Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi**, Cilt 12, Sayı 28, 2016, s. 123-141.

- Yılmaz, Arzu: “Kürt Milliyetçiliğine Eleştirel Bir Bakış: Kürt Mülteciler ve Kürdistan Milliyetçiliği”, **Mülkiye Dergisi**, 39(1), 2015, s. 37-56.
- Yiğit, Zehra: “1990 Sonrası Türk Sinemasında Etnik Kimliklerin Temsili”, **Communication in Peace/Conflict in Communication**, Cyprus, Eastern Mediterranean University Press, 2008, s. 289-296.
- Zürcher, Erik J.: **Turkey: A Modern History**, London and New York, I. B. Tauris, 2004, 3rd edition.
- “Lozan Sulh Muahedenamesinin kabulüne dair kanunlar”, **Düstur**, Üçüncü Tertip, Cilt 5, İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 1931.
- “Medenî ve Siyasî Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Dışişleri Komisyonu Raporu”, s. 6 (çevrimiçi) <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c016/tbmm22016089ss0150.pdf> , 26 Kasım 2019.
- “Garbî Trakya Meb’uslarının Muhtırası”, çev. Ömer Faruk Köseoğlu, **Trakya Paşaili**, Sayı 9, 27 Ocak 1919a, s. 1 (çevrimiçi) <http://www.osmanlicagazeteler.org/incele.php?id=2489,%20850>, 10 Şubat 2019.
- “Türk Trakya- Rum Trakya”, çev. Yılmaz Akçaalan, **Trakya Paşaili**, sayı 15, 10 Mart 1919b, s. 1 (çevrimiçi) <http://www.osmanlicagazeteler.org/incele.php?id=2501,%20850>, 10 Şubat 2019.
- “İstanbul’dan Mektub”, çev. Hamit Tarım, **Balkan (Filibe) Gazetesi**, sayı 68, 19 Ekim 1906, s. 2, (çevrimiçi) <http://www.osmanlicagazeteler.org/incele.php?id=7494,%20800>, 8 Şubat 2019.

“Hareket-i Millîye En Muazzam Hareket-i Medenîyedir”, çev. Ahmet Köseoğlu, **İrade-i Milliye**, sayı 5, 2 Ekim 1919, s. 3-4 (çevrimiçi) <http://www.osmanlicagazeteler.org/incele.php?id=14354&gor=>, 10 Şubat 2019.

“Sadârete Gönderilen Arzuhâlin Sûretidir”, çev. Musa Öncel, **Zelzele Gazetesi**, Sayı: 1, 23 Temmuz 1911, s. 4 (çevrimiçi) <http://www.osmanlicagazeteler.org/incele.php?id=2176,%20850>, 8 Şubat 2019.

“İlk öztürkçe ders”, **Ulus Gazetesi**, 1934, 29 İkinci Teşrin [29 Kasım 1934], s. 3 (çevrimiçi) http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/ulus/ulus_1934/ulus_1934_ikincitesrin/ulus_1934_ikincitesrin_29_.pdf, 9 Mart 2019.

“Abay” ve “Sübakan”, **Ulus Gazetesi**, 1934, 1 İlkkanun [1 Aralık 1934], s. 1-4 (çevrimiçi) http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/ulus/ulus_1934/ulus_1934_ilkkanun/_ulus_1934_ilkkanun_1_.pdf, 9 Mart 2019.

“Dil İşleri: Tenkidler”, **Ulus Gazetesi**, 22 Nisan 1935, s. 3 (çevrimiçi) http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/ulus/ulus_1935/ulus_1935_nisan/_ulus_1935_nisan_22_.pdf, 10 Mart 2019.

“Her gün beş kelime”, **Ulus Gazetesi**, 20 Mayıs 1935, s. 1-2 (çevrimiçi) http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/ulus/ulus_1935/ulus_1935_mayis/_ulus_1935_mayis_20_.pdf, 10 Mart 2019.

“Her gün beş kelime”, **Ulus Gazetesi**, 21 Haziran 1935, s. 2 (çevrimiçi) http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/ulus/ulus_1935/ulus_1935_haziran/_ulus_1935_haziran_21_.pdf, 10 Mart 2019.

“Sancak Türklerine karşı tazyik şiddetlendirildi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Ocak 1937, s. 1 ve 3 (çevrimiçi) http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/cumhuriyet//cumhuriyet_1937/cumhuriyet_1937_ikincikanun/_cumhuriyet_1937_ikincikanun_24_.pdf, 13 Mart 2019.

“Sancak statü ve anayasası”, **Akşam Gazetesi**, 31 Mayıs 1937, s. 6 (çevrimiçi) http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/aksam/aksam_1937/aksam_1937_mayis_1937_mayis_31.pdf, 13 Mart 2019.

“Hatayda seçim faaliyeti hararetle ilerliyor”, **Akşam Gazetesi**, 28 Nisan 1938, s. 2 (çevrimiçi) http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/aksam/aksam_1938/aksam_1938_nisan_1938_nisan_28.pdf, 13 Mart 2019.

“Hatayda Seçim: Kontrol Heyeti Seçimi Mayısın İkinci Haftasına Tehir Etti”, **Tan Gazetesi**, 28 Nisan 1938, s. 1 ve 10 (çevrimiçi) http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/tan/tan_1938/tan_1938_nisan_1938_nisan_28.pdf, 13 Mart 2019.

“Hatayda seçim kayıd muamelesi başladı”, **Ulus Gazetesi**, 28 Nisan 1938, s. 1 (çevrimiçi) http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/ulus/ulus_1938/ulus_1938_nisan_1938_nisan_27.pdf, 13 Mart 2019.

“Hatayda seçim mayısın ikinci haftasında başlıyor”, **Ulus Gazetesi**, 28 Nisan 1938, s. 1 ve 8 (çevrimiçi) http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/ulus/ulus_1938/ulus_1938_nisan_1938_nisan_28.pdf, 13 Mart 2019.

“Kıbrıstaki Türk azınlığının durumu inceleniyor”, **Akşam Gazetesi**, 26 Haziran 1948, s. 1 (çevrimiçi) <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/9902>, 15 Mart 2019.

“İşçi Partisi’nin Kıbrıs görüşü hayretle karşılandı”, **Vatan Gazetesi**, 30 Kasım 1957, s. 1 ve 5 (çevrimiçi) http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/vatan/vatan_1957/vatan_1957_kasim_1957_kasim_30.pdf, 14 Mart 2019.

Çevrimiçi Kaynaklar

Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>

Etimoloji Sözlüğü, <https://www.etymonline.com/search?q=minority>

Kubbealtı Lugatı <http://lugatim.com/>

Oxford English Dictionary, <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>

Wilson ilkeleri, <https://www.britannica.com/event/Fourteen-Points>

Misak-ı Milli Beyannamesi, <https://www.ttk.gov.tr/tarihveegitim/misak-i-milli-beyannamesi/>

Kopenhag kriterleri, <https://www.ab.gov.tr/302.html>

İletişim Yayınları hakkında sayfası, <https://www.iletisim.com.tr/neden-iletisim-var>

Metis Yayınları hakkında sayfası, <https://www.metiskitap.com/about>

Ayrıntı Yayınları hakkında sayfası, <https://www.ayrintiyayinlari.com.tr/ayrintiya-dair>

Ant Yayınları hakkında bilgi,

http://www.kitapyurdu.com/index.php?route=product/publisher_products/all&publisher_id=695&sort=publish_date&order=DESC

Tüm Zamanlar Yayıncılık hakkında bilgi

http://www.kitapyurdu.com/index.php?route=product/publisher_products/all&publisher_id=263&sort=publish_date&order=DESC

Dost Kitabevi Yayınevi resmi sayfası, <https://dostkitabevi.com/about-us>

Timaş Yayınları resmi sayfası, <http://www.timas.com.tr/timas-yayinlari/>

Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler** hakkında bilgi, <https://www.metiskitap.com/catalog/book/4329>

EKLER

Ek-1: Çeviri Eserlerin Bibliyografik Listesi

NO	YAZAR ADI	DERLEYEN / EDITÖR	ÖZGÜN ESER	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ	TÜRKÇESİ	ÇEVİRMEN	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ
1	Tadeusz Kowalski		Les Elements Ethniques Turcs de la Dobroudja	Rocznik Orjentalistyczny (cilt 14, s.66-80)'den ayırması	1938	Dobruca'da Türk Etnik Unsurlar	Ferit Devellioğlu	Türk Dil Kurumu Yayınları	1942
2		Seyyid Abidin, A. Brohi, Ali Kettani, vd.	<i>(Eserin, Avrupa İslam Konseyi tarafından düzenlenen bir seminerde sunulan bazı tebliğlerden oluştuğu dışında başka bir bilgiye ulaşılamadı.)</i>			Müslüman Azınlıklar Dosyası	Ahmet Yalçın	Akabe Yayınları	1985
3	Michael Rywkin		The Soviet nationalities policy and the Communist Party structure in Uzbekistan : a study of the methods of Soviet Russian control		1959	İktidar ve etnik gruplar: Özbekistan'da Bölge ve İllere Göre Parti Üyelikleri (1983/84)	Canan Özkal	Orta Doğu Teknik Üniversitesi-Asya Afrika Araştırmaları Grubu	1987
4	Peter Alford Andrews		Ethnic groups in the Republic of Turkey	Dr. Ludwig Reichert Verlag	1989	Türkiye'de Etnik Gruplar	Mustafa Küpüşoğlu	Ant-Tümzamanlar Yayıncılık	1992
5	Ismail Mussaevich		Shagi k istokam etnicheskoi istorii Tsentralnogo Kavkaza	Elbrus	1986	Merkezi Gafgazın etnik tarihinin köklerine doğru	Süleyman Eliyarlı, Mehman Abdulla	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	1993
6	Benedict Anderson		Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism	Verso Publishing	1983	Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması	İskender Savaşır	Metis Yayınları	1993
7	Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein		Race, nation, class: les identités ambigues	La Découverte / Verso	1990/1991	İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler	Nazlı Ökten	Metis Yayınları	1993

NO	YAZAR ADI	DERLEYEN / EDITÖR	ÖZGÜN ESER	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ	TÜRKÇESİ	ÇEVİRMEN	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ
8	Anthony D. Smith		National Identity (Ethnonationalism Comparative Perspective)	Penguin Books	1991	Milli Kimlik	Bahadır Sina Şener	İletişim Yayınları	1994
9	Elena Doni, Chiara Valentini		L'arma dello stupro: voci di donne della Bosnia	La Luna	1993	Etnik Tecavüz: Bosnalı Kadınların Dramı	Sevcan Tutan	Real Yayıncılık	1994
10	Justin McCarthy		Muslims and minorities : the population of Ottoman Anatolia and the end of the empire	New York University Press	1983	Osmanlı Anadolu topraklarındaki müslüman ve azınlık nüfus : Osmanlı Anadolu'sunun son dönemi	İhsan Gürsoy	Genelkurmay Basımevi	1995
11	Catherine Samary		La Dechirure Yougoslave	L'Harmattan	1994	Parçalanmış Yugoslavya ve Bosna'da etnik savaş	Bülent Tanatar	Yazın Yayıncılık	1995
12	Jorge Larraín		Ideology and Cultural Identity: Modernity and the Third World Presence	Polity	1994	İdeoloji ve kültürel kimlik: Üçüncü Dünya Gerçeği	Neşe Nur Domaniç	Sarmal Yayınevi	1995
13	Gerasimos Augustinos		The Greeks of Asia Minor :confession, community, and ethnicity in the nineteenth century	Kent State University	1992	Küçük Asya Rumları : Ondokuzuncu yüzyılda inanç, cemaat ve etnisite	Devrim Evcı	Ayraç Yayınevi	1997
14	Georg Fülberth, Hans Rüdiger Minov, vd.		Von Krieg zu Krieg :die deutsche Aussenpolitik und ethnische Parsellierung Europas	Verlag 8. Mai	1996	Avrupa'nın etnik parselasyonu : Alman dış politikası ve yaşlı kıtanın yeni düzeni	Yay. Haz: Belgin Mungan	YGS Yayınları	1998
15	Pavel Dolukhanov		Environment and ethnicity in the ancient Middle East	Avebury	1994	Eski Ortadoğu'da çevre ve etnik yapı	Suavi Aydın	İmge Kitabevi	1998
16	Will Kymlicka		Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights	Clarendon Press	1996	Çok kültürlü yurttaşlık : azınlık haklarının liberal teorisi	Can Kurultay, Abdullah Yılmaz	Ayrıntı Yayınları	1998
17	Ernest Gellner		Encounters with Nationalism	Wiley-Blackwell	1995	Milliyetçiliğe Bakmak	Simten Coşar, Saltuk Özürtürk, Nalan Soyarık	İletişim yayınları	1998

NO	YAZAR ADI	DERLEYEN / EDITÖR	ÖZGÜN ESER	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ	TÜRKÇESİ	ÇEVİRMEN	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ
18		Kirsten E. Schulze, Martin Stokes, Colm Campbell	Nationalism, Minorities and Diasporas: Identities and Rights in the Middle East	I.B. Tauris & Co. Ltd	1996	Ortadoğu'da Milliyetçilik, Azınlıklar ve Diasporalar	Ahmet Fethi	Sarmal Yayınevi	1999
19	Martin van Bruinessen		<i>(Yazarın farklı dönemlerde yazdığı makalelerden derleme)</i>			Kürtlük, Türklük, Alevilik : etnik ve dinsel kimlik mücadelesi	Hakan Yurdakul	İletişim Yayınları	2000
20	Kerim Yıldız, Deborah Russo		Azerbaijan & Armenia : an update on ethnic minorities and human rights	Kurdish Human Rights Project	2000	Azerbaycan-Ermenistan : İnsan hakları-etnik azınlıklar ve kürtler	Bahar Öcal Düzgören	Scala Yayıncılık	2000
21	Riva Kastoryanos		La France l'Allemagne& leurs immigrés: negocier l'identite	Armand Colin/Masson	1996	Kimlik Pazarlığı: Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri	Ali Berktaş	İletişim Yayınları	2000
22	Anthony D. Smith		Ethnic origins of nations	Wiley-Blackwell	1986	Ulusların etnik kökeni	Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir	Dost Kitabevi	2000
23	Michael Dillon		Xinjiang: Ethnicity, Separatism and Control in Chinese Central Asia	Durham East Asian Papers	1995	Doğu Türkistan : Çin Orta Asya'sında etnik ayrımcılık ve kontrol	Hayati Aktaş	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını	2001
24	Frederik Barth		Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference	Little, Brown	1969	Etnik gruplar ve sınırları : kültürel farklılığın toplumsal organizasyonu	Ayhan Kaya, Gürkan Seda	Bağlam Yayınları	2001
25	Steve Fenton		Ethnicity: Racism, Class and Culture	Palgrave Macmillan	1999	Etnisite: Irkçılık Sınıf ve Kültür	Nihat Şad	Phoenix-Türkçe	2001
26	Lev Nikolayev iç Gumilev		Etnogenez I Biosfera Zemli (Ethnogenesis and the Earth's Biosphere)	İzdatelstvo LGU	1989	Kavimlerin Türeyişi ve Yeryüzü Üzerindeki Yaşam Bölgeleri Etnogenezis ve Yeryüzü Biyosferi	Nuri Eyüpoğlu	Ötüken Neşriyat	2001
27	V. A. Tışkov, E. İ. Filipova		<i>(Rusya Bilimler Akademisi Etnoloji ve Antropoloji Enstitüsü tarafından 1998 yılında Rapor olarak hazırlandığı dışında, özgün eser bilgisine ulaşılamadı)</i>		1998	Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar	Bilgi yok.	Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları	2001

NO	YAZAR ADI	DERLEYEN / EDITÖR	ÖZGÜN ESER	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ	TÜRKÇESİ	ÇEVİRMEN	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ
28	Peter B. Golden		An introduction to the history of the Turkic peoples : ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East	Harrassowitz Verlag	1992	Türk halkları tarihine giriş : Ortaçağ ve erken yeniçağda Avrasya ve Ortadoğu'da etnik yapı ve devlet oluşumu	Osman Karatay	Karam Yayınları	2002
29	Hastings Donnan, Thomas Wilson		Borders: Frontiers of Identity, Nation and State	Berg Publishers	1999	Sınırlar : kimlik, ulus ve devletin uçları	Zeki Yaş	Ütopya Yayınları	2002
30	Jennifer Jackson Preece		National Minorities and the European Nation-states System	Oxford Publishing	1999	Ulusal Azınlıklar ve Avrupa Ulus Devlet Sistemi	Ayşegül Demir	DonKişot Yayınları	2002
31	Ernesto Laclau		Emancipation(s)	Verso Publishing	1996	Evrensellik, Kimlik ve Özgürleşme	Ertuğrul Başer	Birikim Yayınları (İletişim)	2003
32		Erik Jan Zürcher	<i>(Farklı zamanlarda yazılmış makalelerden oluşan bir derleme, Türkiye'de yayımlanması üzere kitaplaştırılmış olabilir.)</i>			İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma	Bilgi yok.	İletişim Yayınları	2005
33		Erik Jan Zürcher, Willem Van Schendel	Identity Politics in Central Asia and the Muslim World	I.B. Tauris & Co. Ltd	2001	Orta Asya ve İslâm Dünyasında Kimlik Politikaları: 20. Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek	Selda Somuncuoğlu	İletişim Yayınları	2004
34	Thomas Hylland Eriksen		Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives	Pluto Press	1993	Etnisite ve Milliyetçilik (Antropolojik Bir Bakış)	Ekin Uşaklı	Avesta Yayınları	2004
35	Milton Esman, Itamar Robinovich		Ethnicity, Pluralism, and the State in the Middle East	Cornell University	1988	Orta Doğu'da Etnisite, Çoğulculuk ve Devlet	Zafer Avşar	Avesta Yayınları	2004
36	Eyup Muşoviç		Etnikçi procesi i etnička struktura stanovništva novog pazara		1979	Yeni Pazar Nüfusunun Etnik Oluşumu ve Etnik Yapısı	Saffet Atalay	Yeni Alanya Matbaacılık	2004
37	Kemal Mazhar Ahmed		<i>(Özgün eserin Arapça yazılmış olduğu dışında bir bilgi yok.)</i>			Kerkük: Tarih, Politika ve Etnik Yapı	Kadri Yıldırım	Avesta Yayınları	2005

NO	YAZAR ADI	DERLEYEN / EDITÖR	ÖZGÜN ESER	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ	TÜRKÇESİ	ÇEVİRMEN	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ
38	Hans-Lukas Kieser		Verpasste friede : mission, ethnïe und staat in den ostprovinzen der Türkei 1839-1938	Chronos	2000	İskalanmış barış : Doğu Vilayetleri'nde misyonerlik, etnik kimlik ve devlet 1839-1938	Atilla Dirim	İletişim Yayınları	2005
39	Dilek Güven		Nationalismus, Sozialer Wandel und Minderheiten: Die Ausschreitungen gegen die Nichtmuslime der Türkei (6./7. September 1955)			Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6 -7 Eylül Olayları	Bahar Şahin Fırat	İletişim Yayınları	2006
40	Gerd Baumann		The multicultural riddle : rethinking national, ethnic, and religious identities	Routledge	1999	Çokkültürlülük bilmececi : ulusal, etnik ve dinsel kimlikleri yeniden düşünmek	Işıl Demirakın	Dost Kitabevi	2006
41	Samim Akgönül		Les Grecs de Turquie: Processus d'extinction d'une minorité de l'âge de l'État-nation à l'âge de la mondialisation, 1923-2001			Türkiye Rumları : Ulus-devlet çağından küreselleşme çağına bir azınlığın yok oluş süreci	Ceylan Gürman	İletişim Yayınevi	2007
42		Haldun Güllap	Citizenship and Ethnic Conflict: Challenging the Nation-State	Routledge	2006	Vatandaşlık ve Etnik Çatışma: Ulus-Devletin Sorgulanması	Ebru Kılıç	Metis Yayınları	2007
43	Giorgos Mavrommatis		(Özgün eserin Yunanca yazılmış olduğu dışında bir bilgi yok.)			Kalkanca'nın çocukları : Yunanistan'da bir müslüman azınlık toplumunda yoksulluk, sosyal izolasyon ve eğitim	Berin Myisli	Kitap Yayınevi	2007
44	Harry Charles Luke		Mosul and Its Minorities	Martin Hopkinson & Company Ltd	1925	Musul ve Azınlıkları	Utku Kavasoglu	Nesnel Yayınları	2007
45	Vahakn N. Dadrian		The history of the Armenian genocide : ethnic conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus	Berghahn Books	2003	Ermeni soykırımı tarihi : Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya etnik çatışma	Ali Çakıroğlu	Belge yayınları	2008
46		Umut Özkırımlı	Nationalism and its Futures	Palgrave Macmillan	2003	21. Yüzyılda Milliyetçilik	Yetkin Başkavak	İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları	2008
47	Vamık D. Volkan		Cyprus: War and Adaptation- A Psychoanalytic History of Two Ethnic Groups in Conflict	University of Virginia	1979	Kıbrıs : Savaş ve Uyum (Çatışan İki Etnik Grubun Psikanalitik Tarihi)	Berna Kılınçer	Everest Yayınları	2008

NO	YAZAR ADI	DERLEYEN / EDITÖR	ÖZGÜN ESER	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ	TÜRKÇESİ	ÇEVİRMEN	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ
48	Soner Çağaptay		İslam, Secularism and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?	Routledge	2006	Türkiye'de İslâm, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?	Özgür Bircan	İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları	2009
49	Ruslan Betrozov		Adygi--vozniknovenie i razvitie étnosa	Elbrus	1998	Çerkeslerin etnik tarihi	Orhan Uravelli	Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı Yayınları	2009
50	İsmail Mehmetov		(Özgün eserin yüksek ihtimalle Rusça yazılmış olması dışında başka bir bilgiye ulaşılamadı.)			Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı (Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi)	Ekber Necef, Ş. Necefov	Ötüken Neşriyat	2009
51	Michel Bourse		Eloge du Metissage: Pour une théorie politique de la communication	L'Harmattan	2007	Melezliğe Övgü	Işık Ergüden	Ayrıntı Yayınları	2009
52	Kemal Karpas		(Özgün eserin İngilizce yazılmış olduğu dışında başka bir bilgiye ulaşılamadı.)			Osmanlı'dan günümüze etnik yapılanma ve göçler	Bahar Tırnakçı	Timaş Yayınları	2010
53	Ye Xiaolin		(Özgün eserin Çince yazılmış olduğu dışında bir bilgi yok.)			Çin Kasidesi Çin'in 56 etnik grubu	Bilgi yok.	Çağdaş Dünya Yayınevi	2010
54	Michael Mann		The dark side of democracy : explaining ethnic cleansing	Cambridge University Press	2004	Demokrasinin karanlık yüzü : etnik temizliği açıklamak	Bülent O. Doğan	İthaki Yayınları	2012
55	Jan Berting		How to escape from the diabolic triangle? Followed by a short analysis of some other collective delusions	Eburon Publishers	2011	Şeytan üçgeninden nasıl kaçılır? : kimlik, kültür, etnik topluluk temelinde kolektif yanılsamanın sosyo-politik analizi	Hüsamettin İnanç	Marmara Kitap Merkezi Yayıncılık	2012
56		Faleh A. Jabar, Hosham Dawod	Tribes and power : nationalism and ethnicity in the Middle East	Saqi Books	2002	Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik	Ömer Ögünç	İstanbul Bilgi Üniversitesi	2013
57	Elliot Jaspin		Buried in the bitter waters : the hidden history of racial cleansing in America.	Basic Books	2008	Etnik Temizliğin Amerika'daki Saklı Tarihi	Burcu Erdoğan	Chiviyazıları Yayınevi	2013

NO	YAZAR ADI	DERLEYEN / EDITÖR	ÖZGÜN ESER	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ	TÜRKÇESİ	ÇEVİRMEN	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ
58		Thomas Benedikter	Solving Ethnic Conflict through Self-Government: a short guide to autonomy in South East Asia and Europe	Eurac Research: Bozen/Bozano	2009	Etnik Uyuşmazlığın Özyönetimle Çözümü: Avrupa ve Güney Asya'da Özerkliğin Kısa Rehberi	Necat Ayaz	Aram Yayıncılık	2013
59	Harry Anastasiou		The Broken Olive Branch: Nationalism, Ethnic Conflict, and the Quest for Peace in Cyprus: Volume One: The Impasse of Ethnonationalism	Syracuse University	2008	Kırık Zeytin Dalı: Milliyetçilik, Etnik Çatışma ve Kıbrıs'ta Barış Arayışları	Erhun Yücesoy	Kalkedon Yayınları	2014
60		Khanna Omarkhali	Religious Minorities in Kurdistan: Beyond the Mainstream	Otto Harrassowitz	2014	Kürdistan'da Dini Azınlıklar: Ana-akım Dışında Kalanlar	İbrahim Bingöl	Avesta Yayınları	2014
61	Justin McCarthy		Death and Exile: Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims	The Darwin Press	1995	Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırımı 1821-1922	Fatma Sarıkaya	Türk Tarih Kurumu	2014
62	N. A. Aristov		Trudy po istorii i etnicheskomu sostavu tiürskikh plemen	Ilim	2003	Türk Halklarının Etnik Yapısı	Ahsen Batur	Selenge Yayınları	2014
63	Leonid Pavloviç Potapov		(Özgün eserin Rusça yazılmış olduğu dışında başka bir bilgiye ulaşamadı.)			Altaylılar: Etnik Yapıları ve Kültürel Varlıkları	Atilla Bağcı	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları	2014
64	Ryan Gingeras		Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire 1912-1923	Oxford University Press	2009	Dertli Sahiller: Şiddet, Etnisite ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu 1912- 1923	Melike Neva Şellaki	Tarih Vakfı	2015
65	Şener Aktürk		Regimes of Ethnicity and Nationhood in Germany, Russia, and Turkey	Cambridge University Press	2012	Almanya, Rusya ve Türkiye'de Etnisite Rejimleri ve Milliyet	Volkan Eke	İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları	2015
66	Alain G. Gagnon		L'âge des incertitudes : essai sur le fédéralisme et la diversité nationale	Presses Université Laval	2011	Belirsizlikler Çağında Azınlık Uluslar: Ulusal Özgürlük ve Ulusal Güçlenme için Yeni Yollar	Cem Tüzün	İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları	2016
67	Benjamin Lieberman		Terrible Fate: Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe	Ivan R Dee	2006	Korkunç Kader: Modern Avrupa'nın Oluşumunda Etnik Temizlik	Damla Tanla Kurt	Heretik Yayınları	2016
68	Derya Bayır		Minorities and Nationalism in Turkish Law	Routledge	2013	Türk Hukukunda Azınlıklar ve Milliyetçilik	Ülkü Sağır	İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları	2017

NO	YAZAR ADI	DERLEYEN / EDITÖR	ÖZGÜN ESER	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ	TÜRKÇESİ	ÇEVİRMEN	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ
69	Michel Bruneau		De l'Asie Mineure à la Turquie. Minorités, homogénéisation ethno-nationale, diasporas	CNRS Éditions	2015	Küçük Asya'dan Türkiye'ye: Azınlıklar, Etnik-Milli Homojenleştirme, Diasporalar	Ayhan Güneş	İletişim Yayınları	2018
70	Andrew Foxall		Ethnic Relations in Post-Soviet Russia: Russians and Non-Russians in the North Caucasus	Routledge	2014	Sovyet Sonrası Rusya'da Etnik İlişkiler	Serkan Özdemir	Koyu Siyah	2018

EK-2: Çeviri Eserlerin Atıf Alma Sayıları

NO	ESER ADI	YAZAR	DERLEYEN/ EDİTÖR	ÇEVİRMEN	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ	ATIF SAYISI	YIL BAZINDA ORTALAMA ATIF SAYISI
1	Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması	Benedict Anderson		İskender Savaşır	Metis Yayınları	1993	1055	37,68
2	Milli Kimlik	Anthony D. Smith		Bahadır Sina Şener	İletişim Yayınları	1994	531	19,67
3	İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler	Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein		Nazlı Ökten	Metis Yayınları	1993	262	9,36
4	Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi	Will Kymlicka		Abdullah Yılmaz	Ayrıntı Yayınları	1998	254	11,04
5	Türkiye'de Etnik Gruplar	Peter Alford Andrews		Mustafa Küpüşoğlu	Ant-Tümzamanlar Yayıncılık	1992	235	8,10
6	Ulusların Etnik Kökeni	Anthony D. Smith		Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir	Dost Kitabevi	2000	226	10,76
7	Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler	Kemal Karpat		Bahar Tırnakçı	Timaş Yayınları	2010	192	17,45
8	İdeoloji ve Kültürel Kimlik: Üçüncü Dünya Gerçeği	Jorge Larraín		Neşe Nur Domaniç	Sarmal Yayınevi	1995	147	5,65
9	Kürtlük, Türklük, Alevilik : Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadelesi	Martin van Bruinessen		Hakan Yurdakul	İletişim Yayınları	2000	145	6,90
10	İskalanmış barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)	Hans-Lukas Kieser		Atilla Dirim	İletişim Yayınları	2005	139	8,69
11	Etnik Gruplar ve Sınırları: Kültürel Farklılığın Toplumsal Organizasyonu	Fredrik Barth		Ayhan Kaya, Gürkan Seda	Bağlam Yayınları	2001	119	5,95
12	Evrensellik, Kimlik ve Özgürleşme	Ernesto Laclau		Ertuğrul Başer	Birikim Yayınları (İletişim)	2003	106	5,89
13	Etnisite ve Milliyetçilik (Antropolojik Bir Bakış)	Thomas Hylland Eriksen		Ekin Uşaklı	Avesta Yayınları	2004	86	5,06
14	İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma		Erik Jan Zürcher	Bilgi yok.	İletişim Yayınları	2005	77	4,81
15	Etnisite: İrkçilik Sınıf ve Kültür	Steve Fenton		Nihat Şad	Phoenix- Türkçe	2001	76	3,80

NO	ESER ADI	YAZAR	DERLEYEN/ EDİTÖR	ÇEVİRMEN	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ	ATIF SAYISI	YIL BAZINDA ORTALAMA ATIF SAYISI
16	Türkiye Rumları: Ulus-devlet çağından küreselleşme çağına bir azınlığın yok oluş süreci	Samim Akgönül		Ceylan Gürman	İletişim Yayınevi	2007	73	5,21
17	Kimlik Pazarlığı: Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri	Riva Kastoryano		Ali Berktaş	İletişim Yayınları	2000	68	3,24
18	Küçük Asya Rumları: Ondokuzuncu yüzyılda inanç, cemaat ve etnisite	Gerasimos Augustinos		Devrim Evcı	Ayraç Yayınevi	1997	58	2,42
19	Çokkültürlülük bilmececi: ulusal, etnik ve dinsel kimlikleri yeniden düşünmek	Gerd Baumann		Işıl Demirağın	Dost Kitabevi	2006	57	3,80
20	Türkiye'de İslâm, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?	Soner Çağaptay		Özgür Bircan	İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları	2009	51	4,25
21	Sınırlar: kimlik, ulus ve devletin uçları	Hastings Donnan, Thomas Wilson		Zeki Yaş	Ütopya Yayınları	2002	50	2,63
22	Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı (Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi)	İsmail Mehmetov		Ekber Necef, Ş. Necefov	Ötüken Neşriyat	2009	48	4,00
23	Melezliğe Övgü	Michel Bourse		Işık Ergüden	Ayrıntı Yayınları	2009	41	3,42
24	Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı 1821-1922	Justin McCarthy		Fatma Sarıkaya	Türk Tarih Kurumu	2014	39	5,57
25	Milliyetçiliğe Bakmak	Ernest Gellner		Simten Coşar, Saltuk Özertürk, Nalan Soyancı	İletişim yayınları	1998	39	1,70
26	Ulusal Azınlıklar ve Avrupa Ulus Devlet Sistemi	Jennifer Jackson Preece		Ayşegül Demir	DonKişot Yayınları	2002	24	1,26
27	Vatandaşlık ve Etnik Çatışma: Ulus-Devletin Sorgulanması		Haldun Güllalp	Ebru Kılıç	Metis Yayınları	2007	22	1,57
28	Eski Ortadoğu'da çevre ve etnik yapı	Pavel Dolukhanov		Suavi Aydın	İmge Kitabevi	1998	18	0,78
29	Kıbrıs : Savaş ve Uyum (Çatışan İki Etnik Grubun Psikanalitik Tarihi)	Vamık D. Volkan		Berna Kılınçer	Everest Yayınları	2008	16	1,23
30	Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar	V. A. Tışkov, E. İ. Filipova		Bilgi yok.	Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları	2001	14	0,70

NO	ESER ADI	YAZAR	DERLEYEN/ EDİTÖR	ÇEVİRMEN	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ	ATIF SAYISI	YIL BAZINDA ORTALAMA ATIF SAYISI
31	Çerkeslerin etnik tarihi	Ruslan Betrozov		Orhan Uravelli	Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı Yayınları	2009	12	1,00
32	21. Yüzyılda Milliyetçilik		Umut Özkırmımlı	Yetkin Başkavak	İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları	2008	12	0,92
33	Almanya, Rusya ve Türkiye'de Etnisite Rejimleri ve Milliyet	Şener Aktürk		Volkan Eke	İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları	2015	10	1,67
34	Türk Halklarının Etnik Yapısı	N. A. Aristov		Ahsen Batur	Selenge Yayınları	2014	10	1,43
35	Türk halkları tarihine giriş : Ortaçağ ve erken yeniçağda Avrasya ve Ortadoğu'da etnik yapı ve devlet oluşumu	Peter B. Golden		Osman Karatay	Karam Yayınları	2002	10	0,53
36	Altaylılar Etnik Yapıları ve Kültürel Varlıkları; Makaleler	Leonid Pavloviç Potapov		Atilla Bağcı	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları	2014	9	1,29
37	Parçalanmış Yugoslavya ve Bosna'da etnik savaş	Catherine Samary		Bülent Tanatar	Yazın Yayıncılık	1995	8	0,31
38	Kürdistan'da Dini Azınlıklar: Ana- akım Dışında Kalanlar		Khanna Omarkhali	İbrahim Bingöl	Avesta Yayınları	2014	5	0,71
39	Orta Doğu'da Etnisite, Çoğulculuk ve Devlet	Milton Esman, Itamar Robinovich		Zafer Avşar	Avesta Yayınları	2004	5	0,29
40	Ortadoğu'da Milliyetçilik, Azınlıklar ve Diasporalar		Kirsten E. Schulze, Martin Stokes, Colm Campbell	Ahmet Fethi	Sarmal Yayınevi	1999	5	0,23
41	Küçük Asya'dan Türkiye'ye: Azınlıklar, Etnik-Milli Homojenleştirme, Diasporalar	Michel Bruneau		Ayhan Güneş	İletişim Yayınları	2018	4	1,33
42	Korkunç Kader: Modern Avrupa'nın Oluşumunda Etnik Temizlik	Benjamin Lieberman		Damla Tanla Kurt	Heretik Yayınları	2016	4	0,80
43	Ermeni soykırımı tarihi : Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya etnik çatışma	Vahakn N. Dadrian		Ali Çakıroğlu	Belge yayınları	2008	4	0,31
44	Kerkük: Tarih, Politika ve Etnik Yapı	Kemal Mazhar Ahmed		Kadri Yıldırım	Avesta Yayınları	2005	4	0,25

NO	ESER ADI	YAZAR	DERLEYEN/ EDİTÖR	ÇEVİRMEN	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ	ATIF SAYISI	YIL BAZINDA ORTALAMA ATIF SAYISI
45	Kavimlerin Türeyişi ve Yeryüzü Üzerindeki Yaşam Bölgeleri Etnogenezis ve Yeryüzü Biyosferi	Lev Nikolayeviç Gumilev		Nuri Eyüpoğlu	Ötüken Neşriyat	2001	4	0,20
46	Avrupa'nın etnik parselasyonu : Alman dış politikası ve yaşlı kıtanın yeni düzeni	Georg Fülberth, Hans Rüdiger Minov, vd.		Yay. Haz: Belgin Mungan	YGS Yayınları	1998	4	0,17
47	Dobruca'da Türk Etnik Unsurlar	Tadeusz Kowalski		Ferit Devellioğlu	Türk Dil Kurumu Yayınları	1942	4	0,05
48	Türk Hukukunda Azınlıklar ve Milliyetçilik	Derya Bayır		Ülkü Sağır	İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları	2017	3	0,75
49	Dertli Sahiller: Şiddet, Etnisite ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu 1912- 1923	Ryan Gingeras		Melike Neva Şellaki	Tarih Vakfı	2015	3	0,50
50	Osmanlı Anadolu topraklarındaki müslüman ve azınlık nüfus : Osmanlı Anadolu'sunun son dönemi	Justin McCarthy		İhsan Gürsoy	Genelkurmay Basımevi	1995	3	0,12
51	Merkezi Gafgazın etnik tarihinin köklerine doğru	Ismail Mussaevich		Süleyman Eliyarlı, Mehman Abdulla	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	1993	3	0,11
52	Belirsizlikler Çağında Azınlık Uluslar: Ulusal Özgürlük ve Ulusal Güçlenme için Yeni Yollar	Alain G. Gagnon		Cem Tüzün	İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları	2016	2	0,40
53	Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik		Faleh A. Jabar, Hosham Dawod	Ömer Öğünç	İstanbul Bilgi Üniversitesi	2013	2	0,25
54	Demokrasinin karanlık yüzü : etnik temizliği açıklamak	Michael Mann		Bülent O. Doğan	İthaki Yayınları	2012	2	0,22
55	Azerbaycan-Ermenistan : İnsan hakları-etnik azınlıklar ve kürtler	Kerim Yıldız, Deborah Russo		Bahar Öcal Düzgören	Scala Yayıncılık	2000	2	0,10
56	Doğu Türkistan : Çin Orta Asya'sında etnik ayrımcılık ve kontrol	Michael Dillon		Hayati Aktaş	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını	2001	1	0,05
57	Müslüman Azınlıklar Dosyası		Seyyid Abidin, A. Brohi, Ali Kettani, vd.	Ahmet Yalçın	Akabe Yayınları	1985	0	0,00
58	İktidar ve etnik gruplar: Özbekistan'da Bölge ve İllere Göre Parti Üyelikleri (1983/84)	Michael Rywkin		Canan Özkal	Orta Doğu Teknik Üniversitesi- Asya Afrika Araştırmaları Grubu	1987	0	0,00

NO	ESER ADI	YAZAR	DERLEYEN/ EDİTÖR	ÇEVİRMEN	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ	ATIF SAYISI	YIL BAZINDA ORTALAMA ATIF SAYISI
59	Etnik Tecavüz: Bosnalı Kadınların Dramı	Elena Doni, Chiara Valentini		Sevcan Tutan	Real Yayıncılık	1994	0	0,00
60	Orta Asya ve İslâm Dünyasında Kimlik Politikaları: 20. Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek		Erik Jan Zürcher, Willem Van Schendel	Selda Somuncuoğlu	İletişim Yayınları	2004	0	0,00
61	Yeni Pazar Nüfusunun Etnik Oluşumu ve Etnik Yapısı	Eyup Muşoviç		Saffet Atalay	Yeni Alanya Matbaacılık	2004	0	0,00
62	Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6 -7 Eylül Olayları	Dilek Güven		Bahar Şahin Fırat	İletişim Yayınları	2006	0	0,00
63	Kalkanca'nın çocukları : Yunanistan'da bir müslüman azınlık toplumunda yoksulluk, sosyal izolasyon ve eğitim	Giorgos Mavrommatis		Berin Myisli	Kitap Yayınevi	2007	0	0,00
64	Musul ve Azınlıkları	Harry Charles Luke		Utku Kavasoglu	Nesnel Yayınları	2007	0	0,00
65	Çin Kasidesi Çin'in 56 etnik grubu	Ye Xiaolin		Bilgi yok.	Çağdaş Dünya Yayınevi	2010	0	0,00
66	Şeytan üçgeninden nasıl kaçılır? : kimlik, kültür, etnik topluluk temelinde kolektif yanılmanın sosyo-politik analizi	Jan Berting		Hüsamettin İnanc	Marmara Kitap Merkezi Yayıncılık	2012	0	0,00
67	Etnik Temizliğin Amerika'daki Saklı Tarihi	Elliot Jaspın		Burcu Erdoğan	Chiviyazıları Yayınevi	2013	0	0,00
68	Etnik Uyuşmazlığın Özyönetimle Çözümü: Avrupa ve Güney Asya'da Özerkliğin Kısa Rehberi		Thomas Benedikter	Necat Ayaz	Aram Yayıncılık	2013	0	0,00
69	Kırık Zeytin Dalı: Milliyetçilik, Etnik Çatışma ve Kıbrıs'ta Barış Arayışları	Harry Anastasiou		Erhun Yücesoy	Kalkedon Yayınları	2014	0	0,00
70	Sovyet Sonrası Rusya'da Etnik İlişkiler	Andrew Foxall		Serkan Özdemir	Koyu Siyah	2018	0	0,00

EK-3: Özgün Eserlerin Bibliyografik Listesi

NO	YAZAR ADI	DERLEYEN	EDİTÖR	ÖZGÜN ESER	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ
1	Ahmed Reşit			Ekalliyetlerin Himayesi	İstanbul: Matbaa-i Ebuzziya	1933
2	Hamit Zübeyr Koşay			Ankara Budun Bilgisi	Ankara Halkevi Yayını	1935
3	<i>Bilgi yok.</i>			Azınlık ve Yabancı Okullarda Kültür Dersleri	İstanbul: Türkiye Basımevi	1938
4	İsmail Beşikçi			Doğu Anadolu'nun düzeni : sosyo-ekonomik ve etnik temeller	Ankara: E Yayınları	1969
5	Çetin Yetkin			Etnik ve toplumsal yönleriyle Türk halk hareketleri ve devrimler	İstanbul: May Yayınları	1974
6	Abdürrahim Dede			Azınlıklar ezilmemeli : Batı Trakya Türkleri	İstanbul: Batı Trakya Türkleri Dayanışma Derneği	1984
7	Sadık K. Tural			Kültürel kimlik üzerine düşünceler	Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı	1988
8	Hidayet Vahapoğlu			Osmanlı'dan günümüze azınlık ve yabancı okulları	Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları	1990
9	Zekeriya Beyaz			Polonezköy'ün Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı, Etnik Bir Grubun Monografisi	Sancak Yayınları	1990
10	Amiran Kurtkan Bilgiseven			Türkiye'ye yönelik etnik iddialara dayalı bölücü faaliyetler	İstanbul: Bayrak Matbaacılık	1991
11	Rıdvan Akar			Varlık vergisi kanunu : Tek parti rejiminde azınlık karşıtı politika örneği	İstanbul: Belge Yayınları	1992
12	Hüseyin Memişoğlu			Bulgaristan ve Bulgaristan Türk azınlık sorunu	Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi	1992
13	Cengiz Güleç			Türkiye'de kültürel kimlik krizi	Ankara : Verso Yayıncılık A.Ş.	1992
14	Şengün Kılıç			Biz ve onlar : Türkiye'de etnik ayrımcılık	Metis Yayıncılık	1992
15	İsmail Beşikçi			Doğu Anadolu' nun düzeni : sosyo-ekonomik ve etnik temeller I	Ankara : Yurt Kitap Yayın	1992
16	İsmail Beşikçi			Doğu Anadolu' nun düzeni : sosyo-ekonomik ve etnik temeller II	Ankara: Yurt Kitap Yayın	1992
17	Hale Soysü			Kavimler Kapısı	Kaynak Yayınları	1992
18	Ayşe Fusun Arsava			Azınlık kavramı ve azınlık haklarının uluslararası belgeler ve özellikle medeni ve siyasi haklar sözleşmesinin 27. maddesi ışığında incelenmesi	A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Basımevi	1993
19	Mustafa Erkal			Etnik Tuzak	İstanbul: Turan Kültür Vakfı	1993
20	İbrahim Sevimli			Uzun bir göç öyküsü : halk, göçmen, azınlık ya da ulus olmak	İstanbul: Belge Yayınları	1993
21	Aytekin Yılmaz			Etnik ayrımcılık: Türkiye, İngiltere, Fransa, İspanya	Ankara: Vadi Yayınları	1994
22	Kadir Canatan			Avrupa'da Müslüman Azınlıklar	İnsan Yayınları	1995
23	Ümit Özdağ			Güney doğu anadolu bölgesi'nde ve doğu ve güneydoğu anadolu'dan batı'ya göç edenlerde kültürel yapı ve kültürel kimlik sorunu	Ankara: TÜRKAR	1995
24	Devrim Pusat			Ulusal Azınlıklar, Halk Kimliği ve Devlet	Nam Yayıncılık	1996

NO	YAZAR ADI	DERLEYEN	EDİTÖR	ÖZGÜN ESER	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ
25	Ali Güler			Osmanlı Devleti'nde Azınlıklar	Turan Yayıncılık	1996
26	Erol Anar			Öteki kıyıda yaşayanlar :: Azınlıklar, yerli halklar ve Türkiye	Belge Yayınları	1997
27	Orhan Türkdoğan			Etnik sosyoloji : (Türk etnik sosyolojisi)	Timaş Yayınları	1997
28	Halit Ertuğrul			Azınlık ve yabancı okulları: Türk Toplumuna Etkisi	Nesil Yayınevi	1998
29	Ali Tayyar Önder			Türkiye'nin etnik yapısı : halkımızın kökenleri ve gerçekler	Ankara: Bilim ve Sanat Dağıtım	1998
30	Gülnehal Bozkurt			Azınlık imtiyazları-kapitülasyonlardan tek hukuk sistemine geçiş	Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi	1998
31	Fahrettin Çiloğlu			Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da etnik çatışmalar	İstanbul : Sinatle Yayınları	1998
32	Belgin Mungan			Avrupa'nın Etnik Parselasyonu: Alman Dış Politikası ve Yaşlı Kıtanın Yeni Düzeni	YGS	1998
33	Mehmet Fuat Köprülü			Osmanlı'nın etnik kökeni	İstanbul: Kaynak Yayınları	1999
34	Nurcan Özgür			Etnik Sorunların Çözümünde Hak ve Özgürlükler Hareketi	İstanbul: Der Yayınları	1999
35	Murat Hatipoğlu			Yunanistan'da etnik gruplar ve azınlıklar	Ankara: Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi	1999
36	Vamık D. Volkan			Kanbağı: Etnik Gururdan Etnik Teröre	Bağlam Yayıncılık	1999
37	Fuat Dünder			Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar	Doz Basım Yayın	1999
38	Naz Çavuşoğlu			Uluslararası insan hakları hukukunda azınlık hakları	Su Yayınları	1999
39	Şahin Ceylanlı, Ramazan Kırkık			Türkiye - Suriye İlişkileri ve Suriye'nin Etnik Yapısı	Aydınlar Ocağı Yayınları	2000
40	Şahin Ceylanlı, Ramazan Kırkık			Yunanistan'ın Etnik Yapısı ve Batı Trakya Türklüğü	Aydınlar Ocağı Yayınları	2000
41	Ali Güler			Osmanlı'dan Cumhuriyete Azınlıklar	Ankara: Tamga Yayıncılık	2000
42	Ali Kırca			Ali Kırca ile Siyaset Meydanı: Azınlıklar Kaybolan Renkler	Sabah Kitapları	2000
43	Nazif Mandacı, Birsan Erdoğan			Balkanlarda azınlık sorunu : Yunanistan, Arnavutluk, Makedonya ve Bulgaristan'daki azınlıklara bir bakış	Ankara Üniversitesi	2001
44	Yahya Koçoğlu			Azınlık Gençleri Anlatıyor	Metis Yayıncılık	2001
45	Bilgi yok.			Küreselleşme ve modernleşme sürecinde kültürel kimlik	Ankara : Konrad Adenauer Vakfı	2001
46	Baskın Oran			Küreselleşme ve Azınlıklar	İmaj Yayıncılık	2001
47	Ali Güler			Rakamlarla Türkiye'de Azınlıklar	Berikan Yayınları	2001
48	Tarık Ziya Ekinci			Avrupa Birliği'nde Azınlıkların Korunması Sorunu Türkiye ve Kürtler	Sümer Yayınları	2001
49	Süleyman Özmen			Ortadoğu'da Etnik Dini Çatışmalar ve İsrail	IQ Kültür Sanat	2001
50	Ufuk Tavkul			Etnik çatışmaların gölgesinde Kafkasya	İstanbul: Ötüken Neşriyat	2002
51	Cemal Şener			Aleviler'in etnik kimliği: Aleviler Kürt mü? Türk mü?	İstanbul: Etik Yayınları	2002

NO	YAZAR ADI	DERLEYEN	EDİTÖR	ÖZGÜN ESER	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ
52	Hamza Çakır			Osmanlı'da basın-iktidar ilişkileri: azınlık basını, Türkçe basın ve dış basın	Ankara: Siyasal Kitabevi	2002
53		İbrahim Kaboğlu		Ulusal, ulusüstü ve uluslararası hukukta azınlık hakları : Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi, Lozan Antlaşması	İstanbul Barosu	2002
54	Ethem Yıldız, Muammer Ak			Doğu Karadeniz'de kültürel kimlik: Çaykara ve Tonya örneklemeleri	İstanbul : Çatı Kitapları	2002
55	Osman Ancın			Türkiye' de etnik ayrılıkçı terör belası	Yazarın kendisi tarafından yayımlanmış.	2002
56	Haşim Albayrak			Tarih boyunca Doğu Karadeniz'de etnik yapılanmalar ve Pontus	Babıali Kitaplığı	2003
57	Levon Panos Dabağyan			Kemalizm ışığında azınlık gözü ile Atatürk	IQ Kültür Sanat Yayıncılık	2003
58		Ertan Efeğil, Pınar Akçalı		Orta Asya'nın sosyo-kültürel sorunları: kimlik, İslam, milliyet ve etnisite	Gündoğan Yayınları	2003
59	Nazif Öztürk			Azınlık vakıfları	Ankara: Altinküre	2003
60	Resul Ersöz			Haklar ve özgürlükler : Kur'ana'a göre azınlık hakları	Ankara: İlahiyat Yayınları	2003
61	Hüseyin Akgül			Azınlık kavramı : azınlıklarla ilgili düzenlemeler azınlık kavramı ile ilgili temel sorunlar ve Avrupa birliği ülkelerinde azınlıklara bakış	İzmir: Akademi Kitabevi	2003
62	Levent Üren			Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları	Derin Yayınları	2003
63	Sadi Somuncuoğlu			Avrupa Birliği uyum paketlerinden federasyona (etnik/ırkçı siyasallaşma projesi)	Ankara : ATO	2003
64	Baskın Oran			Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama	İletişim Yayınları	2004
65	Erdal Gezik			Dinsel, etnik ve politik sorunlar bağlamında Alevi Kürtler	İstanbul: Kalan Yayınları	2004
66	Zeri İnanc			Uluslararası Belgelerde Azınlık Hakları	Ankara: Ütopya Yayınevi	2004
67	Önder Kaya			Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar	Yeditepe Yayınevi	2004
68	Semra Somersan			Sosyal Bilimlerde Etnisite ve Irk	Bilgi Üniversitesi Yayınları	2004
69	Cahit Aslan			Birey Toplum Devlet Kavramlaştırma ve Ara Değişken Olarak Etnisite	Karahan Kitabevi	2004
70	Cemal Şener			Türkiye'de Yaşayan Etnik ve Dinsel Gruplar	Etik Yayınları	2004
71	Erol Kurubaş			Asimilasyondan Tanınmaya : Uluslararası Alanda Azınlık Sorunları ve Avrupa Yaklaşımı	Asil Yayın ve Dağıtım	2004
72	Ali İhsan Aksamaz			Anadilde eğitim ve azınlık hakları	İstanbul: Sorun Yayınları	2005
73	Savaş Çoban			Küreselleşme, Ulus-Devlet: Azınlıklar ve Dil	Su Yayınları	2005
74	Ali Dayıoğlu			Toplama Kampından Meclis'e: Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı	İletişim Yayınları	2005
75	Sevinç Alkan Özcan			Bir Sovyet Mirası: Rus Azınlıklar	Küre Yayınları	2005
76	Muzaffer			Azınlıklar Sorunu: Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu "Azınlık Raporu"nın Eleştirisi	Sol-Onur Yayınları	2005

NO	YAZAR ADI	DERLEYEN	EDİTÖR	ÖZGÜN ESER	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ
77	Mehmet Dikici			Uyum yasaları: yabancıların mülk edinmeleri ve azınlık vakıfları	İstanbul: Çatı Kitapları	2005
78		Ayhan Kaya, Turgut Tarhanlı		Türkiye'de çoğunluk ve azınlık politikaları: AB sürecinde yurttaşlık tartışmaları	İstanbul: TESEV	2005
79				Uluslararası ve ulusal hukukta azınlık hakları	İstanbul : Toplum ve Hukuk Araştırmaları Vakfı	2005
80	Hasan B. Paksoy			Etnik ve toplumsal kimlikler nasıl oluşur?	Çorum : Karam Araştırma ve Yayıncılık	2005
81	Ergin Sertel			Dini ve etnik kimlikleriyle Nusayriler : Arap Alevileri	Ankara : Ütopya Yayınevi	2005
82	Faik Bulut			Dar üçgende üç isyan: Kürdistan'da etnik çatışmalar	İstanbul : Evrensel Basım Yayın	2005
83	Necati Demir			Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Tarihi Alt Yapısı (Tarih Etnik Yapı Dil Kültür)	Genelkurmay Basım Evi	2005
84	Nevzat Kösoğlu			Türk Olmak ya da Olmamak: Milli Kültür, Mozaik Kültür ve Etnisite	Ötüken Neşriyat	2005
85	Orhan Türkdoğan			Malakanlar'ın Toplumsal Yapısı: Kars'ta Bir Etnik Grup	IQ Kültür Sanat Yayıncılık	2005
86	Mustafa E. Erkal			Küreselleşme Etniklik Çokkültürlülük	Derin Yayınları	2005
87	Dilek Güven			6-7 Eylül Olayları: Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında	İletişim Yayınları	2006
88		Mert Kayhan, Derya Demirler		Türkiye'de Azınlık Hakları Sorunu : Vatandaşlık ve Demokrasi Eksenli Bir Yaklaşım (uluslararası konferans tebliğleri : 9-10 Aralık 2005, İstanbul)	İstanbul: TESEV	2006
89	Fatih Akın			Türkiye'de azınlık politikaları (6-7 Eylül 1955 olayları)	Kum Saati Yayınları	2006
90	Sema Gül			Türklerin etnik kökenleri	İstanbul: Nokta Kitap	2006
91	Ç. Ceyhan Suvari, Ayşe Yıldırım, Tülin Bozkurt, İlker M. İşoğlu			Artakalanlar: Anadolu'dan etnik manzaralar	İstanbul : E Yayınları	2006
92	Furkan Şen			Yeni dönemde eski tartışmalar : göç, etnisite, milliyetçilik, kürtcülük, laiklik	Ankara: Yargı Yayınevi	2006
93	M. Altuğ İmamoğlu			Azınlık vakıfları ve yabancıların taşınmaz edinimleri	Ankara: Yazıt Yayıncılık	2006
94	Fikret Babuş			Osmanlı'dan günümüze etnik-sosyal politikalar çerçevesinde göç ve iskan siyaseti ve uygulamaları	Ozan Yayıncılık	2006
95	Savaş Güller			Avrupa Birliği Sürecinde Alevilik: Aleviler Azınlık mı?	Aydüşü Yayınları	2006
96	Emin Demirel			Dünyada terör: etnik çatışmalar, silahlı başkaldırı, marksist ve radikal dini örgütler	IQ Kültür Sanat Yayıncılık	2006
97	Necati Demir, Ülker Şen			Sivas İli ve Yöresi Ağızları: Etnik Yapı-Dil İncelemesi-Metinler ve Sözlük	Gazi Kitabevi	2006
98	Ülkü Bilgin			Azınlık hakları ve Türkiye	Kitap Yayınevi	2007
99	Emin Gürses			Uluslararası sistemin kısıcında etnik terör	İstanbul : Profil Yayıncılık	2007

NO	YAZAR ADI	DERLEYEN	EDİTÖR	ÖZGÜN ESER	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ
100	İhsan Çetin			Midyat'ta Etnik Gruplar: Kürtler, Mhalmiler(Araplar), Süryaniler, Yezidiler, Türkler, Becırmaniler (Seyyidler)	İstanbul: Yaba Yayınları	2007
101	Muzaffer Ercan Yılmaz			Soğuk savaş sonrası dönemde etnik çatışmalar: etnik çatışmaların nedenleri ve etnik barışın tesisi	Ankara : Nobel	2007
102	Süleyman Sırrı Terzioğlu			Uluslararası azınlıklar ve anadilde eğitim hakkı	Ankara: Alp Yayınevi	2007
103	Hüseyin Perviz Pur			Varlık Vergisi ve Azınlıklar	Eren Yayıncılık	2007
104	Yusuf Halaçoğlu			Tarih gelecektir: Etnik Yapısından Ermeni Meselesine Türkiye	Babıali Kültür	2007
105	Haldun Güllalp			Vatandaşlık ve Etnik Çatışma: Ulus-Devletin Sorgulanması	Metis Yayıncılık	2007
106	Sadık Özen			Etnik Sorun Yaratma Çabaları Yapay Gündemler ve Milliyetsiz Aydınlar	İlknur Yayıncılık	2007
107	Bilgi yok.			Göç ve Entegrasyon - Almanya ve Türkiye'de Azınlık - Çoğunluk İlişkileri	Konrad-Adenauer-Stiftung Yayını	2007
108	Fuat DüNDAR			Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913- 1918)	İletişim Yayınları	2008
109	Orhan Sakin			Osmanlı'da etnik yapı ve 1914 nüfusu	İstanbul: Ekim Yayınları	2008
110	İnan Keser			Kent, cemaat, etnisite: Adana ve Adana Nusayrileri örneğinde kamusalılık	Ankara: Ütopya Yayınevi	2008
111	Emin Salihi			Irak siyaseti ve etnik kimlikler	İstanbul : Kerkük Vakfı	2008
112	Nergiz Karadağ			Cinsel Azınlıkların Bireysel Hakları	İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık	2008
113	Reyhan İşeri			Türkiye'de etnik terör : Asala ve PKK örneği	Yeni Zamanlar Dağıtım	2008
114	Hüseyin Boz			Etnik girişimcilik: Almanya'da faaliyet gösteren Türk kökenli girişimciler	Antalya : Akdeniz Üniversitesi Avrupa Birliği Araştırma ve Uygulama Merkezi	2008
115	M. Çağatay Okutan			Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları	Bilgi Üniversitesi Yayınları	2009
116	Safiye DüNDAR			Kürtler ve Azınlık Tartışmaları	Doğan Kitap	2009
117	Mehmet Deri			Türkiye'de azınlıklar ve azınlık okulları: Rum-Yahudi ve Ermeni cemaatleri	IQ Kültür Sanat Yayıncılık	2009
118	Munzur Çem			Dersim Merkezli Kürt Aleviliği (etnisite, dini inanç, kültür ve direniş)	İstanbul: Vate Yayınevi	2009
119	Mehmet Işık			Türklerin Kültür Kökenleri ve Etnik Yapısı	İstanbul : Yakamoz	2009
120	Yusuf Karshoğlu			Doğu Karadeniz tarihi otokton halkları ve etnik yapısı	İstanbul : The Universal yayınları	2009
121			Fikret Başkaya, Sait Çetinoğlu	Resmi Tarih Tartışmaları 8: Türkiye'de Azınlıklar	Özgür Üniversite	2009
122	Ramazan Tosun			Cumhuriyet ve Azınlıklar	Berikan Yayınları	2009
123		Gönül Pultar		Kimlikler lütfen: Türkiye Cumhuriyeti'nde kültürel kimlik arayışı ve temsili	Ankara : ODTÜ Yayıncılık	2009

NO	YAZAR ADI	DERLEYEN	EDİTÖR	ÖZGÜN ESER	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ
124	Cahit Gelekçi, Ali Köse			Misafir işçilikten etnik azınlığa Belçika'daki Türkler	Ankara : Phoenix Yayınevi	2009
125	Halit Erdem Oksağan			Kavimden Ulusa Türkler	Tekin Yayınevi	2009
126	Elçin Aktoprak			Devletler ve ulusları: Batı Avrupa'da milliyetçilik ve ulusal azınlık sorunları	Ankara: Tan	2010
127			Ersin Erkan	Seçim sistemleri ve etnik azınlıkların parlamenter temsili: Güneydoğu Avrupa ülkelerinin karşılaştırmalı analizi ve Türkiye'de Kürt sorunu üzerine yansımalar	Beta Basım Yayım Dağıtım	2010
128			Rasim Özgür Dönmez, Pınar Enneli, Nezahat Altuntaş	Türkiye'de kesişen-çatışan dinsel ve etnik kimlikler	İstanbul : Say Yayınları	2010
129			Vasıf Erenus	Ulusal kimlik ve etnik açılım	İstanbul: Sarmal Yayınları	2010
130	Semin Töner Şen			Uluslararası hukukta soykırım, etnik temizlik ve saldırı	İstanbul : On İki Levha Yayıncılık	2010
131	Abdurrahman Küçük, Mehmet Alpaslan Küçük			Dini Azınlıklar ve Türk Hoşgörüsü	Berikan Yayınları	2010
132	Sabahattin Nal			Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukukunda Azınlık Hakları	Nobel Yayınları	2010
133	Raşit Kısacık			Kawa: Kürt Sorunu ve Etnik Örgütlenmeler 1	Ozan Yayıncılık	2010
134	Mehmet Erbaş			Zorunlu Göç Etniklik ve Kentlilik: Mersin'de HADEP'li Kurmançlar	Palme Yayınevi	2010
135	Can Ekin Koroğlu			Etnik Temizlik Filistin	Frida	2010
136	Samim Akgönül			Azınlık: Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çapraz Bakışlar	BGST Yayınları	2011
137	Haktan Birsell			Lozan'dan AB Sürecine Türkiye'nin Azınlık Politikaları	IQ Kültür Sanat Yayıncılık	2011
138	Raşit Kısacık			Rizgari ve Ala Rizgari: Kürt Sorunu ve Etnik Örgütlenmeler 2	Ozan Yayıncılık	2011
139	Yalçın Yusufoğlu			Etnik Arındırma Politikaları: Tehcir, Tenkil, Tedip	Pencere Yayınları	2011
140	Yusuf Delikoca			Batı emperyalizminin kilikya oyunu : etnik tuzak	Yakamoz	2011
141	Mustafa Görüryılmaz			Etnik, ırkçı, bölücü PKK terörünü doğru anlamak	Adana : Ceyhan Belediyesi Kültür Yayınları	2011
142	Yavuz Ercan			Başlangıçtan günümüze Türkiye'de azınlık sorunu : İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e kalan sorunlar	Ankara: Milli Düşünce Merkezi	2011
143	Özhan Öztürk			Pontus: Antik Çağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi	Genesis Kitap	2011
144	Haydar Çakmak			Avrupa Birliği'nin Etnik Yapısı: Avrupa Birliği'ndeki Halkların Kökenleri ve Gerçekler	Kripto Basın Yayın	2012
145	Kemal İnal			Dil ve Politika: Dilin Kökeni Etnik Boyutu ve Kimlikle İlişkisi	Ankara: Ütopya Yayınları	2012
146	M. Turgut Demirtepe			Orta Asya'da Siyaset ve Toplum: Demokrasi, Etnisite ve Kimlik	USAK (Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu)	2012

NO	YAZAR ADI	DERLEYEN	EDİTÖR	ÖZGÜN ESER	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ
147	Adem Yavuz Arslan			Ergenekon'un Zirvesinde: Dink'ten Malatya'ya Azınlıklar Nasıl Hedef Oldu?	Timaş	2012
148	İlkay Demirkürek			Azınlıklar ve Marjinal Gruplar	Kurgu Kültür	2012
149	Murat Saraçlı			Avrupa Birliği ve Türkiye'de Azınlıklar	Adres Yayınları	2012
150	Rıfat N. Bali			Toplu Makaleler 1 -Tarihin Ufak Bir Dipnotu: Azınlıklar	Libra Kitapçılık ve Yayıncılık	2012
151	Mehmet Dalkılıç, Ekrem Demirli, Ramazan Biçer			Balkanlarda Dini Aşırılıklar ve Etnik Barış	Tasam	2012
152	Nami Cem İyigün			Türklerin Etnik Kültürel ve Tarihi Kökleri	Papillon	2012
153	M. Hanefi Bostan			Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı	Nöbetçi Yayınevi	2012
154	Hakan Bayri			Türkiye'de Kimlik Siyaseti: İslamcı Siyaset ve Etnik Ayrımcılık	A Kitap	2012
155	Ahmet Buran, Berna Yüksel Çak			Türkiye'de diller ve etnik gruplar	Ankara: Akçağ Yayınları	2012
156	Atilla Bulut			Türklerin Etnik Kökenleri	İstanbul: Kalipso Yayınları	2012
157	Raşit Kısacık			Kürt sorunu ve etnik örgütlenmeler - 3 : minarenden kandil'e PKK	Ozan Yayıncılık	2012
158	Barış Metin			Birinci Dünya Savaşı'nda İran coğrafyasında etnik, dini ve siyasi nüfuz mücadeleleri	Ankara: Berikan Yayınevi	2012
159	Pervin Hayrullah			İki dilli eğitim ve azınlık okullarında uygulamaları	Gümölcine: BAKES	2012
160	Neriman Ersoy- Hacısalıhoğlu, Mehmet Hacısalıhoğlu			89 göçü : Bulgaristan'da 1984-89 azınlık politikaları ve Türkiye'ye zorunlu göç	İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları	2012
161	Aydın Ömeroğlu			Türk Devrimin Batı Trakya Türklerinin Azınlık Yaşamına Etkisi	İstanbul: Analiz Basım	2012
162	Güler Kalay			Soğuk Savaş Sonrası Eski SSCB Coğrafyasında Etnik ve Dinsel Çatışmalar	Berikan	2012
163	Ömer Say			21. Yüzyılda Ulus Çokkültürlülük ve Etnisite	Kaknüs Yayınları	2013
164	Kemal H. Karpat			Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler	Timaş Yayınları	2013
165			Suat Sungur	Azınlıklar ve Medya	Derin Yayınları	2013
166	Ali Rıza Özdemir			Kayıp Türkler: Etnik Coğrafya Bakımından Kürtleşen Türkmen Aşiretleri	Kripto Basın Yayın	2013
167	Orhan Türkdoğan			Türkiye'nin Etnik Yapısı: Sosyolojik Bir Analiz	Çizgi Kitabevi	2013
168	Fatih Şengül			Sabir Sekel Avar ve Bulgar Etnik Meselelerinin Çözümü	Hikmetevi	2013
169	Doğan Kılınç			Azınlık Hakları	Yetkin Yayınları	2013
170	Osman Kaya			Türkiye'de etnik terör: tarihi, yapısı, ideolojisi, stratejileri ve karşı mücadele	Ankara: A Kitap	2013

NO	YAZAR ADI	DERLEYEN	EDİTÖR	ÖZGÜN ESER	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ
171	İsmail Acar			Etnik bölücü fitne karşısında devlet dili Türkçe ve azınlık dili hakları	Balıkesir: Liva Yayınevi	2013
172	Selçuk Akşin Somel, Nurcan Kaya			Geçmişten günümüze azınlık okulları : sorunlar ve çözüm önerileri	İstanbul: Tarih Vakfı	2013
173	Ahmet Yaşar Akkaya			Türkiye'de Darbeler ve Azınlıklar	Ufuk Kitapları	2013
174		Yasemin İnceoğlu-Savaş Çoban		Azınlıklar, Ötekiler ve Medya	Ayrıntı Yayınları	2014
175	Rıfat N. Bali			Azınlıkları Türkleştirme Meselesi Ne İdi Ne Değildi	Libra Kitapçılık ve Yayıncılık	2014
176		Cenap Çakmak, Fadime Gözde Çolak, Gökhan Güneysu		20. Yüzyılda Soykırım ve Etnik Temizlik	İstanbul Bilgi Üniversitesi	2014
177	Hakan Samur			Türkiye'nin Demokratikleşmesi: Etnik Dini Kesimler Üzerinden Değişimin Analizi	Çizgi Kitabevi	2014
178	Yavuz Çilliler			Etnik Sorunlar, Demokratikleşme ve Bask Milliyetçiliği	Alter Yayıncılık	2014
179	Nurullah Çetin			Etnik Siyaset ve Alevilik	Ankara: Akçağ Yayınları	2014
180	Mehmet Öz			Türkiye'nin kritik dönemeci: Türklük, etnik mesele ve medeniyet tasavvurumuz üzerine yazılar	Ankara: Türk Yurdu Yayınları	2014
181	Engin Selçuk			Bölgesel veya azınlık diller Avrupa şartı: yorumu ve uygulaması	İstanbul: Tasam Yayınları	2014
182	Fatih Yazıcı			Azınlık Okullarında Tarih Eğitimi ve Çokkültürlülük	Yeni İnsan Yayınları	2014
183	Ayhan Yalçinkaya			Kavimkırım İkliminde Aleviler	Dipnot Yayınları	2014
184	Mustafa E. Erkal			Yeni Türkiye ve Etnik Pazarlama	Derin Yayınları	2015
185	Pınar Ekrem Gülboy			Sömürgeci Ulus Devlete: Çok Etnikli Coğrafyalarda Ortak Yaşam	Kalkedon Yayınları	2015
186			Erkan Ertosun	Orta Doğu'da devlet-altı gruplar: örgüt, mezhep, etnisite	Ankara: İldem Yayınları	2015
187	Muzaffer İlhan Erdost			Etnik ayrışma ulusal bütünleşme: Kürtler ve "Kürtler"	Ankara: Onur Yayınları	2015
188	Şükrü Aslan, Sibel Yardımcı, Murat Arpaç			Türkiye'nin etnik coğrafyası: 1927-1965 ana dil haritaları	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınları	2015
189	Ayşegül Aydıngün			Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları- Kimlik- Siyaset	Terazi Yayınları	2015
190	Orhan Türker			Pera'dan Beyoğlu'na: İstanbul'un Levanten ve Azınlık Semtinin Hikayesi	Sel Yayıncılık	2016
191	Can Kakışım			Sınıf, Etnisite ve Kimlik: Sosyalist Paradigmanın Evrimi	İletişim Yayınları	2016

NO	YAZAR ADI	DERLEYEN	EDİTÖR	ÖZGÜN ESER	YAYINEVİ	YAYIN TARİHİ
192	Mesut Yeğen, Mehmet Çalışkan, Uğraş Ural Tol			Kürtler Ne İstiyor: Kürdistan'da Etnik Kimlik, Dindarlık, Sınıf ve Seçimler	İletişim Yayınları	2016
193	Niyazi Kızılyürek			Bir Hınç ve Şiddet Tarihi: Kıbrıs'ta Statü Kavgası ve Etnik Çatışma	İstanbul Bilgi Üniversitesi	2016
194			Reyyan Doğan	Mezhepler etnisite ve çatışma çözümü	TASAM Yayınları	2016
195	Alper Işık			Türkiyede ulus-devlet ve gayrimüslim azınlık	İstanbul: On İki Levha Yayıncılık	2016
196			Eray Yağanak, Hüdayi Sayın	Kimlik Siyaseti ve Azınlık Sorunu: Felsefi Sorgulamalar	Sentez Yayım ve Dağıtım	2016
197	Abdurrahman Akyazan			Azınlık içinde bir azınlık: İslam ve Eşcinsellik Arasında Sıkışan Almanya Türkleri	Cinius Yayınları	2017
198	Önder Kaya			Azınlıklar: İmparatorluktan Cumhuriyete	Kronik Yayınevi	2017
199	Mustafa Erden			Türkiye ve İran'da Vatandaşlık ve Etnisite	İstanbul Bilgi Üniversitesi	2017
200	Necdet Sevinç			İstiklal Harbi'nde Etnik İhanet	Kariyer Yayıncılık	2017
201	Ahmet Sağlam			Kırgız Etnik Kimliği ve Ulus Devlet Yapılanması	Az Kitap	2017
202	Baskın Oran			Etnik ve Dinsel Azınlıklar: Tarih, Teori, Hukuk, Türkiye	Literatür Yayıncılık	2017
203	Abuzer Yücekaya			Yabancı Kültürde Yaşayan Müslüman Azınlıklar: problemleri ve çözüm önerileri (Almanya Örneği)	Çıra Yayınları	2018
204	Hüseyin Alptekin			Etnik Terör ve Terörle Mücadele Stratejileri	Seta Yayınları	2018

ÖZGEÇMİŞ

Eğitim Bilgileri:

2014-2021: Doktora, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeviribilim Anabilim Dalı

Tez adı: “Çeviribilim Açısından Kavramlar Tarihi: Türkçe Yazında ‘Azınlık’ ve ‘Etnik Grup’” (Danışman: Prof. Dr. Mine Yazıcı)

2010-2013: Yüksek Lisans (Tezli), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeviribilim Anabilim Dalı

Tez adı: “Kültürel Çevirmen Kimliğiyle Halit Hüseyini ve *The Kite Runner* ile *A Thousand Splendid Suns* adlı iki romanın Türkçe çevirilerinin incelenmesi” (Danışman: Doç. Dr. Ayşe Fitnat Ece)

2006- 2010: Lisans, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngilizce Mütercim Tercümanlık

Akademik Unvanlar/ İdari Görevler

2015-.....: Program Başkanı, Nişantaşı Üniversitesi, Uygulamalı İngilizce ve Çevirmenlik

2015-.....: Öğretim Görevlisi, Nişantaşı Üniversitesi, Uygulamalı İngilizce ve Çevirmenlik

2012-2015: Okutman, Nişantaşı Üniversitesi, Yabancı Diller Bölümü

Akademik Faaliyetler

Kitap Bölümü

Serteser, Gözde: “Practice is Important but What About Relevant Reading? A Suggestion for Courses of Translating Social Sciences”, **Translation Today: Applied Translation Studies in Focus**, edited by Michał Organ, Peter Lang Publishing, 2019, pp. 13-27

Yazıcı, Mine, Serteser, Gözde: “Questionnaires as a Tool of Research in Translation Studies”, **Cultural and Humanities Research: New Reviews and Perspectives**, Bloomington: Trafford Publishing, 2015, pp. 206-233.

Kitap Tanıtım Yazısı

Serteser Gözde, Doğan-Araz, Pelin: “Çeviribilim Okumaları”, **İstanbul Üniversitesi Çeviribilim Dergisi**, sayı VIII, 2016, s. 139-145.

Serteser Gözde: “Translated Poe”, **İstanbul Üniversitesi Çeviribilim Dergisi**, sayı VIII, 2016, s. 146-150.

Uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan bildiriler

“Translating Concepts into Cultures: On the Concepts of “Minority” and “Ethnicity” in Turkey”, Across Time, Across the Globe: Interdisciplinary Approaches to Translation and Interpreting Studies, University of Leeds, İngiltere, 11 Haziran 2019.

“Practice Is Important but What About Relevant Reading? A Suggestion for Courses of Translating Social Sciences”, Turns, Trends and Turmoils in Translation Studies- New Vistas for the 21st Century, University of Rzeszów, Polonya, 27-28 Kasım 2017.

Diğer Faaliyetler

Çeviri Yayınlar

Ocak 2019: **Susan Sontag: Entelektüel Bir İkon** (Susan Sontag: A Biography), Daniel Schreiber, İstanbul: Everest Yayınları, 316 s.

Aralık 2018- Ocak 2019: “Sözün Sonundan Dünyalar” (Worlds from the Word’s End), Joanna Walsh, **Notos Öykü**, 73. Sayı, s. 74-79

Haziran- Temmuz 2018: “Dönüşüme Çağrı” (Invitation to Transformation), Vladimir Nabokov, **Notos Öykü**, 70. Sayı, s. 69-70.

Şubat 2016: “Palmiye Haydutu” (Palm Tree Bandit), “Burgu Sineği Solüsyonu” (Screwfly Solution), “Değiştiğinde” (When It Changed), “Gestella”, **Devrimin Kardeşleri (Sisters of Revolution)** içinde, İstanbul: Kolektif Kitap, s. 63-68, 125-154, 253-264, 281-310.

2015: **Büyücü: Nabokov ve Mutluluk**, (The Enchanter: Nabokov and Happiness), Lila Azam Zanganeh, İstanbul: Everest Yayınları, 260 s.

2012: “İlahi Komedya” ve “Cehennem”, **Grafik Kanon Cilt:1** içinde, İstanbul: Kolektif Kitap, s. 238-265 (kitaptan bölüm)

